

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM
TÁJÉPÍTÉSZETI KAR
KERT- ÉS SZABADTÉRTERVEZÉSI TANSZÉK

CSEPELY-KNORR LUCA:

KORAI MODERN SZABADTÉRÉPÍTÉSZET

A KÖZPARKTERVEZÉS-ELMÉLET FEJLŐDÉSE AZ 1930-AS ÉVEK VÉGÉIG

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

TÉMAVEZETŐ:

JÁMBOR IMRE, CSc, DLA

BALOGH PÉTER ISTVÁN, PhD

BUDAPEST, 2011

A doktori iskola

megnevezése: Budapesti Corvinus Egyetem
Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola

tudományága: **agrár-műszaki**

vezetője: **Csemez Attila, DSC**
egyetemi tanár
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM, Tájépítészeti Kar,
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

Témavezetők: **Jámbor Imre, CSc, DLA**
egyetemi tanár
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM, Tájépítészeti Kar,
Kert- és Szabadtértervezési Tanszék

Balogh Péter István, PhD
egyetemi docens
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM, Tájépítészeti Kar,
Kert- és Szabadtértervezési Tanszék

A jelölt a Budapesti Corvinus Egyetem Doktori Szabályzatában előírt valamennyi feltételnek eleget tett, az értekezés műhelyvitájában elhangzott észrevételeket és javaslatokat az értekezés átdolgozásakor figyelembe vette, ezért az értekezés nyilvános vitára bocsátható.

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS	7
I.1. A TÁJÉPÍTÉSZETI MODERN	8
I.2. A KÖZPARK FOGALMA ÉS VÁLTOZÓ JELENTÉSTARTAMAI.....	9
II. KUTATÁSI MÓDSZERTAN	11
II.1. AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSEI, MÓDSZERTANI FELÉPÍTÉSE	11
II.2. IRODALMI ÁTTEKINTÉS, KUTATÁSTÖRTÉNET.....	12
II.3. A KUTATÁS ELSŐDLEGES FORRÁSAI.....	15
III. A KÖZPARK ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA, VÁLTOZÁSA A XIX. SZÁZADBAN	19
III.1. A KÖZPARKOK MEGJELENÉSE, A KIRÁLYI KERTEK MEGNYITÁSA EURÓPÁBAN.....	19
III.2. A KÖZPARK ELMÉLET VÁLTOZÁSAI A XIX. SZÁZADBAN	23
III.2.1. 'HAZAFIAS KERTMŰVÉSZET': HIRSCHFELD, ÉS HATÁSA A NÉMET TÁJÉPÍTÉSZETRE	23
III.2.1.1. A Volksgarten – Hirschfeld elméleti írása.....	23
III.2.1.2. Sckell és az Englischer Garten	26
III.2.1.3. Lenné és a magdeburgi első közpark	28
III.2.1.3.1. A Regent's Park kritikája.....	28
III.2.1.3.2. A Magdeburgi Közpark	29
III.2.2. A KÖZPARK FUNKCIÓINAK, OKTATÁSI PROGRAMJÁNAK VÁLTOZÁSAI.....	31
III.2.2.1. Az angol közparkelmélet megszületése, a botanikai oktatási cél megjelenése – Loudon elméleti írásai	32
III.2.2.2. Paxton és az első 'közösségi' parkok	35
III.2.2.3. A sportolási igény megjelenése – Joshua Major és Manchester	37
III.2.2.4. Angol elmélet és francia formavilág – A Sefton Park Liverpoolban	39
III.2.3. A 'DEMOKRATIZÁLT PARK' – AZ EURÓPAI ELVEK ÖSSZEFOGLALÁSA.....	41
III.2.4. AZ AMERIKAI PÉLDA EURÓPÁBAN. A KOMPLEX KÖZPARKELMÉLET MEGSZÜLETÉSE – GUSTAV MEYER A BERLINI PARKOK.....	45
III.2.4.1. Meyer elméleti írása.....	47
III.2.4.2. Stilisztikai és funkcionális változások Meyer munkásságában.....	49
III.2.4.3. A növényalkalmazás változásai.....	50
III.2.4.4. Növényalkalmazás francia közparkokban. A Parc Buttes-Chaumont és a Parc Monceau.....	53
III.2.4.5. A Viktoria Park, a német és a francia növényalkalmazás konklúziója.....	55

III.3. A KÖZPARK ÉS A VÁROS A XIX. SZÁZADI EURÓPÁBAN	57
III.3.1. AZ ELSŐ PARKRENDSZER ELKÉPZELÉS – JOHN CLAUDIUS LOUDON	57
III.3.2. A ZÖLDFELÜLET, MINT A VÁROSTERVEZÉS INTEGRÁNS RÉSZÉ – HAUSSMANN, ALPHAND, ANDRÉ ÉS A PÁRIZSI KÖZPARKOK.....	58
III.3.3. A PARKOK ESZTÉTIKAI SZEREPE A VÁROSÉPÍTÉSZETBEN – A BÉCSI PÉLDA	63
III.3.3.1. A Stadtpark	65
III.3.3.2. A Türkenschanzpark	66
III.3.3.3. Sitte és a dekoratív zöld	68
III.3.3.4. Sitte esztétikai elveinek hatása a közparkokban – A Volkspark és az Elisabeth-Denkmal	69
III.3.4. EURÓPAI PÉLDÁK ÉS AMERIKAI INVENCIÓ – OLMSTED PARKRENDSZEREI ÉS A CITY BEAUTIFUL	71
IV. BUDAPEST A XIX. SZÁZADBAN.....	75
IV.1. A KÖZPARKOK MEGJELENÉSE BUDAPESTEN – ZÖLDFELÜLETEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.....	75
IV.1.1. BUDAI ZÖLDFELÜLETEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.....	75
IV.1.2. PESTI ZÖLDFELÜLETEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	77
IV.1.3. JÓZSEF NÁDOR, HILD JÁNOS ÉS A SZÉPÍTŐ BIZOTTMÁNY	78
IV.1.4. SZÉCHENYI ISTVÁN JAVASLATAI.....	83
IV.2. BUDAPESTI KÖZPARKOK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN	86
IV.2.1. A KERTÉSZET TÁRSADALMI SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA, A SZAKMAI INTÉZMÉNYRENDSZER LÉTREJÖTTE A XIX. SZÁZADBAN	87
IV.2.2. A FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA ÉS A VÁROSRENDEZÉSI PÁLYÁZATOK	90
IV.3. A KÖZPARKOK TERVEZÉSELMÉLETÉNEK VÁLTOZÁSAI BUDAPESTEN.....	93
IV.3.1. A SZABADTÉR, MINT A NEMZETI MÚLT REPREZENTÁCIÓJÁNAK HELYSZÍNE- A 'HAZAFIAS KERTMŰVÉSZET' MEGJELENÉSE BUDAPESTEN	93
IV.3.1.1. Az első szabadtéri szoborcsarnokok.....	94
IV.3.1.2. A Dunakorzó.....	94
IV.3.1.3. Kisebb városi terek	97
IV.3.1.4. A Gellérthegy és környezete	97
IV.3.1.4.1. Meg nem valósult elképzelések I. –Nemzeti emlékhely koncepciók.....	99
IV.3.1.4.2. Meg nem valósult elképzelések II. – A Pálmaház	102
IV.3.1.4.3. A megvalósult tervek	104

IV.4. A KÖZPARKOK IRÁNTI FOKOZÓDÓ IGÉNY	
ÉS A FUNKCIONALIZÁLÓDÁS MEGJELENÉSE	111
IV.4.1. PIACTEREK ÚJ SZEREPBEN	111
IV.4.1.1. Az Erzsébet téri park	111
IV.4.1.2. Más piacterek parkjai	113
IV.4.1.3. A Rákóczi téri park	114
IV.4.1.4. A Mátyás tér parkja	114
IV.4.1.5. Egyéb piacterek parkosítása.....	115
IV.4.2. ÚJ PARKOK ÉS FELADATAIK	116
IV.4.3. A KOMPLEX KÖZPARKELMÉLET ELSŐ MAGYARORSZÁGI PÉLDÁJA –	
A NÉPLIGET	119
IV.5. PARK ÉS VÁROS KAPCSOLATA	127
IV.5.1. TÁNCICS MIHÁLY KONCEPCIÓJA	127
IV.5.2. REITTER FERENC	128
IV.5.3. PESTI ZÖLD GYŰRŰ	129
IV.5.4. ESZTÉTIKA ÉS A VÁROS, FORMA ÉS FUNKCIÓ	130
IV.5.4.1. Az állandó Országház tere.....	131
IV.5.4.2. Az Újépület helyének rendezése	134
V. EURÓPA A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	137
V.1. A KÖZPARKELMÉLET VÁLTOZÁSAI.....	137
V.1.1. FORMAI VÁLTOZÁSOK	137
V.1.1.1. Anglia	138
V.1.1.2. Franciaország.....	141
V.1.1.3. Németország	149
V.1.2. FUNKCIÓBŐVÍTÉSEK – A KÖZPARK ELSŐDLEGES SZEREPÉNEK ÚJRAÉRTELMEZÉSE.....	145
V.1.2.1. Anglia	145
V.1.2.2. Az Egyesült Államok.....	148
V.1.2.3. Németország.....	149
V.1.3. A HONOS NÖVÉNYEK IRÁNTI IGÉNY ERŐSÖDÉSE, AZ ÖKOLÓGIAI TERVEZÉS	
ALAPJAINAK KIALAKULÁSA.....	155
V.2. A PARK ÉS A VÁROS A XX. SZÁZADBAN	159
V.2.1. STÜBBEN.....	160
V.2.2. ANDRÉ ÉS FORESTIER.....	161
V.2.3. UNWIN ÉS TRIGGS	162
V.2.4. MAWSON	163
V.2.5. HEGEMANN- MIGGE - WAGNER	165

VI. BUDAPESTI KÖZPARKOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT.....	167
VI.1. INTÉZMÉNYI VÁLTOZÁSOK, MEGHATÁROZÓ TERVEZŐK	167
VI.2. KÖZPARKELMÉLET VÁLTOZÁSAI BUDAPESTEN.....	169
VI.2.1. PARKFELÚJÍTÁSOK, FUNKCIÓBŐVÍTÉSEK	169
VI.2.2. AZ ÖKOLÓGIAI TERVEZÉSELMÉLET MEGJELENÉSE.....	176
VI.2.3. „A FŐVÁROSI ÉS VÁROSI PARKOK MŰVÉSZI MEGTERVEZÉSE” - FORMAI KÉRDÉSEK ...	180
VI.3. KÖZPARK SZEREPE A VÁROSBAN.....	188
VI.3.1. TABÁN	191
VI.3.2. SZENT ISTVÁN PARK.....	195
VII. KUTATÁSI EREDMÉNYEK.....	199
VIII. ÖSSZEGZÉS.....	209
SUMMARY	213
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	217
FELHASZNÁLT FORRÁSOK.....	195
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	208
MELLÉKLETEK	251
MELLÉKLETEK JEGYZÉKE	
I. MELLÉKLET: AZ ÉRTEKEZÉSBEN ELŐFORDULÓ LEGFONTOSABB KÖZPARKÉRTELEMZÉSEK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA	
II. MELLÉKLET: AZ ÉRTEKEZÉSBEN VIZSGÁLT NEMZETKÖZI HATÁSOK ÁTTEKINTÉSE	
III. MELLÉKLET: KÉPEK	
IV. MELLÉKLET: KÉPEK JEGYZÉKE	

I. BEVEZETÉS

A kertművészet-történet során a városi közparkok voltak az első olyan műalkotások, amelyek mindenki számára, folyamatosan és ingyenesen elérhetőek voltak. A látogatók fizikai és pszichikai egészségének megőrzése céljából létesült parkok ezáltal a 'szabadság eszményén', a klasszikus liberalizmus értékein alapuló társadalom modelljét fogalmazták meg. Szociális szerepük mellett kialakításuk népszerűvelési célja sem elhanyagolható: az elhelyezett emlékműveken, művészeti alkotásokon és ismertető táblákon keresztül a látogatók morális, történelmi, művészeti és botanikai tudását akarták bővíteni, s ezzel a nemzettudat és a polgárosodás erősítését, az ebből fakadó társadalmi változásokat elérni.

A XIX. század új társadalmi és kulturális problémáira adott válaszok jól nyomon követhetőek a közparkok alakításában, valamint a tervezésemélet fejlődésében egyaránt. A XX. század első felének radikális történelmi, szociális és politikai változásai a közparkok értékelését, a városszerkezetben és a társadalmi életben betöltött szerepét is megváltoztatták. Az egyes parkok esetében új oktatási-nevelési célok és funkciók jelentek meg, azonban nem maradt változatlan a város és a park kapcsolata sem. Míg a XIX. század városi parkja a sűrű beépítésű területek ellenpontjaként, a vágyott természet egy részének önálló entitásként való megidézését szolgálta, a XX. század elejére a parkok és városi zöldfelületek rendszere a városszerkezet meghatározó részévé, annak nélkülözhetetlen elemévé vált, amely már nem az urbánus közegbe akarta varázsolni a természetet, hanem a környező tájhoz kívánta kapcsolni a várost.

A társadalmi és szemléletmódbeli változásokra adott reakció eredményeként létrejövő alkotások különös jelentőséget hordoznak. Az a szoros kapcsolat, amely a társadalmi igények és a közparkok kialakítása között létrejött, az utóbbiakat alkalmassá teszi arra, hogy az 'emlékezet színtereivé' váljanak, és a „*kulturális emlékezetnek nemcsak közegei, hanem egyben jelképei*” is legyenek.¹ David Jacques – hivatkozva az ICCROM/ICOMOS világörökségi helyszínekre kiadott fenntartási útmutatójára – a közparkok kulturális értékét hangsúlyozza, valamint azt, hogy mekkora szerepük van mind a társadalom, mind az egyén önképének megfogalmazásában, a közösség múltja és jelene, ennek történelmi emléke, valamint a mai szerepe közötti kapcsolat fenntartásában.²

1 MAGYAR 2008, 1.

2 JACQUES 2000, 22.

Az értekezés a modern közparkok születésének elméleti hátterét és annak változásait térképezi fel, helyezi történeti és társadalmi kontextusba. A közparkok létrejöttének, illetve evolúciós folyamatainak megértése nem csak történeti szempontok miatt jelentős, hanem a gyakorló szakma számára is útmutatást adhat.

I.1. A TÁJÉPÍTÉSZETI MODERN

„A *Volkspark-konceptió a modern mozgalom koncepciói közé tartozik*”³

Doktori értekezésem célja a korai modern tervezésemélet kialakulásának bemutatása, nemzetközi kontextusba helyezve a budapesti közparkok létrejöttét és formálódását. A modern fogalma a tájépítészet történet esetében nehezen definiálható, mind periodikai, mind stilisztikai szempontból. Az egyes országokban más és más elvek mentén alakult ki az a tervezési alapelv, amelyet modernként határoznak meg a kutatók. Nehéz, és talán nem is lehetséges egy, – az építészeti modern mozgalomhoz hasonló –, tiszta, egységes, radikálisan új irányvonalat meghatározni az európai kertművészetben, amely meghatározhatná, hogy pontosan mit is nevezünk tájépítészeti modernnek.

Két szempontból azonban egységesnek tekinthetők a modern törekvések: ez egyrészt a szociális érzékenység megjelenése és meghatározó tervezési elvvé válása; másrészt a funkcionak formával szembeni elsődlegessége, és a használati lehetőségek bővítésének a szándéka, a használó-központú tervezés-módszertan kialakulása. Ezen új tendenciák megjelenése ugyan nem elhanyagolható a kerttervezés léptékében sem, azonban a városi közparkok fejlődése során jóval hangsúlyosabban követhető nyomon. A Németországban, a XX. század első felében kialakuló *Volksparkot* (népparkot) a kutatók egyértelműen a modern szemlélet példajaként, a modern első megjelenéseként értelmezik, amely meghatározó eredménye a század tervezéseméleti fejlődésének. Éppen ezért tartom a téma szempontjából adekvátnak a modern tervezésemélet kialakulásának vizsgálatát ezen alkotásokon keresztül.

Időben szintén nehéz meghatározni, pontosan melyik korszakra tehetjük tájépítészeti értelemben a modern megszületését. A két világháború közötti korszak kertépítészeti alkotásai és elméleti írásai között már mindenképpen megtalálhatóak modernnek nevezhető, a historizálás minden formájával szakítani kívánó alkotások, ugyanakkor a disszertáció

3 „The concept of the *Volkspark* is a concept of the modern movement” POHL 1995, 72. A szerző fordítása.

alapvetése, hogy a korai modern tendenciák között kell értékelni Haussmann Párizs terveit, és Olmsted parkrendszereit is.⁴ Ezen alkotások komplex értelmezése azonban nehézkes lehet a közparkelmélet változásainak, az összetett tervezésemélet kialakulásának vizsgálata nélkül.

Ezen meglátások alapján, kutatási munkámban a közparkok tervezéseméletének változásait követtem nyomon a fogalom első megjelenésétől kezdve, az 1930-as évek végéig. Budapest esetében a hangsúly a XIX. század második felétől kezdődően létesített parkok alakulástörténetén van.

I.2. A KÖZPARK FOGALMA ÉS VÁLTOZÓ JELENTÉSTARTAMAI

„A közparkok a társadalom széles rétegei számára elérhetőek, azokat az ő szociális igényeik kielégítésére és szabadidő tevékenységeik szolgálatára tervezték.”⁵

A közpark fogalomhoz több kifejezés is társul, így gyakran beszélünk *nyilvános parkról*, *városi parkról*, *népparkról*. Ez a nemzetközi szakirodalom fogalomhasználatára is jellemző, az angol *public park*, *city park*, *people's park* kifejezések éppen annyira gyakran használatosak, mint a német *Volkspark* vagy *Stadtpark*. A fogalom először Christian Caius Lorenz *Hirschfeld*nél⁶ jelent meg, mint *Volksgarten*, azonban több mint kétszáz éves története során az eredetitől eltérő, annál jóval bővebb jelentéstartalmakkal gazdagodott.⁷

A vizsgált magyar és nemzetközi definíciók alapján a közpark legfontosabb elemei közé tartozik, hogy közcélú, tehát mindenki számára elérhető; valamint, hogy változatos kikapcsolódási lehetőségekkel rendelkezik.⁸ A fogalom megjelenésétől kezdve a létesítési cél valóban meghatározó, azonban ezen kitétel alapján szinte bármely városon belüli zöldfelület beletartozhat ebbe a kategóriába. A hazai meghatározások gyakori alapja az építési szabályzatok előírásrendszere, hogy az adott terület közparkként legyen szabályozva,

4 Bővebben lásd: JOKILEHTO 2001

5 „A public park is open to the general public and designed to meet their social needs and accommodate for their outdoor activities” JØRGENSEN 2005. 223. A szerző fordítása.

6 HIRSCHFELD 1785, 68

7 A különböző kifejezések eredeti jelentését, valamint a nemzetközi és a hazai szakirodalomban való első megjelenésének idejét az I. melléklet vizsgálja.

8 Lásd a bevezető idézetet, JØRGENSEN 2005. 223.; A nyilvánosság igényeinek megfelelő tervezési célokat hangsúlyozza Taylor is. TAYLOR 2006, 396; Magyar szakirodalomban: „A közparkok rendeltetése az, hogy a lakosság számára biztosítsa a napi és a hétfégi szabadidő szabadban való eltöltésének kedvező feltételeit a településen belül, kötetlenül, bárki számára elérhető módon.” JÁMBOR 2008a, 35., „A közpark jelentősebb nagyságú, közcélú zöldfelület, amelynek rendeltetése, hogy biztosítsa a lakosság számára a szabadidő sokirányú felhasználását és fellazítja a város szerkezetét.” Radó Dezső 1985-ös meghatározására hivatkozik. CZÉTÉNYI 2010. 14.;

valamint a tájépítészeti eszközökkel történő kialakítás is.⁹ A még így is igen tág kategórián belüli csoportosítás a magyar szakirodalomban jellemzően a létesítmény mérete alapján történik, így megkülönböztethetünk többek között városi szintű, vagy lakóterületi közparkot is.¹⁰

A magyartól eltérően, a nemzetközi szakirodalomban a létesítés körülményei, a megrendelő személye, illetve a fenntartó is szerepet játszik a csoportosításban. *Jellicoe*¹¹ a közparkok – public parks – körét három alkategóriára osztja. E szerint ezek előfutárainak tartja a köz számára megnyitott királyi, illetve főúri tulajdonban lévő kerteket. A második csoportba a német Volksgarten-elmélet hatására kialakuló kertek tartoznak, míg a harmadik kategóriát a valódi közparkok alkotják, amelyek jogi szempontból is a közhöz tartoztak, és a tervezésnél a köz szolgálatát, a városi polgárság igényeit tartották szem előtt. *Taylor*¹² szintén a közparkok előfutárainak tekinti a megnyitott magánkerteket, ezekkel ellentétben azonban a közpark alapvető elemeként tartja számon, hogy a köz igényére és szolgálatára jött létre. A *Fleming, Honour és Pevsner* által szerkesztett építészeti szótár a fent említett kritériumok mellett alapvetőnek tartja azt a kitétel is, hogy a köznek készült parkok közösségi fenntartásban is vannak, azaz a város működteti és gondozza azokat.¹³

Ezen különböző kritériumok összegzésével, tehát a megrendelő személye, a létesítés célja és célcsoportja, a fenntartó személyének vizsgálata alapján alkotta meg *Conway* a 'municipal park' fogalmát.¹⁴ Ide a közparkok csoportján belül azok a szabad terek tartoznak, amelyek felett a létesítéstől kezdve a fenntartásig a helyi (városi) hatóságok rendelkeznek.¹⁵ Annak ellenére, hogy a hazai szakirodalomban mind mostanáig a *közösségi park* kategória, – amely nem méret, vagy funkció szerint határol le egy kisebb csoportot – nem volt definiálva, az értekezés szempontjából alapvető jelentőségű. Részletesen olyan szabadtérépítészeti alkotások elemzésére térek ki, amelyek a közparkok halmazán belül, ebbe a csoportba sorolhatóak.

9 BALOGH 2004, 12.

10 JÁMBOR 2008a, 35; JÁMBOR 2008b, 18., BALOGH 2004, 12.

11 JELICOE 1986, 456.

12 TAYLOR 2006, 396.

13 FLEMING 1999, 461

14 Maga a fogalom már az 1930-as években, W. W. Pettigrew írásában megjelent, azonban a közparkok csoportosításakor Hazel Conway használta először. CONWAY 1991, 16-17.

15 Kormányzat, önkormányzat

II. KUTATÁSI MÓDSZERTAN

II.1. AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSEI, MÓDSZERTANI FELÉPÍTÉSE

A közparkokra sokáig méltatlanul kevés figyelmet fordított a tájépítészeti kutatás. Csekély számú részletes elemzés jelent meg róluk, és műemlékké nyilvánításuk is csak a közelmúltban indult el. Noha a magyarországi közparktörténet összefoglalása megkezdődött, és az egyes parkok elemzése több tanulmány témáját is képezte, a tervezéseméleti változások, valamint a nemzetközi hatások vizsgálata még csak néhány publikációban tűnt fel. Ezen kutatások jellemzően az I. világháborúig tartó időszakot, a közparkok születésének korszakát dolgozták fel.

A korábbi, történeti jellegű feldolgozásoktól eltérően ezért értekezésemben az elméleti változásokat vizsgálom, és megkísérlem ezeket nemzetközi kontextusba helyezni. A századforduló időszaka és a két világháború közötti budapesti közparktervezés átfogó összefoglalása mellett annak a nemzetközi trendekbe való illesztésére vállalkozom.

A közparkok története nem vizsgálható a magánkertek (királyi, főúri parkok) megnyitása iránti igény, valamint a magán megrendelők szándékából létrehozott alkotások bemutatása nélkül. Azonban a speciális törekvések, újdonságok, és a nemzetközi hatások, illetve párhuzamok a kifejezetten közösségi célra, a közösség igényére adott válaszként, a közösségi megrendelésre létesített parkokon követhetőek legjobban nyomon. Emiatt a kutatás gerincét a *közösségi parkok* vizsgálata adja, az egyéb példákra a disszertáció csak érintőlegesen tér ki.

Az értekezés nemzetközi áttekintésben az egyes elméleti változásokhoz kapcsolható legjellegzetesebb példák elemzésén keresztül mutatja be a változásokat, míg a hazai alkotások esetében Budapestre összpontosít, annak is a városegysítés után kialakított parkjaival foglalkozik alaposabban. A földrajzi választás oka, hogy a fiatal főváros nagyarányú városfejlesztési akciói miatt itt vizsgálhatóak leginkább azok a folyamatok, amelyek a modern tervezésemélet kialakulásához vezethettek. Az időbeli lehatárolás indoka, hogy Budapest zöldfelületeinek jelentős része akkor alakult ki, amikor Európában – Frederick Law *Olmsted* és Gustav *Meyer* – munkásságának köszönhetően már komplex, átfogó tervezésemélet jelent

meg. Az értekezés – alapvető célja, a tervezéseméleti fejlődés vizsgálata miatt –, az egységes tervezéseméleti háttér megjelenésének idejére, – tehát a XIX. század végére –, és ennek a következő század elejére gyakorolt hatásaira fókuszál.¹⁶

A kutatás célja az elméleti változások nyomon követése és azok bemutatása, ennek megfelelően nem kíván összefüggő történeti narratívát nyújtani, s ez nem is lehet cél. A változásokat két nagy korszakra – a XIX. század második, és a XX. század első felére – bontva vizsgálom. Ezekben belül külön elemzem a nemzetközi és a magyar tervezéseméleti változásokat, elválasztva egymástól a park mint önálló tervezési feladat, valamint a park és a város kapcsolatának elemzését.

Az átfogó elemzés nem nélkülözheti a tervezésemélet kialakulásának alapos vizsgálatát, hiszen az összefüggések, az egyes országok közötti hatások és változások így érthetőek meg, követhetők nyomon a legteljesebben. Így az értekezés kiindulópontja a közparkok iránti igény megjelenése, valamint az első kertelméleti munka, amely már foglalkozik ezzel a szabadtér-típussal.

II.2. IRODALMI ÁTTEKINTÉS, KUTATÁSTÖRTÉNET

A kertművészeti emlékek kutatása, és az ezekről szóló szakirodalom hosszú múltra tekint vissza. Ugyanakkor mind a külföldi, mind a magyarországi szakirodalomra jellemző, hogy arányaiban jóval kevesebb publikáció született a közparkokról, városi zöldfelületekről, mint a magántulajdonban lévő kertművészeti együttesekről. A témáról egy-egy átfogó munka mellett egy-egy tervező munkásságának monografikus feldolgozása során, vagy egyes korszakokról szóló könyvek egy-egy fejezeteként írtak. A téma a közelmúltban kezdett egyre nagyobb figyelmet kapni, és az 1990-es évektől kezdődően egyre több közparkokkal foglalkozó könyv, illetve folyóiratcikk jelent meg. A közparkok kialakulását, és annak tervezéseméleti hátterét nemzetközi kontextusban, elsősorban a brit, az amerikai, a német és az osztrák szakirodalomban vizsgáltam. Szintén csak az utóbbi idők kutatásai során került a figyelem középpontjába a XX. század, és ezen belül a modern kertművészet vizsgálata. A szakkifejezések, és a fogalmak tisztázásában, a téma meghatározásában alapvető jelentőségű volt a *The Oxford Companion to the Gardens* régi és új kiadása, valamint az építészeti szakszótárak tanulmányozása.¹⁷

16 Mivel ezeknek a kritériumoknak sem az Orczy-kert, sem a Margitsziget, sem a legkorábbi budapesti park, a Városliget nem felel meg, ezekkel sem fogok részletesen foglalkozni.

17 JELLICOE 1986.; TAYLOR 2006; FLEMING 1999

Az angliai közparkokkal foglalkozó szakirodalomban kiemelkedő jelentőségű George Chadwick munkássága, aki 1966-ban adta ki *The park and the town* című munkáját, mely átfogóan foglalkozik a városi zöldfelületek kialakulásával és fejlődésével.¹⁸ Chadwick monográfiájához hasonlóan mélyreható elemzést nyújt a városi parkok kialakulásáról, teoretikai és társadalmi háttéréről Hazel Conway munkássága.¹⁹ Conway több publikációja mellett Susan Lasdun és Anthea Taigel művei is fontos forrásokként szolgáltak a közparkok kialakulásának alaposabb ismeretéhez.²⁰ A városi zöldfelületek egy-egy speciális szempontból történő megközelítése, az átfogó vizsgálat helyett az egy-egy részlet alapos feltárásának szándéka figyelhető meg többek között Harriet Jordan, Hilary Taylor, Jan Woudstra, Hazel Conway és David Jacques publikációiban.²¹ A fent említettek mellett jelentősek az egy-egy tervező munkásságát, illetve egy-egy város közparkjainak fejlődését bemutató kiadványok, többek között George Chadwick, Geoffrey Tyack, Alison Hodges, Claire Latimer és Janet Waymark kutatásai.²²

Az Egyesült Államok közpark-tervezéssel foglalkozó szakirodalma jellemzően Frederick Law Olmsted munkássága körül összpontosul.²³ Emellett azonban nem hagyhatók figyelmen kívül Galen Cranz, Carl Smith és William H Wilson publikációi sem, melyek a parkok és a várostervezés, illetve a szociális problémák témakörére hívták fel a figyelmemet.²⁴

Németországban először az 1970-es években Dieter Hennebo kutatásai helyezték a kutatás középpontjába a közparkok történetét. Hennebo cikkei, és az általa szerkesztett közparktörténeti könyvsorozat alapvető forrása a szakdolgozat német előképekkel és párhuzamokkal foglalkozó részének.²⁵ Erika Schmidt, Alfred Hoffmann Dorothee Nehring és Heinz Wiegand publikációi részletes összefoglalását adják a német közparktervezés fejlődésének.²⁶ Gerhard Richter, Gerd Däumel és Rainer Stürmer kutatásai egyes parkok, illetve egyes elemek – például a szőnyegágyak – jelentésére és jelentőségére hangsúlyt fektető közleményei fontos adalékokkal szolgáltak a kutatásaimhoz.²⁷ A magyar nyelven is elérhető

18 CHADWICK 2006.

19 CONWAY 1991, CONWAY 1996, CONWAY 2000a

20 LASDUN 1991, TAIGEL 1993

21 JORDAN 1994, TAYLOR 1995, CONWAY 2000a, JACQUES 2000, ELLIOTT 2000a.

22 CHADWICK 1961, S.A. 1966, HODGES 1977, LATIMER 1987, TYACK 1992, WAYMARK 2009

23 FABOS 1968, BEVERIDGE 2007

24 CRANZ 1982, CRANZ 1991, SMITH 2006, WILSON 1980;

25 HENNEBO 1970, HENNEBO 1971. Hennebo, Dieter (szerk): Geschichte des Stadtgrüns. Az egyes korszakokat feldolgozó köteteket Hennebo mellett Dorothee Nehring, valamint Erika Schmidt és Heinz Wiegand írták.

26 HOFFMANN 1971, WIEGAND 1975, NEHRING 1979, SCHMIDT 1989

27 RICHTER 1970, DÄUMEL 1970, STÜRMER 1991

szakirodalomból Adrian von *Buttlar* angoltertekről írt összefoglaló munkájában szintén számos közparktörténeti vonatkozásban is jelentős információt találtam.²⁸ A Budapest és Berlin fejlődése, a két főváros közötti párhuzam bemutatásához nélkülözhetetlen információkkal szolgált *A historizmus aspektusai a magyar építészetben* című kiállítás, és annak katalógusa.²⁹

Az osztrák főváros Bécs és Budapest századfordulós kulturális, építészeti és művészeti kapcsolatai számos publikáció tárgyát képezték már³⁰. 2004-ben jelent meg a Maria *Auböck* és Gisa *Ruland* által írt, a bécsi városi zöldfelületekről szóló összefoglaló mű, míg a teljes Monarchia közparkjait bemutató kiadvány publikálására 2007-ben, *Hajós Géza* szerkesztésében került sor³¹. A könyv módszertanilag is támpontot nyújtott a kutatásokhoz, emellett *Hajós Géza* és *Cordula Loidl-Reisch* publikációi adtak nélkülözhetetlen alapinformációkat a Budapest számára is példaként szolgáló főváros városi zöldfelületeinek fejlődéséről.³² Az egyes parkok tekintetében e kiadványon kívül *Cordula Loidl-Reisch* és *Eva Berger* publikáció nyújtottak segítséget.³³

A modern fogalmának, és a modern kertművészet lehatárolásának témaköréhez *Marc Treib*, *Dorothee Imbert*, *Jane Brown* és *Janet Waymark* angol nyelvű publikációi adtak alapot, valamint a *Modern park Design* című konferencia-kiadvány, és a *World Heritage modern emlékekre* vonatkozó kiadványának egyes közleményei.³⁴ A német modern tervezésemélet kutatásában *David Haney*, *Marco de Michelis*, *Ludovica Scarpa* és *Inge Maas* közleményei úttörő jelentőségűek.³⁵ A kertművészet-történettel foglalkozó magyar tanulmányok és kutatások az 1990-es évek óta egyre nagyobb számban jelennek meg. Ezek elsősorban azonban azon nagyléptékű, többségében magántulajdonban lévő összművészeti alkotásokkal foglalkoztak, melyek a XIX. század első feléig készültek el. Mind a barokk korszak kertművészeti emlékei, mind a magyarországi angoltertek több kutatás tárgyát képezték, és átfogó kiadványok is megjelentek a témában.³⁶

28 BUTTLAR 2001.

29 *A historizmus aspektusai a magyar építészetben/Aspekte des Historismus in der ungarischen Architektur*. Szöveg: Papp Gábor György. Potsdam, 2006.

30 Példaként említhetők: HANÁK 1988, MORAVÁNSZKY 1988

31 AUBÖCK 1994. *Hajós Géza* (szerk): *Stadtparks in der österreichischen Monarchie. 1765-1819*. Wien-Köln-Weimar, 2007.

32 HAJÓS 2007, LOIDL-REISCH 2007

33 BERGER 1993, LOIDL-REISCH 1993, LOIDL-REISCH 1995

34 IMBERT 1993, TREIB 1993, BROWN 2002, WAYMARK 2003, IMBERT 2007. *Knuijt, Martin – Ophuis, Hans – van Saane, Peter* (szerk) : *Modern Park Design. Recent Trends*. Second edition. Bussum, 1995. JOKILEHTO 2001; TREIB 2001

35 MAASS 1981, MICHELIS 1981, SCAPRPA 1981, MICHELIS 1991, HANEY 2007, HANEY 2010

36 A legjelentősebb nagylélegzetű átfogó művek: GALAVICS 2001, FATSAR 2008

Magyarországon az 1970-es években *Gombos Zoltán* végzett közparktörténeti kutatásokat, míg az 1980-as évekből *Stirling János* és *Radó Dezső* publikációi emelhetőek ki.³⁷ Ugyan munkáik a közparktörténethez alapvető információkkal szolgálnak, azonban a nemzetközi hatások, stilisztikai és eszmei elemzések hiányoznak. A közparkok az elmúlt néhány évben kerültek előtérbe – mind az átfogó munkák, mind pedig az egy-egy park elemzésével foglalkozó publikációk esetében. A nagylélegzetű, összefoglaló írások közül mindenképpen kiemelendők *Magyar Erzsébet* művei, aki a közparkok társadalmi használatáról és szerepéről írott munkáiban közparktörténettel is foglalkozik.³⁸ Munkája alapvető támpontként szolgált számomra, és igen értékes információkkal látott el a közparkok társadalmi jelentésével, használatával kapcsolatban. Szintén jelentősek *Sisa József* kutatásai, aki a XIX század és századfordulós közparkok bemutatása mellett a magyarországi tervezők munkásságával is részletesen foglalkozott.³⁹ A közparkok és a városépítészet kapcsolatáról *Balogh Péter*, valamint a településtervezés elveinek vizsgálatához *Meggyesi Tamás* írásai nyújtottak alapot.⁴⁰

A XX. század kertművészetéről mostanáig kevés átfogó írás jelent meg Magyarországon. A közparktörténettel foglalkozó művek jelentős része és az Osztrák-Magyar Monarchia időszakára koncentrálódik. *Alföldy Gábor* kutatásai a historizmus témakörében igen fontosak, ugyanakkor a közparkok szempontjából kevésbé jelentősek.⁴¹ Az egyes tervezők életművével kapcsolatos közlemények azonban a téma feldolgozása szempontjából nélkülözhetetlenek, ezek közé tartoznak *Jámbor Imre*, *Alföldy Gábor* és *Illyés Zsuzsanna* publikációi.⁴²

II.3. A KUTATÁS ELSŐDLEGES FORRÁSAI

Az értekezés a részleteiben korábban fel nem dolgozott korszak vizsgálatát vállalta új szempontok szerint. Éppen ezért, a szakirodalmi feldolgozásnál hangsúlyosabb szerepet játszott az elsődleges források vizsgálata. A disszertáció a vizsgált korszakban kötetben megjelent teoretikai írásokon, korabeli folyóiratok írásos és képi forrásain, valamint archívumok képi és tervi anyagain alapult.

37 GOMBOS 1974, RADÓ 1985

38 MAGYAR 2004, MAGYAR 2008.

39 SISA 1997, SISA 2007

40 MEGGYESI 2005, BALOGH 2004

41 ALFÖLDY 2007

42 JÁMBOR 2002, ALFÖLDY 1998, ILLYÉS 1993, DANKÓ 2007

A nemzetközi források esetében a tervezők által írt elméleti művek tanulmányozása nélkül a közparktervezés igen jellegzetes elemeinek, a funkcióknak, és a tervezés céljának megismerését hagynánk figyelmen kívül. A vizsgált korszak első felének közparkjai formai-stilisztikai szempontból nem hoztak jelentős újításokat, ami miatt a későbbi korszakok szigorú bírálattal illették őket. Ugyanakkor a tervezői és sok esetben a megrendelői szándékok olyan plusz jelentéstartalommal, elméleti háttérrel töltik meg ezeket az alkotásokat, hogy ezek miatt értékelésük újragondolása szükségessé vált. Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* című munkája minden közparktörténeti kutatás alapvető kiinduló forrása, az első olyan mű, mely a 'Volksgarten' fogalmával foglalkozik. Időrendben ezt *John Claudius Loudon* írásai követik, amelyekben nem csak a közparktervezés, hanem a városok és zöldfelületeik kapcsolatának elemzésére is kitér. Loudon elméleteit az első közhasználatra tervezett brit parkban, a *Derby Arboretumban* meg is valósította. Az angliai források közül rendkívüli figyelemre méltóak azon tervezőknek, illetve a tervezők leszármazottainak írásai, akik közparktervezéssel foglalkoztak a szigetországban. Itt említhetőek *Edward Kemp*, *Joshua Major* illetve *Henry Ernest Milner* írásai, akik kertművészetről írott munkáikban ezt a témát is feldolgozták.⁴³

A XX. század első felének legmeghatározóbb tervezője Angliában *Thomas Hayton Mawson*, volt, akinek mind könyvei, mind folyóiratcikkei, mind önéletrajzi írása alapvető forrásai a korszak tervezélméletének, és így jelen disszertációnak is.⁴⁴ Mawson szerepe a településtervezés kialakulásában is alapvető. Ezen területen elsődleges forrásként még *Raymond Unwin* és *Henry Inigo Triggs* munkáit használtam.⁴⁵ A közparkok fenntartásával és tervezélméletével kapcsolatosan a manchesteri parkok főfelügyelőjének *W. W. Pettigrew* közösségi parkokról szóló könyve kiemelkedő fontosságú.⁴⁶

Az angol közparkok eszmeileg megújítva és sok esetben új tartalommal megtöltve jelentek meg az Amerikai Egyesült Államokban, ahol a demokrácia alapvető szimbólumaivá váltak. A korszak legmeghatározóbb tervezője *Frederick Law Olmsted* írásaiban a közpark jelentésének átalakulása, újraértelmezése jól nyomonkövethető.⁴⁷ Emellett gondolatai úttörő jelentőségűek a város és zöldfelületeinek viszonyában is.

A német nyelvterület legmeghatározóbb elméleti szakembere, közparktervezője és szakírója *Gustav Meyer*. Meyer elméleti munkája, a *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*

43 KEMP 1851, MAJOR 1852, KEMP 1891

44 Többek között: MAWSON 1911, MAWSON 1915a, MAWSON 1915b, MAWSON 1922, MAWSON 1927

45 UNWIN 1920, TRIGGS 1911

46 PETTIGREW 1937

47 Beveridge, Charles E - Hoffman, Carolyn F (1997): *The papers of Frederick Law Olmsted. Vol.1, Writings on public parks, parkways and park systems.* Baltimore, 1997.

szintén foglalkozik a közparktervezés alapelveivel.⁴⁸ A századfordulón a városépítészet és a közparktervezés fokozatos térnyerése egyre több, a témát érintő publikációt eredményezett. Ezek közé tartoznak Camillo Sitte, Joseph Stübben, Werner Hegemann, Willy Lange és Leberecht Migge publikációi.⁴⁹

A korszakban megjelenő kertészeti-kertművészeti szakfolyóiratok, mint például a *Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst*, illetve a *Gartenkunst* cikkei fontos írásos, kép- és terv-anyaggal szolgálnak.

A magyarországi közpark-teoretika vizsgálata szempontjából a forráskutatás még jelentősebb volt. Ennek oka, hogy a két világháború közötti korszak kertművészete legteljesebben így rekonstruálható. A korábban már említett, egy-egy tervező munkásságát feldolgozó publikációkon kívül *Rapaics* Raymund a korszakban írt, és így forrásnak számító átfogó kutatása nyújtott kiindulópontot.⁵⁰ A városépítészet szempontjából a Fővárosi Közmunkák Tanácsának működéséről megjelent kiadványok voltak az elsődleges források.⁵¹

A fővárossal foglalkozó írások korai példáit képviselik *Széchenyi* István és *Táncsics* Mihály városfejlesztésről írott elképzelései. Noha mindketten a laikusok szemével nézték a város ügyeit, a zöldfelületek szerepének és hatásának felismerése, és az erről való gondolkodás úttörőiként szerepük igen meghatározó.⁵²

A vizsgált korszak közparkjaira vonatkozó szakirodalom és teoretikai írások bázisa leginkább a mértékadó kertészeti folyóiratokban keresendő, így a kutatás ezen szakaszának alapja a ezeknek a cikkeknek a feldolgozása volt. A XIX. század második felében induló kertészeti folyóiratok tükrözik a kertészet iránt a korszakban fokozatosan növekedő érdeklődést, melynek egyes kutatók szerint társadalmi-politikai okai is voltak.⁵³ A szakfolyóiratok, mint az *A Kert*⁵⁴, a *Kertészeti Lapok*⁵⁵, a *Kertészet*⁵⁶, a *Kertészetünk*⁵⁷, a *Kertész-gazda*⁵⁸, illetve a *Magyar Műkertész*⁵⁹ közölték a korszak tervezőinek elméleti írásait és az újonnan épülő parkok leírásait is. A cikkek szerzői között a korszak legjelentősebb

48 MEYER 1873

49 HEGEMANN 1911, LICHTWARK 1909, STÜBBEN 1907, SITTE 1886

50 RAPAICS 1940

51 SIKLÓSSY 1931, HARRER 1941

52 SZÉCHENYI 1995, TÁNCICS 1976

53 CSOMA 2003a

54 A lap 1895 és 1919 között jelent meg, havonta két alkalommal. Szerkesztője Mauthner Ödön volt.

55 A Kertészeti Lapok az Országos Magyar Kertészeti Egyesület hivatalos lapjaként jelent meg 1886 és 1912 között havonta. Főszerkesztője egy ideig Ilsemann Keresztély, a főváros főkertésze, felelős szerkesztője sokáig Kardos Árpád, akinek közparkokkal foglalkozó cikkei a legjelentősebbek közé tartoznak.

56 A Kertészeti Lapok leállítását követően 1913 és 1924 között az Országos Magyar Kertészeti Egyesület hivatalos lapja. Szerkesztői Kardos Árpád és Migray József.

57 1863-ban, egy évig megjelenő lap, szerkesztője Lukácsy Sándor

58 1865 és 1866, majd 1869 és 1873 között megjelenő lap. Szerkesztője Girókuti P. Ferenc

59 A szegedi lap szerkesztője Szabó Kálmán volt. A havonta megjelenő lap 1905 és 1914 között jelent meg.

tervezőit is megtalálhatjuk, mint például *Ilsemann* Keresztélyt, *Råde* Károlyt és *Fuchs* Emilt a város kertészeti igazgatóit, illetve az önálló tervezőirodával rendelkező szerzőket, mint *Pecz Ármint*, vagy *Hein* Jánost. A XX. század első felének legjelentősebb teoretikusai közül *Jonke* Károly, *Magyar* Gyula, *Morbitzer* Dezső és *Ormos* Imre írásai emelhetők ki. Az újságok számos adatot tartalmaznak a létesítés költségeire, az építkezések idejére vonatkozóan is. Igen jelentősek a korszak szakembereinek külföldi utazásairól szóló beszámolóit, melyek az előképek és párhuzamok vizsgálatánál elengedhetetlenek. A szakfolyóiratok között feltétlenül meg kell említeni az építészeti szaklapokat is, melyek elsősorban városépítészeti szempontból tárgyalták a közparkok és városi zöldfelületek kérdéseit. A *Magyar Mérnök és Építész Egylet közlönye*, és a *Magyar ipar* számos ilyen témájú esszét jelentetett meg. A szerzők közül *Pálóczi* Antal és *Rerrich* Béla érdemel különös figyelmet. A XX. század első felétől kezdve a városi zöldfelületekkel foglalkozó írások egyre nagyobb számban jelentek meg építészeti lapokban. A korábban említettek mellett *Tér és Forma*, valamint a *Város Szemle* egyes számai emelhetők ki.

A folyóiratok másik csoportjához sorolhatók az olyan közéleti napi- és hetilapok, amelyek a városlakók véleményét, kritikáit, elképzeléseit közölték az egyes parkokkal kapcsolatban. A *Vasárnapi újság*, *Az Est*, a *Budai Hírlap*, a *Népszabadság*, a *Fővárosi Lapok*, a *Független Budapest*, a *Budavára* és a *Magyarság* cikkei sok esetben szolgáltak plusz információval a kertészeti szaklapok mellett.

A források egy másik jelentős bázisát jelentik az önéletrajzi írások, valamint a tervezők munkásságát bemutató kiadványok. Az önéletrajzi írások közül a legfontosabbak *Pecz Ármin*, valamint *Podmaniczky* Frigyes visszaemlékezései.⁶⁰ *Hein* János saját munkáit bemutató kiadványába parktervezéssel kapcsolatos elméleteit is publikálta.⁶¹

Az írásos források mellett az értekezés tervi és képi anyagokon alapul. A tervek a Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának Gyűjteményében találhatóak. A felhasznált képanyag egy része a korábban bemutatott folyóiratokban fellelhető, emellett a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének, valamint Budapest Főváros Levéltár Klösz Gyűjteményének anyagait használtam fel.

60 PETZ 1890, PODMANICZKY 1984

61 HEIN 1912

III. A KÖZPARK ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA, VÁLTOZÁSA A XIX. SZÁZADBAN

III.1. A KÖZPARKOK MEGJELENÉSE, A KIRÁLYI KERTEK MEGNYITÁSA EURÓPÁBAN

„Császáruk által adományozott *kikapcsolódási hely mindannyiuk számára*”⁶²

A közparkok története egyes királyi kertek nyilvánosság számára történő megnyitásával kezdődött. Ezeket a kerteket sok esetben át is alakították, olyan funkciókkal és épített elemekkel látták el, hogy alkalmasak legyenek az új feladatok ellátására, a közhasználatára. A megnyitások és az új típusú hasznosítás alapot adott a közpark-elmélet fejlődéséhez, ezért röviden ismertetem a legfontosabb, a köz számára legkorábban megnyitott parkokat.

Az a folyamat, amely a nagy uralkodói, illetve főúri kertek megnyitásához vezetett, a XVII. század végén kezdődött. A legkorábbi megnyitott kertek közé tartozik Poroszországban a berlini *Tiergarten*, mely eredetileg nyiladékokkal tagolt királyi vadaskertnek épült,⁶³ valamint a londoni *Hyde park*, melyet már 1637-ben, I. Károly uralkodása alatt megnyitottak, azonban 1705-ben egy részét a vadállomány megvédése céljából ismét lezárták. Ez utóbbi csak bizonyos időszakokban, és inkább csak a társadalom felsőbb rétegei számára volt látogatható. A megnyitott parkok népszerűségét jelzi, hogy amikor a szintén a XVII. században megnyitott *St James's Parkot* II. György felesége, ansbachi Karolina be akarta záratni, arra a kérdésre, hogy ez mibe kerülne, a költségekről megkérdezett Horace *Walpole* annyit válaszolt: „*Csak egy koronába, asszonyom*”.⁶⁴

Párizsban a XVII. századtól kezdve korlátozottan, de látogathatók voltak a királyi (például a *Jardin de Tuileries*) és a hercegi (például a Luxemburg palota) kertek, valamint a fegyvertár, az *Arsenal* kertje is.⁶⁵

62 „*Allen Menschen gewidmeter Erlustigungs-Ort von Ihrem Schaezter*”. Idézi: MAGYAR 2008. 35. A szerző fordítása.

63 megnyitották 1659-ben

64 Idézi: „*Only a crown, Madam*” A szerző fordítása. CONWAY 1991. 4.

65 MAGYAR 2008, 19.

Bécsben az első megnyitott kert a *Prater* volt, amelynek egy részét, az úgynevezett Hauptallee-t és a környezetét Mária Terézia 1759-ben nyitotta meg a látogatók előtt, azonban hatalmas népszerűsége miatt, a park megóvásának céljából 1764-ben a látogatók számát korlátozni kellett, ekkortól csak a nemesek léphettek be. Két évvel később II. József az addigi hagyományokkal szakítva, a park majdnem teljes területét megnyitotta a látogatók számára. Hirschfeld – később részletesen tárgyalandó – elméleti munkájában a Prater-t az úgynevezett népkertek közé sorolta. A következő években a Praterben fokozatos fejlesztések zajlottak, melyek a látogatók kényelmét szolgálták, így kávéház, árnyékolók és esővédő faházak, padok és különböző játéklehetőségek is helyt kaptak.

A császárvárosban 1775-ben az *Augarten* is megnyílt a nagyközönség számára, amelynek Isidore Canevale tervei szerint elkészült főbejárata volt olvasható a fejezetet bevezető idézet. Harmadik kertként 1776-ban a *Belvedere* kertjét nyitotta meg a császár, melyet több hercegi kert megnyitása követett.⁶⁶

A megnyitott magántulajdonban lévő kertek Európa városainak fontos elemeivé váltak, és hatásukra megindult a nyilvános parkokról való szisztematikus gondolkodás is, melynek eredményeként létrejöttek azok a műalkotások, melyeket már kifejezetten közparknak szántak, és a tervezők ennek megfelelően alakítottak ki. A magántulajdonban lévő parkok stílusa, formai és eszmei megoldásai meghatározóak voltak az új tervezői feladat szempontjából. A *picturesque*, majd *gardenesque* tájképi kertek jellegzetes kerti elemei, útvonalvezetése és növényalkalmazása követendő példát jelentettek, és egészen a század végéig uralkodóak maradtak. A közparkok stilisztikai megoldásait ezek a mintaképek határozták meg, és csak a század legvégén találhatunk majd arra utaló jeleket, hogy a nyilvános parkok tervezésekor az új feladathoz önálló formai nyelvezet is elkezd kialakulni.

Mielőtt az első közparknak szánt terveket az elméleti változások szempontjai szerint bemutatnám, még egy igen jelentős városépítészeti–parképítészeti példára, a John Nash⁶⁷ által tervezett londoni Regent's Parkra kell röviden kitérni. Egyes források ezt tartják az első közparknak, noha nem volt a mai értelemben véve nyilvános létesítmény, inkább átmenet a

66 Bécs kertjeiről részletesen: : MAGYAR 2008, 33-39.

67 Nash, John (1752-1835): angol építész, London nagy hatású várostervezője, a *picturesque* építészet meghatározó alakja Humphrey Reptonnal 1783-tól dolgozott együtt, nagyon divatos vidéki kúriákat tervező *praxist* alakítottak ki. FLEMING 1999, 397-398.

valóban nyilvános park és a megnyitott királyi parkok között. A Regent's Park építése legfőképpen a finansziális megoldásai miatt szolgált példaként a későbbiekben, valamint azért, mert az az erőteljes kritika, amely a parkot érte nagymértékben segítette a közparktervezés fejlődését.

1811-ben, az angol parlament törvényben határozott a Regent's Park megépítéséről, amelyet a 'köz' használatára szántak.⁶⁸ A beruházás minden addigi hagyománytól eltért, és nem az önzetlenség vagy a szociális szándék vezette. A cél a királyi birtok minél jövedelmezőbb kihasználása volt, s ebből a célból a korona által birtokolt területen a trónörökös épületfejlesztési projektet kívánt létrehozni.⁶⁹ Az eredeti elképzelés szerint a park azon középosztálybeli polgárok – gyárosok, bankárok – igényeit volt hivatott kielégíteni, akik kénytelenek voltak a városban élni, lakásigényeik igen magas szintűek voltak, a felsőbb rétegekhez hasonlóan saját parkot szerettek volna, azonban ezt nem tudták az adott területen megvalósítani. Nash 1811-ben kezdte el a korábbi tervek aktualizálását, miután a törvény a park létesítését lehetővé tette.⁷⁰ (1-3. kép) Tervében a házak hátsó homlokzata fordult a 'külvilág', a város felé, míg főhomlokzatuk a parkra nézett, vizuális értelemben a park a házakhoz tartozott.⁷¹ A déli bejáratnál a Nash tervei szerinti 'square' és 'crescent' készült el; az innen a város irányába vezető *Regent's Street*, mely London akkor legnagyobb lakó- és bevásárló utcája lett, mind a mai napig igen meghatározó város-szerkezeti elem.⁷² Már az 1812-ben megkezdett építés során is igen sok kritika érte parkot, például, hogy csak a környező épületek lakóinak volt valójában nyitva, a gyalogosok számára nem tartalmazott berendezési tárgyakat, illetve, hogy nem volt olyan bejárata, mely London szegények-lakta negyedeivel kapcsolta volna össze.⁷³ Ugyanakkor a pénzügyi megoldás, mely szerint a park

68 LASDUN 1991, 129.

69 TYACK 1992, 88.

70 Az első tervet John White készítette 1793-ban, majd módosította azt 1809-ben., CHADWICK 2006, 31-32., TAIGEL 1993, 122.

71 A korábbi tervekkel ellentétben Nash jóval nagyobb beépítést javasolt, külön rezidencia-épületekkel, melyeknek saját, leválasztott nyolchektáros kertrésze is volt. A területcsökkentést a park jóval gazdagabb kialakításával kívánták ellentézni.

72 Stilisztikai szempontból a park nagyrészt a Nash-sel korábban együtt is dolgozó, igen jelentős angol kertész Humphrey *Repton* elképzelését követte, aki az első volt, aki a később általánossá váló tájkertész (landscape gardener) kifejezést is használta. A tavak használata, valamint a jellegzetesen gyeperes és fák együttesére épülő növényállomány Repton tervezői megoldásaira utal, ugyanakkor a csatorna elképzelés már Nash sajátja. CHADWICK 2006, 31-32.

73 LASDUN 1991, 130.

növeli a környező telkek és épületek értékét, így az azok eladásából származó pénzből finanszírozni tudják az építést, meghatározó maradt mind Angliában, mind Európa többi városában. A park mint 'értékemelő városi beruházás' gondolat a közparkok története során sokszor visszatért.

London esetében a Regent's Park és a megnyitott királyi kertek mellett a zöldfelületek még egy fontos típusát kell megemlíteni. Angliában már a XVIII-XIX. század fordulóján megkezdték a beépítetlen területeken az úgynevezett 'square'-ek és 'crescent'-ek kialakítását, melyek Európa többi városában is példaként szolgáltak. Ezek a növényesített terek azonban a Regent's Parkhoz hasonlóan elsősorban ingatlanértékesítési szempontok miatt alakultak ki.⁷⁴ A 'square' előkelő lakhelyeket, és parkosított teret foglal magába, mely azonban a köz számára nem volt elérhető, kerítéssel körbehatárolt, zárt zöldfelületekről volt szó. A korlátozott közhasználatú kertek másik típusa Londonban a félkör alakú 'crescent'-ek rendszere volt. Zártságuk ellenére – amint azt a későbbiekben Párizs példáján is látni fogjuk –, nagy arányban hozzájárultak a városi terek zöldfelületként való igényének kialakulásához.

74 MAGYAR 2008, 25.

III.2. A KÖZPARK ELMÉLET VÁLTOZÁSAI A XIX. SZÁZADBAN

III.2.1. HAZAFIAS KERTMŰVÉSZET': HIRSCHFELD, ÉS HATÁSA A NÉMET TÁJÉPÍTÉSZETRE⁷⁵

III.2.1.1. A VOLKSGARTEN – HIRSCHFELD ELMÉLETI ÍRÁSA

Az uralkodók és az arisztokrácia kertjeinek megnyitása után a közpark, mint tervezési feladat a tervezéseméleti írásokban is megjelent. Elsőként német nyelvterületen, Christian Cajus Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* című könyvében foglalkozott részletesen az úgynevezett *Volksgarten* (Népkert) eszmei tartalmával és tervezési elveivel.⁷⁶ Ötkötetes művének utolsó kötetében, annak hetedik fejezetében foglalkozik azokkal a kertekkel, melyeknek 'karaktere különleges körülményeken múlik'.⁷⁷ Hirschfeld egész kertelméletére jellemző az a szemlélet, amellyel a kertművészet ezen új feladatait megközelíti. Hitt abban, hogy a természeti világ mindenkinek erősíti a morális felfogását, s ebből a szempontból a közparkok különlegesen fontos szerepet kapnak.

Leírásában hangsúlyt fektet a város és a természet kapcsolatára, leírja, hogy minden városnak szüksége van olyan helyekre, ahol a városlakók összegyűlhetnek és élvezhetik a friss levegőt. Ehhez legalább fásított utak kialakítását tartja szükségesnek, azonban javasolja speciális népkertek kialakítását is. Foglalkozik ezeknek a zöldfelületeknek mind az eszmei jelentőségével és funkciójával, mind a formai kialakításával és berendezésével.

Tervezéseméleti szempontból kiemelkedő az a több rétegű oktatási program, melyet leír. Legfőbb szempontja, hogy ezek a zöldfelületek mindenkinek, minden időszakban

75 'patriotic Garden Art' a szerző fordítása.

76 Hirschfeld, Christian Cay Lorenz (1742-1792), a 18. századi Németország legismertebb kertművészeti és tájkertészeti teoretikusa. Hirschfeld Kirchnüchelben született, és a Halle-i egyetemen tanult teológiát. 1770-től filozófiát és teológiát tanított kiel Christian-Albrechts Egyetemen, ahol alapítója és igazgatója lett a Königlich Dänische Fruchtbauerschule-nak is. Öt kötetes *Theorie der Gartenkunst* című műve egyszerre jelent meg németül és franciául, hatása érezhető a francia, a holland az itáliai és a magyar kertművészetben is. Meyer, Margarita Marion dr: Hirschfeld, Christian Cay Lorenz. TAYLOR 2006, 222.

77 Gärten, deren Charakter von besonders Bestimmungen abhängig ist. Volksgärten. In: HIRSCHFELD 1785, 68-74. Angol fordítása: PARSHALL 2001, 406-409.

elérhetőnek kell lenniük. Fontosnak tartja, hogy a munkanapok után az ott lakókat a természet vonzerejével el lehet távolítani a város 'alantas és költséges' időtöltéseitől, és ezáltal lehetővé válik, hogy olcsóbb és közösségi szempontból sokkal fontosabb szórakozási lehetőséget válasszanak. Mivel itt lehetséges a különböző társadalmi rétegek találkozása és együttes szórakozása, így véleménye szerint ezen keresztül az emberek erkölcsös viselkedése fejleszthető: a park használói illendőséget, udvariasságot tanulhatnak egymástól.

A morális oktatáson kívül kitér a parkok intellektuális tartalmának kérdéseire is, amelyek szintén a látogatók művelését szolgálhatják. Meglátása szerint a közparkokban nem az értékes művészi alkotásoknak és a speciális gondozást igénylő növényeknek kell helyet biztosítani, hanem az emberek művelődését fejlesztő műalkotásoknak, amelyeket két részre oszt. Az egyik csoportba azon művek tartoznak, melyek a hazafiasságot és a használók történelmi tudását növelik, míg a másik csoportba az esztétikai tudást segítő alkotásokat sorolja, noha ezek is a nemzeti büszkeséget kell szolgálják. Véleménye szerint olyan épületeket kell a közparkokban elhelyezni, amelyekben az ország történetét bemutató festmények és hősök mellszobrai láthatóak, emellett pedig olyan informatív feliratokkal ellátott emlékművek felállítását javasolja, amelyek jeles történelmi eseményeknek állítanak emléket. Hirschfeld az ókori Athén köztereire hivatkozva említi, hogy a város hőseinek valamint jótevőinek szobrai erősítik a nemzeti és helyi büszkeséget, ezenkívül oktatják a következő generációkat. Az esztétikai tudás szélesítését olyan költők és festők emlékműveinek felállításával kívánja erősíteni, akik a természet ábrázolásával foglalkoztak. Meglátása szerint minden királyi székhelyen nyilvános nemzeti kertek felállítására is szükség lenne, ahol költőknek, művészeknek, filozófusoknak az emlékműveit lehetne elhelyezni. Ezen törekvések alapjai lehetnének a 'hazafias kertművészetnek'.⁷⁸

Hirschfeld elképzelései, mind a különböző társadalmi csoportok erkölcsi nevelésére, mind a közparkok nemzeti büszkeséget elősegítő oktató jellegére vonatkozóan meghatározóak maradtak a közparktervezés-elméletben a XIX. század folyamán. Noha a programok időről

78 Bár Hirschfeld az ókori görög példákat említi, fontos kertépítészeti párhuzamként említhető a William Kent által 1734-ben tervezett 'Temple of British Worthies' is. Az emlékmű független személyiségek, főleg szellemóriások szobraival díszített, ezáltal a nemzeti büszkeség mellett a későbbi polgári büszkeség szimbólumait is előrevetíti. Másrészt a kert jelentősége miatt szinte 'zarándokhellyé' vált, így a kert és a nemzeti büszkeségre nevelés összekapcsolásának lehetősége egész Európára hatással volt. A párhuzamra Mezösné Szilágyi Kinga hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

időre bővültek és újabb és újabb elemek kerültek bele, illetve a hangsúlyok változtak, ezek az elemek megmaradtak.

A *Theorie der Gartenkunst*ban a szerző a közparkok gyakorlati kialakításának tervezési kérdéseire is kitér. A kertek elhelyezésével kapcsolatban fontosnak tartja, hogy a lehető legnagyobb szabad területet, és a legtöbb kellemes látványt kell nyújtani a látogatóknak. Figyelmet kell fordítani az időjárás elleni védekezésre, így az árnyékolás és a szél, illetve eső elleni védelemre is gondolni kell. Az előbbinél az épített elemek és fák, míg az utóbbinál az építmények játsszák a legfontosabb szerepet. Amennyiben a terület speciális lehetőségekkel rendelkezik, mint például tó vagy folyó, a funkciókba ezt is beépíthetőnek gondolja, a csónakázás és a horgászás is megjelenik a programok között. A kulturális funkcióhoz a korábban már említett festményekkel díszített épületek mellett a zenepavilonok építését is említi. Az épített elemek közé tartoznak továbbá azok a pavilonok, amelyek a felfrissülést szolgálják.

Formai értelemben eltávolodik a tájképi kertek kialakításának szigorúan vett elveitől, és olyan elemeket is megengedhetőnek tart, amelyek korábbi korszakok kertjeire voltak jellemzőek. Az utak kialakításánál hangsúlyozza, hogy nagy látogatószám esetén az egyenes vonalvezetés megfelelőbb, hiszen az emberek együtt sétálásra, beszélgetésre akarják használni a parkokat, és emellett a hatósági ellenőrzés is könnyebben megoldható ebben az esetben. Ettől eltekintve szükségesnek tartja a tájképi kertekre jellemző kanyargós utak használatát is, hogy lehetőséget adjon az elvonulásra. Fontos megjegyzése, hogy elválasztott útrendszerről kell gondoskodni a gyalogosok, a lovaglók és a kocsival közlekedők számára. Az utak mentén megfelelő távolságban padok és egyéb pihenő helyek elhelyezését javasolja.

Hirschfeld elméleti írásának hatása a XIX. század első felének két meghatározó tervezője, Peter Joseph *Lenné* és Friedrich Ludwig *von Sckell* közpark-terveiben is megfigyelhető.⁷⁹ Noha mind Lennének, mind Sckellnek több közparkterve volt,

79 Sckell, Friedrich Ludwig von (1750- 1823) az első jelentős német tájkertész, akit az angol tájképi stílus hatása alatt állt. Angliában tanult, Brown és Chambers hatott rá leginkább. 1776 és 1804 között mint udvari főkertész Carl Theodor alkalmazásában állt Schwetzingenben, ez idő alatt tervezte az első nyilvános sétányát Mannheimben. 1789-től dolgozott a müncheni Englischer Garten építésén, 1804-ben elfogadta az udvari kertészi hivatalát, ettől kezdve a helyszínen is dolgozott a népkert kialakításán. Goode, Patrick: Sckell, Friedrich Ludwig von. In: TAYLOR 2006, 435.; Lenné, Peter Joseph (1789-1866) Bonnban született, apja főkertész volt Brühlben. Utazásai során ellátogatott Dél-Németországba, Olaszországba, Ausztriába,

dolgozatomban csak a müncheni *Englischer Garten* – a kontinens első kifejezetten közhasználatra tervezett kertjére – és a magdeburgi népkertre – amely az első, a közösség által megrendelt és finanszírozott park Poroszországban – térek ki röviden, különleges hangsúlyt fektetve az elméleti kérdésekre.⁸⁰ Ennek oka, hogy az angol kertteoretika, mely a közparkok fejlődésében igen jelentős szerepet játszik, ezeket a parkokat tekintette mintának.

III.2.1.2. SCKELL ÉS AZ ENGLISCHER GARTEN

„Azt akarom, hogy művem **ne csak egy rend**, hanem az **egész nép** javára szolgáljon”⁸¹

1789-ben Carl Theodor bajor választófejedelem kérte fel Friedrich Ludwig von Sckell, hogy Benjamin Thompson felügyelete mellett, aki a létesítmény kezdeményezője volt, egy néppark céljaira kialakított zöldfelület tervezésében vegyen részt, melynek alap gondolata a „szabad természet erkölcsnemesítő hatása volt”.⁸² Sckell leírása a park programjával kapcsolatban könnyen párhuzamba állítható Hirschfeld korábban már említett elveivel: „A park minden rendbéli ember meghitt és barátságos érintkezését kívánta szolgálni, akik itt a szép természet ölében találkozhatnak.”⁸³ Szintén Hirschfeld hatását mutatja az átfogó szándék, amellyel Sckell a parkot a társadalmi érintkezésen és a társadalmi rétegek közeledésén túl mozgásra és kikapcsolódásra szánta.⁸⁴ Ugyanakkor Hirschfelddel ellentétben ebben az esetben a közbiztonsági szempontoknak megfelelő, kifejezetten a közparkban alkalmazható széles és egyenes utak gondolata nem merült fel. (3-7. kép) A területen⁸⁵ először a katonáknak létesítettek parkot szabadidős tevékenység céljaira – ezt a XIX. század

Franciaországba és Angliába is. Párizsban Gabriel Thouin mellett dolgozott, akinek geometrikus stílusa nagy hatással volt rá. 1824-től a potsdami kertészet szuperintendánsai közé választják, 1818-ban kertészeti igazgató lesz. 1824-ben Potsdamban az újonnan megalakuló Gärtnerlehranstalt első igazgatója lesz. Több közparkot is tervezett Magdeburgban, Frankfurt am Oder-ban és Drezdában is. Hatása a berlini városépítészeti tervek tekintetében is kiemelkedő. Klausmeier, Axel Dr: Lenné, Peter Joseph. In: TAYLOR 2006, 279.

80 A Városliget létesítésének szándéka megelőzte a magdeburgi népkertet.

81 A létesítmény kitalálójának, Benjamin Thomsonnak a müncheni Englischer Gartenről kialakított elképzelése. Idézi: BUTTLAR 2001, 190.; Herzog, Rainer: Englischer Garten. In: TAYLOR 2006, 150.

82 A park meghatározó és jelentős előkép a városi közparkok fejlődésének történetében, azonban nem sorolható a közösségi parkok kategóriájába, hiszen magánmegrendelésre, magánfinanszírozással készült.

83 Sckell, Friedrich Ludwig von: *Beiträge zur Bildenden Gartenkunst*. München, 1818, 27. Idézi: BUTTLAR 2001, 190.

84 WIEGAND 1975, 23.

85 Isar folyó mentén található úgynevezett Hirschanger-erdő

elején szüntették meg. 1789 júliusában a hadseregért is felelős Benjamin Thomson javasolta az eredeti terv népparkká bővítését.⁸⁶ Sckell Thomson felügyelete alatt kezdte meg a park tervezését, a korszakra jellemző kerti építményekkel.⁸⁷ 1804-ig csak a távolból – Scwetzingenből – irányította a munkálatokat, ekkor azonban az udvari kertészeti vezetőjeként Münchenbe költözött. A kert építésének ezen második szakaszában figyelhető meg Sckell, és megbízóinak – Carl Theodor utódainak I. Miksa Józsefnek és Lajosnak – szemléletbeli változása is. Mind a kert teljes jelentésének, mind a kialakításnak a továbbiakban jóval nagyvonalúbbnak kellett lennie, az elaprózott, megannyi kis részletet tartalmazó elképzelést felváltotta Sckell monumentálisabb szemlélete. Célja a nagy összképek kialakítása, az átlátások és kilátások, a város és a park vizuális összekötése volt. A megrendelő választófejedelem utódai, Miksa József és Lajos igényeihez méltó nagyvonalú emlékműprogram is készült. A tervező és Hirschfeld meglátása a nemzeti emlékhelyekről ismételten szoros kapcsolatban áll. Sckell „*a humánus és bölcs kormányzat legszükségesebb képzőművészeti létesítményei*” közé sorolta a közparkokat. Ennek megfelelően a „*nemzet előnyös tulajdonságait megjelenítő*” emlékművek felállítását javasolta.⁸⁸

Noha az Englischer Garten önmagában is igen jelentős mint az első kifejezetten közparknak tervezett létesítmény, és az első „*közhasználatú műalkotásnak*” is nevezik,⁸⁹ Adrian Buttlar a várostervezés szempontjából is kiemelkedő jelentőségére hívja fel a figyelmet.⁹⁰ Sckell és Carl von Fischer⁹¹ 1808-ban készített az északi és a nyugati városrészekre tervet. Tervükben az Englischer Garten és a városmag összekapcsolása volt a

86 Rumford gróf, eredeti nevén Benjamin Thomson (1753-1814), amerikai származású fizikus, és politikus. Az amerikai függetlenségi háborúban Anglia oldalán játszott szerepet. 1784-től a fejedelem segédtsíztje. BUTTLAR 2001, 191-192.

87 1790-ben épült a kínai torony, és az Apollo szoborral díszített fa monopterosz (ezt 1838-ban Sckell tervei alapján kőpadra cserélték), 1791-ben a Palladio stílusát követő katonai kaszinó (melyet később Rumford-teremnek neveztek el), valamint a kínai gazdaság. A staffázsépületek mellett a svájci költő Gessner és Rumford szobra is elkészült.

88 Idézi: BUTTLAR 2001, 196-197. A végül Leo von Klenze tervei szerint elkészült német Walhalla az eredeti tervek szerint szintén itt, az Englischer Garten északnyugati részén épült volna fel. Sckell egyik tervén a Walhalla mellett „Bajorország legérdemesebb kormányzóinak” szentelt Pantheon is szerepelt, amelytől nem messze végül a Leo von Klenze által tervezett monopterosz kapott helyet.

89 Nehring, Dorothee (1979): *Stadtparkanlagen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Landschaftsgartens*. Hannover- Berlin, 1979. 22.

90 BUTTLAR 2001, 197-198.

91 Fischer, Karl von (1782-1820): német építész, Leo von Klenze előfutára. Münchenben legjelentősebb művei az 1803-ban épült Prinz Karl Palais, valamint az 1808-as Karoliner Platz terve. FLEMING 1999, 194.

cél, a Hofgarten és a Prinz-Carl-Palais kertjein keresztül. Ez a koncepció Adrian von Buttlar meglátása szerint az „uralkodó és a nép, a művészet és a természet összekapcsolását is jelképezte”.⁹²

III.2.1.3. LENNÉ ÉS A MAGDEBURGI ELSŐ KÖZPARK

„Egy népkertnek lehetőség szerint különféle jelentéseket kell hordoznia” 93

A XIX. század első felében a közparkok tekintetében Peter Joseph Lenné volt a legnagyobb hatású német tájépítész. 1824-ben kapott megbízást Franke magdeburgi polgármestertől a Klosterberge park megtervezésére. Ez a magdeburgi volt az első nyilvános városi park Poroszországban, amely közösségi megrendelésre, a város által rendelkezésre bocsátott területen, a város finanszírozásával valósult meg. Nemzetközi jelentőségét az alapozta meg, hogy Angliában nyilvános parkokról szóló első kiadványok elméletírója, John Claudius Loudon ezt a parkot elemzi mint a kontinentális közpark példáját.

III.2.1.3.1. A REGENT'S PARK KRITIKÁJA

Lenné utazásai során 1822-ben királyi ösztöndíjjal Angliában is járt, ahol meglátogatta az akkor már megnyitott londoni parkokat, és élesen bírálta azokat. Kiemelte a kontinens nyilvánosság számára megnyitott közparkjainak liberalizmusát az angol parkokéval szemben. Kritizálta a kerítéseket, melyek mind a londoni square-ek, mind a Regent's Park esetében korlátozták a használatot, és hiányolta a parkok funkcionális sokféleségét is. Véleménye szerint az angol parkok inkább a „vadállomány táplálását szolgálták”, és inkább „marhatartásra, semmint az emberek örömére” létesültek.⁹⁴ Ha valaki a Regent's Parkot élvezni akarta, kocsival vagy lóháton kellett érkeznie, hiszen a gyalogosok számára sem padok, sem árnyékolók nem voltak.⁹⁵

92 BUTTLAR 2001, 198.

93 „Ein Volksgarten muß möglichst verschiedenen Meinungen zusagen.”Lenné, Peter Joseph: *Über die Anlage eines Volksgartens bei der Stadt Magdeburg*. Idézi: HOFFMANN 1971, 379. A szerző fordítása.

94 „were kept for the nourishment of game instead of human beings”, „more intended for cattle than for the enjoyment of man” Idézi: LASDUN 1991, 142. A szerző fordítása.

95 CHADWICK 2006, 32.; TAIGEL 1993, 123.

A Regent's Park kritikája, közhasználatának kedvezőtlen aspektusai azok a tényezők, amelyek mind az angol, mind a kontinentális tervezői attitűdöt új megoldások kidolgozására serkentették, s Lenné megállapításai a tervezéseméleti változások szempontjából mérföldkőnek számítanak.

III.2.1.3.2. A MAGDEBURGI KÖZPARK

A magdeburgi közpark a kontinensen gyakran tapasztalható módon a már szükségtelenné vált városfalak helyén létesített közparkok közé tartozik.⁹⁶ Lenné 1824 decemberében közölte az *'Über die Einrichtung eines Volksgartens bei der Stadt Magdeburg'* című írását, melyben a park létesítésének alapelveit ismertette, valamint a *'Verschönerungsplan von Klosterberge bei Magdeburg zu einem Volksgarten'* tervet. (8-10. kép) Leírásban hangsúlyozza, hogy a népparknak sokféle igény kielégítését kell szolgálnia, és nagy tömegek befogadására is alkalmasnak kell lennie. Éppen ezért a központi résznek világosnak és nyitottnak kell lennie. Ugyanakkor Hirschfelddel ellentétben nem tartotta feltétlenül szükségesnek a különféle társadalmi rétegek keveredését, közeledését. Úgy gondolta, a népcsoportok külön-külön csoportokban és utakon, ki-ki a maga érdeklődésének megfelelően használja a parkot, és erre lehetőséget is kell adni számukra. A különböző rétegek közeledésének a látványos pontokon kell megtörténnie, ahol a „megnemesített természet” segíti ezt, de a park egésze ugyanakkor lehetőséget nyújt az elkülönülésre is.⁹⁷

A terv nagy hangsúlyt fektetett a park és a környező táj, a jellegzetes pontok és látványelemek – az Elba folyó, a kikötő, templomtornyok és a dóm kupolája – összekapcsolására. Központja egy kilátóterasz a déli részen, amelyen *'Volkssaal'* elhelyezését javasolta. Ehhez a területhez fasorok vezetnek a központi jelleg hangsúlyozása céljából. A további jelentős kilátópontokat is építményekkel hangsúlyozta, az egyik ilyen taláható a *'Gesellschaftshaus'*, a hozzá közeli teraszon pedig a Schinkel által tervezett 'templom'. Emellett az időjárás viszontagságai ellen védő építmények *'Schutzhaus'*-ok is helyet kaptak a parkban. A tó szigetén Lenné a híres magdeburgi polgárok emlékműveit helyezte el.

96 A területen korábban egy 968-ban alapított bencés kolostor volt, melyet az egyházi tulajdon államosításakor 1811-ben francia katonai kórháznak használtak, amit 1813-ban elbontottak az erődítmény bővítése céljából. HOFFMANN 1971, 379.; NEHRING 1979, 51.

97 HENNEBO 1971, 386.

Az 1825-ben kezdődő munka 1835-re készült el, az 1826-ban induló növénytelepítési munkálatokat személyesen Lenné irányította.⁹⁸ Ez utóbbi két szempontból is jelentős. Az egyik, hogy ezen a ponton Lenné eltért Hirschfeld elgondolásaitól, ami a népkertek növényeit illeti. A teoretikai írásaiban utóbbi azt hangsúlyozza, hogy a különleges ápolást és gondoskodást igénylő növények nem valók ezekbe a kertekbe. Lenné ennek ellenére a társalgóház környékére sokféle, színes, és különböző habitusú növény alkalmazását javasolta. Ez a tény arra utal, hogy a vegetációs sokféleség iránti igény, mely a XIX. század végének magán- és közparkjait is meghatározta, itt már a század első felében megjelent.⁹⁹ Emellett éppen ez az egyik aspektusa annak, amiért az angol kertelmélet fejlődésében a magdeburgi park oly nagy szerephez jutott. Erre a későbbiekben térek ki.

Az első tervezéseméleti munkákban, valamint Sckell és Lenné terveiben olyan alapvető gondolatok jelentek meg, amelyek a XIX. század egészében meghatározóak maradtak. Formai értelemben Hirschfeld fellazítja a tájkertek szabályait, a praktikussági szempontokat szem előtt tartva olyan elemeket is megengedhetőnek tart, amelyek korábban ezekben a kertekben nem voltak jellemzőek. Ezáltal a tájkerteknek egy olyan irányvonala rajzolódik ki, mely stilisztikai értelemben már a historizmushoz köthető. A geometrikus elemek megjelenése Lenné és tanítványa, a későbbi berlini kertészeti igazgató Gustav Meyer munkáiban válik uralkodóvá.

Ugyanakkor talán ennél is jelentősebb, hogy a tájképi kertek társadalmi és eszmei szerepe a közparkok esetében új jelentéstartalommal bővül. Az erkölcsi nevelés és a társadalmi feszültségek feloldása mellett a művészeti és a nemzeti öntudatra nevelés programja ebben a korszakban jelenik meg. A közpark oktatási-kulturális tartalma története során egyre több réteggel gazdagodik. Ezen első elemek azonban meghatározóak maradnak a városi szabadterek fejlődéstörténete során.

98 HOFFMANN 1971, 379.

99 HENNEBO 1971, 386.

III.2.2. A KÖZPARK FUNKCIÓINAK, OKTATÁSI PROGRAMJÁNAK VÁLTOZÁSAI

„Ez a park az **emberek pénzéből** készült, számukra építették, s megóvását rájuk bízta”¹⁰⁰

Az Egyesült Királyság kertművészete az angol tájképi kertek kialakulásától kezdve igen meghatározó jelentőségű a kontinens és az Egyesült Államok szempontjából is. Az 'angolkertek' formai és eszmei megoldásai, teoretikai háttere a XVIII. században kiemelkedő jelentőségűek. Jóllehet a közpark elmélet, illetve ezen új tervezési feladat először a német elméleti írásokban jelent meg, Anglia szerepe nem hanyagolható el e szabadtér-típus fejlődésében sem. Szintén fontos, magyar vonatkozás, hogy a XIX. század elején az angol hatás egyre meghatározóbb a magyarországi kertművészetben is.¹⁰¹

Londonban a közpark-elmélet fejlődése a kontinensnél később indult meg, melynek oka lehet az is, hogy a brit főváros a megnyitott királyi parkok miatt zöldfelületekkel jobban ellátott volt, mint a többi európai főváros. Ugyanakkor a jellemzően szegények lakta városrészekben (*East End*, Temze déli partja) itt is nagyon rosszak voltak a zöldfelületi ellátás viszonyai, a vidéki nagy iparvárosokban (Liverpool, Manchester, Birmingham) pedig még élméletlenebb körülmények voltak. Éppen ennek köszönhető, hogy Angliában a legnagyobb lendülettel a század első felében ezen városok közparkjai fejlődtek.

100 „*This park was purchased by the people, was made for the people and is given to the people for their protection*”. A manchesteri Phillips parkban elhelyezett emlékeztető tábla a park létrejöttének céljáról. CONWAY 1991, 13. A szerző fordítása.

101 Szilágyi Kinga hívta fel a figyelmet, hogy az 1830-as években a szigetországi utazásai után Szemere Bertalan volt az, aki a nyilvános parkok esetében meghonosította nálunk is a 'park' szót, a korábban használt német '*Volksgarten*' kifejezés helyett. SZILÁGYI 2010, 16.

III.2.2.1. AZ ANGOL KÖZPARKELMÉLET MEGSZÜLETÉSE, A BOTANIKAI OKTATÁSI CÉL

MEGJELENÉSE – LOUDON ELMÉLETI ÍRÁSAI

A közpark-gondolat John Claudius Loudon¹⁰² írásaiban jelent meg először, és a zöldfelületek rendszerbe foglalása is az ő nevéhez köthető. Loudon a közparkokról először 1822-ben, az *Encyclopaedia of Gardening* első kiadásában írt.¹⁰³ Az enciklopédia első kiadása után Loudon többször újradolgozta közpark-elméletét, mind a példákat, mind a fogalomértelmezéseket tekintve. Az első kiadványban a közparkoknak – melyeket ő '*public garden*' (nyilvános kert) kifejezéssel jelöl – három célját jelöli meg. Ezek a rekreáció, az oktatás és a kereskedelem. Az első cél szerinti csoportba tartoznak a lovaglásra és sétálásra alkalmas sétányok, parkok; a másodikba a botanikus kertek; a harmadikba pedig a faiskolák. A különböző sétányok legfőbb feladata az egészségmegőrzés és a friss levegő biztosítása.. Fontos, hogy már ezen első írásában hivatkozik a kontinentális példákra, illetve hogy ezek mennyivel jelentősebbek, mint az angolok. Példaként Párizs boulevard-jait, a karlsruhei parkot, valamint a müncheni Englischer Gartent említi.

Loudon életművét meghatározták a közparkok. Ezekről vallott nézetei fokozatosan változtak, amikről egyre összetettebb elméleti írásokat jelentetett meg. Már az 1820-as évek végén írt azon elképzeléséről, hogy a nyilvános kertek emelhetik a társadalom alsóbb osztályának intellektusát.¹⁰⁴ Az Enciklopédia egy későbbi, átdolgozott kiadásában

102 Loudon, John Claudius (1782-1843): Brit építész és tájépítész, hírnevét leginkább elméleti írásainak köszönheti. Európában tett utazásai után, 1822-ben jelent meg az *Encyclopaedia of Gardening* című írása, 1825-ben az *Encyclopaedia of Agriculture*, és 1833-ban a legfontosabb írása, az *Encyclopaedia of Cottage, Farm and Villa Architecture*. 1804-ben újra kiadta Repton írásait, ami a legfontosabb forrása volt munkájának. 1826-tól a *Gardener's Magazine* szerkesztője, ahol szintén sok írása megjelent. Loudon vezeti be a '*gardenesque*' fogalmát, melynek legfőbb jellegzetessége, hogy minden növény a maga szépségében, egyedülállóan kell érvényesülni, ellentétben a korábbi '*picturesque*' növényalakítási szemlélettel, ahol a növénycsoportok együttes szépsége volt a meghatározó. A gyűjteményes kertek elterjedésének egyik alapvető indoka ez volt, és a közparkok jelentős része is Loudon gardenesque stílusában készült el. FLEMING 1999, 352-353.

103 LOUDON 1822, 1186-1195.

104 „*raise the intellectual character of the lowest classes of society*” („*fejleszti a társadalom alsóbb osztályainak intelligenciáját*” A szerző fordítása.). Idézi: JELLICOE 1986.457. Valószínűleg Loudont az utilitaristák, Jeremy Bentham és John Stuart Mill, a várostervezés szociális aspektusáról írott elképzelései is inspirálhatták. „*Greatest happiness for the greatest numbers*” („*Lehető legnagyobb boldogság a lehető legtöbb ember számára*” A szerző fordítása). Idézi: CONWAY 1991, 12.

részletesebb leírást is közöl a közparkokról, valamint a külföldi példákat is elemzi.¹⁰⁵ Itt a parkokat rekreációra és testmozgásra szánt terekként jellemzi. A külföldi példák között részletesen ír Lenné magdeburgi közparkjáról, kitérve a park elhelyezkedésére, a park és a környező táj egységére, valamint a növénytelepítési koncepcióra. Külön jelentősége a publikációnak, hogy alaprajzokat és növénykiültetési tervet is közöl. Elemzi és bemutatja a tervezett funkciókat (pl. csónakázás, népház). Emellett egy müncheni, Sckell által tervezett kórházkertet, valamint egy frankfurti, magánberuházásként elkészült népkertet is ismertet. A cikk jelentősége a kontinentális példák részletes bemutatása és elemzése, melyekből következtetni lehet Hirschfeld elméleti munkájának, és a korai német népkertek Angliára gyakorolt hatására is.¹⁰⁶

Loudon 1835-ben a *The Gardener's Magazin*-ban is közzétett egy, a nyilvános kertekről szóló teoretikai írást, mely már jóval részletesebben szól ezek tervezéséről.¹⁰⁷ Loudon számára a nyilvános kertek fontos jellegzetessége, hogy a látogatók számára nyitva állnak, ingyen vagy kisebb belépődíj ellenében. A nyilvános kerteket itt három fő és azon belül sok alkategóriára osztja. A fő kategóriák a *sétányok*, a *parkok*, és a *kertek*. Ezen utóbbiak lehetnek „tudományos célúak”¹⁰⁸, „tájkertek”, és „rekreációs kertek”.

Anélkül, hogy Loudon írásának részletes ismertetésére kitérnék fontos megjegyezni, hogy alapvető elvi különbség mutatkozik meg az ő, és Hirschfeld közpark-teoretikája között. Míg Hirschfeldnél a társadalmi különbségek oldása, a különböző rétegek közeledése és a patriotizmus, a nemzeti büszkeség felébresztése, és az esztétikai képzés volt a legfontosabb, addig Loudon sokkal inkább a természettudományos érdeklődést helyezte a középpontba. Míg Hirschfeld több funkciót kívánt elhelyezni, hogy minden népcsoport találhasson az érdeklődésének megfelelő elfoglaltságot, Loudon specializált kertek létrehozását javasolta. Még a nyilvános parkok kialakításának szempontjainál is csak a növények tudományos elrendezését tartja a legfontosabb elemnek, melyek vagy földrajzi, vagy történeti, vagy történelmi elrendezésben kell, hogy szerepeljenek. Az esztétikai nevelés számára csak az

105 LOUDON 1860, 1202-1218.

106 A nemzetközi hatások vizsgálatát a II. mellékletben foglaltam össze.

107 LOUDON 1835, 644-669.

108 Többek között zoológiai, botanikai, kertészeti, mezőgazdasági kertek, arborétumok, földrajzi és geológiai kertek

épített elemek ízlésjavító szerepében jelenik meg. Noha a parkok szociális szerepe – amint arra a következőkben kitérek – Angliában is igen fontos lesz, ez az alapvető hozzáállásbeli eltérés igen sokáig megmarad. Loudon közpark-elméletének gyakorlatban is megvalósult példája a Derby Arborétum terve.¹⁰⁹ (11. kép)

Londonban feltehetően Loudon írásainak hatására, valamint a növekvő városi és szociális problémák miatt az 1830-as években megindult a városi zöldfelületek fejlesztése. 1833-ban a megalakult *Select Committee of Public Walks* javasolja először a korábbi *Kennington Common* nyilvános parkká alakítását, majd a sűrűn beépített, és szegények lakta East End városrészben a *Victoria Park*, majd a Temze déli partján a *Battersea* park kialakítását.¹¹⁰

Loudon mellett – a teljesség igénye nélkül –, még két tervező munkásságát szeretném kiemelni a brit közparktörténet elemzésénél. A műalkotások ezen csoportja a szigetországban a többi kertművészeti alkotáshoz hasonlóan igen gazdag emlékekben, mind a nagyobb iparvárosokban, mind Londonban készültek új közparképítészeti alkotások. Mindezek bemutatása az értekezés kereteit meghaladná, így a teoretikai fejlődés szempontjai szerint két jelentős tervező munkásságát emelem ki. Sir Joseph Paxton¹¹¹ és Joshua Major¹¹² közpark

109 Az 1840-ben megnyitott parkot Loudon Joseph Strutt textilgyáros megbízására tervezte. Loudon ezt a tervét pályafutásának legfontosabb terveként tartotta számon. Célja volt a fenntartási költségek minimalizálása, illetve, hogy a park a sokadik látogatás után se legyen unalmas. Mivel a botanikus kert költségei nagyon magasak lettek volna, így az arborétum tervezése mellett döntött. A terület dendrológiai oktatási célja számára elsődleges volt. A területen több mint 800 növényfajt telepítettek el, és a gerdenesque elveknek megfelelően Loudon kiemelt hangsúlyt fektetett a növények egyedi szépségének érvényesülésére. A park építményei között Tudor- és Erzsébet korabeli építmények, pihenő szobák, klasszikus pavilonok és ülőhelyek szerepeltek. CONWAY 1991, 12-13.

110 Ezen parkok Sir James Pennethorne (1801-1871), vezető állami építész, Nash korábbi munkatársának tervei szerint készültek el. Mindegyiknél a telkek eladásából származó pénzekből kívánták megoldani a park építését, a Regent's Parkhoz hasonlóan. Azonban az úthálózattal rosszul ellátott, és rossz hírű külső városrészekben ez nem hozott olyan jól működő megoldást. Ezen parkokról részletesen: TYACK 1992, 87-118.

111 Paxton, Sir Joseph (1803-1865): Angol építész és tájépítész. 1823-tól Chiswickben dolgozik, Devonshire hercegének, aki felismerte rendkívüli képességeit, és 1826-ban kinevezte Chatsworth superintendánsává. A herceggel beutazta Európát, majd Chatsworth-ben üvegházakat és sziklakertet tervezett. 1850-től tevékenysége fokozatosan az építészet felé tolódott el, 1851-ben ő tervezi a Kristálypalotát. Több közparkot is tervezett, köztük az első 'municipal' parkot, a Liverpool melletti Birkenheadben. Hatása a közparktervezés területén is kiemelkedő, tanítványai, és munkatársai, Edward Milner, és Edward Kemp is meghatározóak az angol közparktervezés fejlődésében. FLEMING 1999, 427.

112 Major, Joshua: 1786–1866 angol tájkertész, Manchester korai parkjainak, és a leeds-i botanikus kertnek a tervezője. 1852-ben jelent meg könyve, a *The Theory and Practice of Landscape Gardening*, de Loudon publikációjánál is gyakran közreműködött. *The Oxford Dictionary of National Biography*. <http://www.oxforddnb.com/>

tervei új elemeket hoztak a tervezés-történetbe. Emellett Paxton hatása az amerikai tájépítészet fejlődésének közvetítésével Németországra is hatással volt. A következőkben elemzendő alkotásaik két meghatározó, a korszakban jelentős fejlődésen keresztülment iparvárosban, Liverpoolban és Manchesterben készültek el.

III.2.2.2. PAXTON ÉS AZ ELSŐ 'KÖZÖSSÉGI' PARKOK

Sir Joseph Paxton Loudon 1843-ban bekövetkezett halála után vált a legjelentősebb tervezővé. Első közpark terve az 1842-ben készült liverpool-i *Prince's Park*. Az épületek és park kombinációjából álló városépítészeti együttes elsősorban a lakók saját használatára szánt terület volt. Noha a tóval, facsoportokkal és nagy gyepfelülettel kialakított park csak a századforduló után vált közparkká, tervezőjének új megbízásokat hozott. A Liverpoolhoz közel eső, a *Mersey* folyó túlsó partján lévő *Birkenhead* település vezetői is közpark tervezetetésre szánták el magukat, és tervezőnek ők is Paxtont bízták meg. A *Birkenhead Improvement Commissioners* képviselői 1842-ben nyújtottak be törvényjavaslatot a parlamentnek, melyben szerepelt, hogy kölcsönből a korábbi mocsár helyén parkot és körben házak építését tervezik, és az eladási, valamint a bérleti díjakból befolyó összegből kívánták fizetni a kölcsönt.¹¹³ Birkenhead jelentősége, hogy ez az első olyan park Angliában, amely polgári kezdeményezésként épülhetett ki, így az angol szakirodalom ezt tartja az első valóban 'közösségi' ('municipal') parknak. A nyilvánosság számára 1847-ben nyílt meg. (12-14. kép)

A park mind formai, mind funkcionális megoldásaiban példamutató volt. Útrendszerének megoldása kiemelkedő. A park kerülete körül, valamint közepén egy széles út adott lehetőséget a kocsival való közlekedésnek, míg belső része a gyalogosok számára volt fenntartva. A középső út által elválasztott két kisebb parkrészben a mocsár kiszárításának eszközeként két tavat helyeztek el, szigetekkel, melyek vízfelülete egyben sohasem volt látható. Paxton ezzel az általa kedvelt, gyakran alkalmazott elemmel megvalósította a szükséges technikai, ugyanakkor esztétikai elem összekapcsolását. A hangsúlyos növénytelepítés, és a hol közelebb, hol távolabb vezető utak folyamatosan változó látványban részesítik a látogatót, míg vizuálisan a vízfelületek a valóságnál jóval nagyobbak tűnnek.

Szintén a vizuális hatás szempontjából jelentős, hogy a tereprendezés megoldásakor

113 CONWAY 1991, 15.

Paxton a terület szélső részeit szintben megemelte, ezáltal lehatárolta a park belső részeit a várostól, amit erőteljes növénytelepítéssel is hangsúlyozott. A szintváltozások a változatos tájképek létrehozását is segítették, a robosztus sziklakerttől kezdve a nyílt gyepek területig és ligetekig mindennel találkozhatott a látogató.

A parkban külön sportolásra kialakított hely még nem szerepel, azonban a nagy nyílt gyepfelületek alkalmasak voltak erre is. A látogatók szórakoztatását különféle korszakokat idéző kerti építmények szolgálták, melyek a kor magánkertjeiben is igen fontos szerepet tölthettek be.

Paxton terveihez az építész Lewis *Hornblower* és John *Robertson* tervezte a parkbejárásokat jelző, különböző stílusokat idéző építményeket. A főbejárat diadalívre emlékeztetett, a többi a gótika, az olasz és a normann építészetet idézték. Az egyéb kerti építmények stílusa is igen változatos volt, a kínai, svájci és rusztikus hidak, vagy az antik formaelemeket tartalmazó központi kisarchitektúra a bejáratok melletti épületekhez hasonlóan a *pictoresque* változatosságot, az egzotikus iránti vonzalmat támasztották alá.¹¹⁴ A Birkenhead park épületei és építményei mutatják azt a nagyon szoros eszmei és formai kapcsolatot, amely a korai közparkokat a magánparkokhoz kötötte. Ugyanakkor az épületek szerepe a magánkertek és a közparkok esetében más fontos kapcsolatra is felhívhatja a figyelmet. A magánkertek esetében az épület a park központi eleme volt, az egész terv kiinduló- és fókuszpontja. A közparkokban ennek az elemnek az újraértelmezése, helyettesítése szükségessé vált.

Míg Birkenheadben Paxton a hangsúlyos épített elemeket a bejáratokhoz helyezte, *Sydenhamben* és a később tárgyalásra kerülő manchesteri parkokban a probléma másfajta megoldására került sor. A *Chrystal Palace Park* Paxton egészen más típusú, de nem kevésbé nagy hatású terve. (15-17. kép) Az 1851-ben tervezett Kristálypalota a Hyde Parkból 1852-ben került át a London melletti *Sydenhambe*, ahol a tervező elképzelései szerint új típusú közpark valósult meg. Paxton célja olyan *pleasure ground* kialakítása volt, amely minden időjárásban rekreációs lehetőséget nyújt, és fejleszti a látogatók intellektusát.¹¹⁵ A

114 CONWAY 2000c, 47.

115 „offer refined recreation to elevate the intellect and instruct the mind in all weather” Idézi: CONWAY 1991. 17. („kifinomult kikapcsolódást kínál, hogy emelkedetté tegye a szellemet, és fejlessze az elmét bármilyen időjárási körülmények között”. A szerző fordítása)

megnagyobbított Kristálypalotát egy domb tetejére helyezte el, a kert kialakításakor az olasz barokk alapelveit használta fel. Az épülethez nagy teraszok sorozata vezetett fel, melyeket szökőkutak, kaszkádok és mindaddig példa nélküli mennyiségben használt virágfelületek díszítettek. A teraszok feladata a környék kilátásának élvezete volt, valamint innen lehetett áttekinteni az egész park szerkezetét. A teraszok mögött oldott, tájképi típusú kertet alakított ki, a park szélén tóval, aminek partján prehisztorikus hüllők élethű másolatait helyezte el. Paxton terve több szempontból is irányadóvá vált. A parkok központi elemei körüli geometrikus részek és teraszok tanítványai munkájában sok helyen megjelentek. Emellett a természettudományos érdeklődés jelentőségének egy különleges példája is Sydenham. A későbbi alkotásokban gyakran használtak hasonló elemeket, mint például fosszilizálódott leleteket.

III.2.2.3. A SPORTOLÁSI IGÉNY MEGJELENÉSE – JOSHUA MAJOR ÉS MANCHESTER

A közparkok létesítésének egy korai, és ugyanakkor igen sokféle tanulsággal szolgáló példája Manchester három korai közparkja. Manchester az első ipari város volt Angliában, amely nyilvános parkokat építtetett. A birkenheadi beruházással ellentétben a parkok itt nem kölcsönből, valamint ingatlanfejlesztésből és eladásból, hanem polgári közadakozásból készültek el. Az egyik legfontosabb támogató, Mark *Phillips* képviselő meggyőződése volt, hogy a parkok a város tüdejeként segítik az amúgy igen szennyezett iparváros lakosainak egészségmegőrzését, emellett hozzájárulnak a szociális feszültségek csökkentéséhez. Egyrészt, a parkok a kocsmák helyett alternatív kikapcsolódási lehetőséget biztosítanak az egész családnak, másrészt, a különböző társadalmi rétegek együttes jelenléte által az alsóbb osztályok képviselői morális értelemben is fejlődhetnek.¹¹⁶

A *Queen's*, *Phillips* és *Peel* park ezen felül abból a szempontból is elsők voltak Angliában, hogy a tervezőt pályázat alapján választották ki. A három park tervezésére szóló kiírásban szerepelt, hogy olyan megoldást keresnek, amely a lehető legtöbb rekreációs lehetőséget biztosítja, a lehető legnagyobb számú látogatónak.¹¹⁷ A pályamunkáknak

116 LATIMER 1987, 8-11.

117 „to provide the greatest variety of rational recreations for the greatest possible number” Idézi: CONWAY 1996. 81.(„értelmes kikapcsolódási lehetőségek legszélesebb választékát nyújtja a lehető legtöbb embernek” A szerző fordítása)

tartalmaznia kellett többféle sportolásra alkalmas helyet, szökőkutakat, és frissítőket is kínáló épületeket. A több, mint száz beérkezett pályaművet 1845-ben be is mutatták a nagyközönségnek.

A győztes Joshua Major lett. (17-19.kép) Mivel a háromból kettőn, a Queen's és a Peel park helyszínén már korábban megépült épület állott, így a legkomplexebb, leginkább Majorra jellemző terv a Phillips parké lett. A másik két parknál a tervezés során megoldandó kérdésként szerepelt a már ott álló épületek hasznosítása. Mindkét esetben múzeumként hasznosították ezeket, amely lehetővé tette a nyilvánosság számára a komplex kikapcsolódási lehetőséget. Így az esztétikai nevelés és a kulturális funkció szerves része lett a parkoknak.

Major elméleti írásában hangsúlyozza a park egészétől elválasztott, kifejezetten különféle sportoknak szánt helyek fontosságát.¹¹⁸ Terveiben, Paxtontól eltérően, kialakított ilyeneket, külön helyet szánt az íjászatnak, a krikettnak, a tollaslabdának, és a labdajátékoknak – külön lányoknak és fiúknak. A Phillips parkban e funkciókra külön sövénnyel elválasztott területeket szánt a park szélén. A sportpályák mellett fontosnak tartotta azt is, hogy más kikapcsolódási lehetőségeket is létesítsen, ezért a terepviszonyokat kihasználva kis amfiteátrumot hozott létre, mely a folyópartra néz. A vízpart mellett virágoskert kapott helyet. A parkban emellett tavat is létesített. A bejáratnál helyezték el a park létesítésének céljára utaló feliratot, mely a fejezet bevezetésében is olvasható. Majort sok kritika érte manchesteri parktervei miatt, mondván, hogy az esztétikumnak alárendelte a funkciót, hogy a víz és sziklafelületek arányai nem megfelelőek, útjainak vonalvezetése túl egyszerű. Ugyanakkor Major érvelése szerint a magánkertek esztétikai kritériumai nem használhatóak változtatás nélkül a nagy nyilvánosság számára megnyitott kertek esetében, és ezeknél az alapvetően eltérő használati módnak kell megfelelni. Parkjainak sikerét mutatja, hogy egy 1847-es beszámoló szerint egy vasárnap 1200-1300 ember fordult meg a Phillips parkban.¹¹⁹

Az angol közpark-teoretika fejlődését áttekintve, arra a következtetésre juthatunk, hogy Németországtól eltérően más elvek mentén fejlődött. Noha a parkok és városi zöldfelületek egészségmegőrzésben betöltött szerepe itt is a kezdetektől fogva alapvető cél

118 MAJOR 1852, 193.

119 LATIMER 1987, 8.

volt, a szigetországban a legfontosabb oktatási szempont elsőként a természettudományok területén jelent meg. A botanikai, majd a dendrológiai, geológiai oktatás igen jelentőssé vált, míg a kontinensen ez csak a század második felében vált általánossá. A parkok morális és szociális szerepe a kezdetekben nem, csak később, az 1840-es években lett meghatározó érv. Ugyanakkor a kontinensenél jóval korábban megjelent a szervezett sportolási igényeknek megfelelő parkkialakítás. A parkokban az esztétikai nevelést a természet szépségén túl sokszor nyilvános múzeumok, illetve könyvtárak segítették elő. Nem elhanyagolható az sem, hogy a városok egyre inkább saját maguk építették és tartották fent parkjaikat, az állami és a királyi megrendelés hamar háttérbe szorult, Emiatt a parkok már igen korán a polgári büszkeség jelképeivé, polgári státuszsimbólumokká váltak.

III.2.2.4. ANGOL ELMÉLET ÉS FRANCIA FORMAVILÁG – A SEFTON PARK LIVERPOOLBAN

A liverpooli *Sefton* park egyedülálló alkotás az Egyesült Királyságban. Formailag teljesen új, tervezője, Edouard *André* révén a korszak úttörő jellegű francia formavilágát jeleníti meg Angliában.¹²⁰ *André Jean-Charles-Adolphe Alphand* munkatársa és tanítványa volt, kettejük közös munkájának eredménye volt a párizsi parkok közül a *Buttes-Chaumont*, és a *Parc Monceau* és a *Montsouris* is.¹²¹ A párizsi parkokról a növényalkalmazási jellegzetességeik, valamint a városban betöltött szerepük miatt a későbbiekben még lesz szó. A liverpooli példa komplex oktatási-nevelési programja miatt azonban itt érdemel említést.

A párizsi parkok formavilága újszerű, s ez a liverpooli példán is jól nyomon követhető. *Alphand* és *André* eltért a pictoresque tájképi kertek korábban általánosnak mondható, kacskaringós útvonalszerkesztési elveitől, és annál jóval szabályosabb, ellipszisekből és körökből szerkeszthető útvonalhálózatot hozott létre. (21-27. kép)

120 Az 1867-1872 között épülő park tervezésére a jogosultságot *André Lewis Hornblower*rel, *Paxton* korábbi munkatársával közösen, pályázat útján nyerte el.

121 *Alphand, Jean-Charles-Adolphe* (1817-1891): mérnök végzettségű, *Hausmann*nal dolgozik együtt Párizs átépítésén, és több közparkot is tervez. Az általa tervezett parkokat és 24 park terveit, és tervezési elveit kötetben publikálta. *Alphand, Jean-Charles-Adolphe: Promenades de Paris.* Párizs, 1867-1873. FLEMING 1999, 11-12. A párizsi parkok tervezése során együtt dolgozott tanítványával, *Édouard Francois André*-vel (1840- 1911), aki *Alphand* stílusának folytatója volt. Könyve, az 1879-ben megjelent *L'Art des Jardins* meghatározó kézikönyv volt, melyben az angolkertek elveinek közparkokra való adaptálása alapvető jelentőségű kérdés. FLEMING 1999, 14-15.

Alphand a kert legfontosabb elemei közé sorolta az útrendszert, ugyanakkor úgy gondolta, hogy a kompozíció többi elemének alárendelt szerepben kell megjelennie, csak azután szabad foglalkozni vele, ha az egész kompozíció már elkészült: az út ívének és a látvány vonalának érintő viszonylatban kell egymással lennie. Meglátása szerint az útnak nem szabad sem kanyargósnak, sem szerpentin-szerűnek lennie, mert ezek összezavarják a látogatót. Terveiben, amelyeket a párizsi parkokra készített, ezek az elvek jól láthatóak.

Az az útvonalszerkesztési rendszer, melyet Alphand meghonosított, Angliában a Sefton parkban jelent meg André tevékenységének köszönhetően, aki később Dániában és Litvániában is dolgozott. A jól átlátható, egyszerű, geometriai szerkesztésű rendszer kiváló alapot adott arra, hogy később a funkciók elkülönítése könnyen integrálható legyen a formai megjelenésbe. Ezáltal azt a – Majornál már megjelenő – elvet fejlesztette tovább, amely a park egyes területeit egyes elkülönített felületekhez rendelte hozzá. Ez azonban újdonság Alphand parkjaihoz képest is, aki elsősorban a parkoknak esztétikai szerepet szánt, azokat elsősorban a hagyományos funkciókra tervezte, mint például a sétálás. A két országban eltérő parkelméleti fejlődés eredményei végül is Liverpoolban egyesültek.

A park programja az angol és a kontinensen lezajló tervezéseméleti fejlődésnek is az összegzése. Azok az elemek, mint például a zenepavilon, vagy az ivókút, amelyek a társadalmi reformok propagálói szerint a látogatók morális és esztétikai nevelését szolgálják, itt is megjelentek.¹²² A leghangsúlyosabb oktatási célt szolgáló elem a park fókuszpontjában levő pálmaház. Az építmény, amellet, hogy a hagyományos angol botanikai képzési koncepció fontos eleme, szobrászati programja miatt is kiemelkedő. A korábbiaktól eltérően itt ugyanis a természettudomány és a hajózás, a felfedezés jeles alakjainak emlékműveit állították fel.¹²³

A parkok emlékművekkel történő gazdagítása közel áll Hirschfeld gondolatához, amely a nemzeti nevelést is a parkok feladatának tartotta. Ugyanakkor az is igen jelentős, hogy a történelem hősi szereplői helyett egyre inkább fontossá váltak a polgári büszkeséget megszemélyesítő neves emberek emlékművei. A közösségi parkok a XIX. század végére

122 Az előbbi a klasszikus zene általi nevelő hatása miatt, míg az utóbbi a mértékletességre való oktatás miatt kapott jelentős szerepet. CONWAY 2000a, 13.

123 Charles Darwin, John Parkinson, André Le Nôtre, James Cook, Gerardus Mercator szobrai.

egyre inkább a polgári büszkeség megtestesítői, a saját pénzből épített, mindenki számára használható kertek lettek, és szobrászati programjuk is ennek megfelelően változott.¹²⁴ A Sefton park ennek kiemelkedő példája. (28-29. kép)

III.2.3. A 'DEMOKRATIZÁLT PARK' – AZ EURÓPAI ELVEK ÖSSZEFOGLALÁSA

*„A park, újvilágbeli formájában a republikánus **demokrácia lehetőségeit szimbolizálta**”¹²⁵*

Az európai városépítészet és kertművészet fejlődése története során mindig is hatással volt az Újvilág, ezen belül az Amerikai Egyesült Államok e téren megvalósuló művészeti változásaira. A közparkok tervezése és a városi zöldfelületek jelentősége azonban talán még hangsúlyosabb a kontinensek közötti hatások kérdésének vizsgálatakor. Frederick Law *Olmsted*¹²⁶, akit gyakran a tájépítészet megalapítójának¹²⁷ neveznek Amerikában, közparkjaival és városi zöldfelületeivel, zöldfelületi rendszereivel igen jelentős hatással volt a kontinensre. Ugyanakkor a kontinentális hatás sem elhanyagolható Olmsted munkásságában. A továbbiakban azt mutatom be, hogy az amerikai tájépítész milyen példákat használt, miket tekintett előképnek munkája során, és azokat hogyan értelmezte át, fogalmazta újra. Az Olmsted által tervezett parkok közül az első – és talán mind a mai napig leghíresebb – parkkal, a Central Parkkal foglalkozom, mert ez szolgált elsődleges mintaként a kontinensen.

Olmsted többször is járt Európában, és teoretikai írásaiban, tervismertetőiben, illetve folyóirat cikkeiben meg is nevezi azokat az európai példákat, melyek hatottak alkotásaira. Először 1850-ben utazott Angliába, és ekkor látogatta meg az előbbieken már említett Liverpool mellett fekvő, Sir Joseph Paxton által tervezett Birkenhead parkot, amely

124 CONWAY 2000c

125 *„The park, in its New World incarnation, symbolized the opportunities of republican democracy”* JONES 2005, 47. A szerző fordítása.

126 Olmsted, Frederick Law (1822-1903): amerikai tájépítész, szociális reformer és ökológus. Mérnöknek tanult, és farmgazdálkodással foglalkozott, mielőtt Európába utazott volna, ahol lenyűgözték a tájképi kertek. 1858-ban Calvert Vaux angol építésszel megnyerte a Central Park tervezésére kiírt pályázatot, és ettől kezdve tájépítésként dolgozott. Munkái mind a mai napig meghatározzák több amerikai város szerkezetét. Tervezett közparkot Brooklynban, Chicagóban, Bostonban is. Az amerikai tájépítészetre erőteljes hatással voltak elméleti írásai, többek között a *'public Parks and the Enlargement of Towns'* című 1870-es írása, melyben hangsúlyozza, hogy az új városok szerkezetét a parkok kell, hogy meghatározzák. FLEMING 1999, 409-410.

127 FABOS 1968

meghatározó élmény volt számára. Olmsted teoretikai elveinek megismeréséhez ez a park, illetve az erről a parkról szóló írásai szolgálhatnak kiinduló pontként.

Olmsted Birkenhead-ben járt először a nyilvánosság számára nyitott, szabadon látogatható közparkban, és első közparkokról szóló írását is ez a park ihlette. Ez utóbbi 1851-ben „*The People's Park at Birkenhead, near Liverpool*” címen jelent meg, az A. J. Downing¹²⁸ által megjelentetett 'The Horticulturist' című folyóiratban.¹²⁹ Downing a folyóiratban többször is említette példaként az európai közparkokat, közülük is elsősorban a német népkerteket, melyek számára a demokrácia megvalósulásának helyei voltak. Olmsted számára – talán éppen Downing hatásának köszönhetően – a legnagyobb újdonság a park eszmei tartalma volt. Ahogy Jones és Willis publikációjukban hangsúlyozzák, Amerikában Olmsted előtt a 'park' az „*Óvilág arisztokratikus dekadenciáját*” jelentette.¹³⁰ Ehhez képest a Birkenhead park nyitottsága, demokratikus jellege lenyűgözte Olmstedet. Ahogy publikációjában írta: „*A legszegényebb brit földműves is olyan szabadon használhatja minden részletét, mint a brit királynő.*”¹³¹ Ez az élmény meghatározta Olmsted és partnere, az angol építész Calvert Vaux¹³² tervezési elveit és elméleti elképzeléseit a közpark fogalmáról. A közpark írásaiban a demokrácia szimbólumává vált. Leghangsúlyosabb elképzelésük minden tervüknél az volt, hogy minden társadalmi csoportnak rekreációs és szórakozási lehetőséget biztosítsanak. A Paxton által tervezett park az eszmei tartalom mellett formai és építészeti megoldásaiban is mintaképpé vált. A park multifunkcionalitása mellett Olmsted példaként használta az angol tervező által kialakított elválasztott útrendszert is.

128 Downing, Andrew Jackson (1815-1852): amerikai tájkertész, kertész, író és szerkesztő. Könyve, az 1841-ben megjelent 'A Treatise on the Theory and Practice of Landscape Gardening Adapted to North America' az első ilyen témájú könyv volt Amerikában. 1846 és 1852 között szerkesztője a The Horticulturist című folyóiratnak. Elméleti munkáiban a tájkertészetet a képzőművészetek közé sorolta, és Loudon kertművészeti elvei hatottak rá. Major, Judith K: Downing, Andrew Jackson. In: TAYLOR 2006, 137-138.

129 OLMSTED 1851, 69-75.

130 „before Central Park for the americans 'Park' means something aristocratic old world decadence” JONES 2005. 47. A szerző fordítása.

131 „The poorest British peasant is as free to enjoy it in all its parts, as the British Queen. More than that, the Baker of Birkenhead had the pride of an Owner in it.” OLMSTED 1851, 73. A szerző fordítása.

132 Vaux, Calvert: (1824-1895): angol születésű építész és tájépítész. 1850-ben az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahol először 1852-ig Downing, majd 1852 és 1872 között Olmsted munkatársaként dolgozott. Utóbbival együtt dolgozott a manhattani Central Park és a brooklyni Prospect Park tervein is. FLEMING 1999, 604.

A New York-i Central Park létesítésének gondolata Downing munkásságának is köszönhető. Downing és egy másik amerikai újságíró, *Cullen* egy 1785-ben kelt nyílt levélre hivatkozva hangsúlyozták, hogy Manhattan félszigetén a telekspekuláció és a beépítés igen gyors üteme a természetet egyre inkább háttérbe szorítja, és egy park számára is megfelelő terület szabadon hagyását követelték.¹³³ Emellett azzal érveltek, hogy egy közpark létesítése emelné New York reputációját, mint kozmopolita és kulturális város, és ezzel párhuzamosan a lakók egészségét is javítaná. Downing írása szerint a köztársaság célja kell, hogy legyen a nagy közkönyvtárak, szobor és képgalériák, parkok és kertek létesítésének elősegítése, melyek mindenki számára élvezhetőek.¹³⁴ Végül New York vezetése egy 773 angol hold nagyságú területet jelölt ki a közpark létesítésére, 1853-ban. Az 1857-ben kiírt pályázatra 35 pályamű érkezett be, melyet Frederick Law Olmsted és Calvert Vaux közös alkotása nyert meg. Elképzeléseiket az úgynevezett '*Greensward plan*'-ban tették közzé.¹³⁵ (30-37. kép)

A tervezők elképzelésének megfelelően a park, szabálytalan útvonalvezetésével és a természet megidézésével a szigorúan szerkesztett város ellenpontjaként kellett megjelenjen. A formai koncepció a bukolikus természet és az ipari város ellentétére épült. A Central Park talán legkiemelkedőbb újítása is éppen a várostól való elhatárolást, a zavartalan természetélmény megidézését szolgálta. Olmsted továbbfejlesztette az angol példánál látott elválasztott útrendszert, és szintben is elkülönítette a kocsiforgalmat a gyalogos forgalomtól. A hidakon átvezetett forgalom lehetővé tette a park középső részének lesüllyesztését, amelyet a várostól erőteljes növénytelepítéssel is lehatárolt. A lesüllyesztett utak párhuzamaként az angol tájképi kertek 'aha' árcai tekinthetőek, melyek célja a kert és a környező birtok fizikai elválasztása volt, a vizuális egység megtartása mellett.

A koncepció szerint a terület északi része a mezőket, míg a déli az erdőket idézi fel. A park központi fókuszpontja az úgynevezett '*Mall*' területe. Ezt a típusú térszervezést, melynek során a tervező nem egy épületre szervezi a park esztétikai középpontját – mint ahogy korábban a kastélyok szerepét átvevő múzeumépületek szerepeltek fókuszpontként –, hanem egy tájépítészeti eszközökkel kialakított nagyobb szabad tér veszi át ezt a szerepet, Buttlar a

133 BUTTLAR 2001, 244.

134 JONES 2005, 47.

135 OLMSTED 1858, 214-232.

'szabályos önálló kontrasztterek' stílusának nevezi.¹³⁶ Ez a térszervezési-művészi kialakítás a korszak legmodernebb és legjobban ismert berlini közparkjainál is meghatározó lesz. A 'Mall' területe nyitott tér a park közepén, mely találkozóhely, a park társadalmi-szociális céljainak központja, a társadalmi osztályok találkozását és a különböző rétegek közötti interakciót szolgálja. A 'Mall' végén található süllyesztett terasz, az úgynevezett *Bethesda* terasz, a fókuszpontként szereplő szökőkúttal (a jelenlegi kút egy későbbi, 1870-ben épített elem), és a teret lezáró lépcsős teraszos építészeti konstrukcióval mind a mai napig meghatározó eleme a parknak.

A Central Park funkcionális rendszere a lehetőségek igen gazdag tárházát jelentette. A tervekben szerepelt több játszótér, katonai bemutatótér, sportolásra alkalmas helyek, zenepavilon, csónakázásra és korcsolyázásra alkalmas tó kiszolgáló építményekkel. Ugyanakkor van egy olyan funkció, amelyre mindenképpen érdemes külön felhívni a figyelmet, ez pedig az arborétum. Ez a funkció már Loudonnál is megjelent, így tehát maga a feladat, a látogatók botanikai oktatása nem újdonság. Ugyanakkor Loudontól eltérően markáns különbség mutatkozik a növénytelepítési programjában. A Central Parkban Olmsted ugyanis kifejezetten amerikai fák telepítését javasolta. A korszak Európájában hódító egzotikus növények iránti vonzalom, a növénykülönlegességek bemutatása helyett itt a honos fáknek a közönséggel való megismertetése volt a cél. A továbbiakban látni fogjuk, hogy az új európai népkertekben is fokozatosan előtérbe kerül majd a honos tájak megidézésének jelentősége, mely az egyik meghatározó újítás a gyűjteményes magánkertekhez képest.

Olmsted munkásságán az angol hatás erőteljesen érződik, ugyanakkor azt továbbfejleszti, az európai példáktól eltérően jóval több funkciót helyez el a parkban, s valóban minden társadalmi rétegnek kíván funkcionális lehetőséget nyújtani. Terveiben a mai értelemben vett közpark születik meg. A morális nevelés, és az oktatási funkció itt is megjelenik, azonban nem teljesen a korábbi példáknak megfelelően. Noha a nemzet politikai gondolkodásának jelképeként jelenik meg maga a park, itt nem annyira erőteljes a hazaszeretetre nevelő szándék, mint ahogyan ez a német példáknál szerepelt. A Loudonnál fontosnak tartott botanikai oktatás itt is fontos szerepet tölt be, ugyanakkor az egzotikus növényekről a hazaira tevődik át a hangsúly. A kulturális és művészeti nevelés Olmsted

136 BUTTLAR 2001, 244.

elméleti írásaiban kevés hangsúlyt kap, és az angol példákkal ellentétben a Central Park sem múzeummal, sem könyvtár épülettel nem volt kombinálva a létesítéskor.¹³⁷ Olmsted terveinek elvitathatatlan újítása az elválasztott közlekedési rendszer is.

III.2.4. AZ AMERIKAI PÉLDA EURÓPÁBAN. A KOMPLEX KÖZPARKELMÉLET MEGSZÜLETÉSE – GUSTAV MEYER A BERLINI PARKOK

*"Az utóbbi időben az állam és a helyhatóságok joggal fordítanak különleges figyelmet a városokban a terek kertjellegű elrendezésére, valamint a sétányok és a nyilvános kertek kialakítására, mivel ezek részint az egészség megőrzésének, de nem utolsósorban a lakosság erkölcsi és esztétikai nevelésének is eszközei."*¹³⁸

Berlin, mint a porosz királyok székhelye, a XVII. század közepétől indult fokozatos fejlődésnek, azonban sokáig nem volt olyan jelentőségű, mint a többi európai királyi központ. Még a XIX. század elején is csak 170 ezer lakossal rendelkezett, amelyből több mint 12 ezer katona volt. A város gyors fejlődésének egyik indikátora az a vámtörvény volt, mely a szabad kereskedelembe való átmenetet támogatta, és ezt segítette a vasútvonalak kiépítése is.¹³⁹ Ezzel együtt járt a lakosság nagyszámú növekedése is, mely a szabályozás és a város egészségügyi viszonyainak javítását is szükségessé tette.

Az 1823-as felmérési térkép elkészülte után megkezdték a város szabályozási terveinek kidolgozását. Az első elképzelések az 1830-as évek végén és a következő évtizedben készültek, és részben a korábban már említett királyi kertészeti igazgató, Peter Joseph Lenné nevéhez köthetőek, aki több területre is készített szabályozási javaslatot.¹⁴⁰ (34. kép) 1840-ben Lenné az egész várost átfogó tervet is bemutatott a felelős minisztériumnak,

137 A jelenleg a parkban található Metropolitan Museum of Art alapítása is a park terveinek elkészülte utánra esik, 1870-ben alapították.

138 „*Es ist neuerer Zeit Seitens der Staats- und Communalbehörden der gartenähnlichen Einrichtung öffentlicher Plätze in Städten und der Anlegung von Promenaden und Volksgärten mit Recht eine besondere Aufmerksamkeit zugewandt worden, da sie für die Gesundheitspflege ein Bedürfnis und ein Mittel für die sittliche und ästhetische Erziehung des Volkes sind*” MEYER 1873, 146. A szerző fordítása.

139 BALOGH 2004, 20.

140 Lenné készítette a város délkeleti részén fekvő legnagyobb szabadon álló terület, a *Köpernickler Feld* beépítési tervét 1840-41 között, ahol a meglévő dűlőutakat alapul vevő útrendszert, átmenő csatornát, két piac- és két templomteret tervezett. *Moabit* városrészre, az állami épületek tervezett helyének beépítési terveit Karl Friedrich *Schinkel*-lel közösen készítették el 1839 és 1840 között. HENNEBO 1970, 259., BALOGH 2004, 21.

'Schmuck- und Grenzzüge von Berlin mit nächster Umgebung' címmel, mely a hozzá tartozó leírás szerint kifejezetten a város jövője szempontjából volt fontos.¹⁴¹ Lenné javaslata igen előremutató, tervében az új beépítésű városrészeket összekötő gyűrű szerepel, sétányok és fasorok által körbefogott csatorna, a Spree folyó melletti területek fásítása. A meglévő botanikus kertet díszúttal kívánta összekötni Neu-Schöneberg városrészszel. Meglátása szerint a nyilvános sétaút a lakosok szórakozása és egészségügyi szempontból is igen fontos. Lenné a város hiányosságaként róttá fel, hogy csak a távoli Tiergartenbe mehettek a lakosok, éppen ezért a Königs- és a Landesberger kapu közé új néppark létrehozását javasolta, amely 1846 és 1848 között Gustav Meyer tervei szerint, Friedrichshain néven valósult meg.

A város következő rendezési terve 'Horbrecht's Plan' néven lett ismert. (35. kép) 1858-ban a rendőrfőnök bízta meg James Horbrechtet, hogy Berlin következő 100 évére és 4 millió lakosra számolva tervezze meg Berlin szabályozását.¹⁴² Ebben a tervben olyan külső területek szabályozása is megjelent már, mint Charlottenburg és Schöneberg. A terv erőteljesen mutatja a Haussmann-féle Párizs-terv hatását. Széles sugárutakkal, és utcákkal tagolta a várost, nagy tereket tervezett, de a zöldfelületek csak olyan mértékben érintette, hogy a meglévő kerteket és parkokat egy belső és egy külső fásított gyűrűvel vette körül. Városközponti újabb parkok tervezése nem merült fel.¹⁴³ Városi parkok létesítésével egészen az 1860-as évek elejéig nem foglalkoztak. Ekkor azonban két park tervezésének a lehetősége is felmerült. Gustav Meyer 1861 és 1864 között kapott megbízást a Schlesischen kapu előtti déli park, a Treptowerpark megtervezésére, majd 1869-ben Alexander von Humboldt születésének századik évfordulójának megünneplésére indult el a Humboldhain tervezése – szintén Meyer tervei szerint, aki egy évvel később, 1870-ben kapta meg a berlini kertészeti igazgatói posztot. 7 éves igazgatósága során jellemzően korábbi terveinek megvalósítása zajlott. 1876-ban indult el a korábban már megtervezett Friedrichshain építése, valamint a '70-es évek közepén egy kórházépítkezés kapcsán – a csaknem 30 évvel korábban elkészült – Friedrichshain északi irányban történő bővítésének tervezése és kivitelezése zajlott. Az építés két üteme között, és a Humboldhain tervezése előtt jelent meg Meyer teoretikai munkája, amelyben külön fejezetet szánt a városi zöldfelületek vizsgálatának.

141 Idézi: HENNEBO 1970, 261.

142 Horbrecht, James (1825-1905), 'Berliner Bauungsplan'. HENNEBO 1970, 259.

143 BALOGH 2004, 35.

III.2.4.1. MEYER ELMÉLETI ÍRÁSA

Az először 1860-ban megjelent '*Lehrbuch der schönen Gartenkunst*'-ot a kutatók a Meyer és Lenné nevével fémjelzett 'keverékstílus' esztétikai elveinek kertelméleti szempontú meghatározójaként tartják számon. A historizmus stílusirányzatához köthető Meyer könyvében – ahogy arra Buttlar is felhívja a figyelmet az ízlés fogalmát a történelmi ízlés fogalmával helyettesítette, és többek között olyan stílusú kertek mintaterveit is közölte, mit a 'görög' vagy 'gótikus'. Buttlar meglátása szerint ez vezetett ahhoz, hogy a geometrikus részletek a kertekben egyre nagyobb számban jelentek meg, háttérbe szorultak, az ideális tájkép és a festői képhatásokra törekvő kompozíciók.¹⁴⁴ Amellett, hogy a könyv igen jelentős stílustörténeti szempontból, nagyon fontosak közpark-teoretikai vonatkozásai is.¹⁴⁵

Meyernél mindazok a szempontok megjelentek, amelyek korábban az egyes országokban külön-külön szerepeltek. Az egészségügy az ipari forradalom korszakának városépítészetében mindig is igen jelentős volt. Az erkölcsi és esztétikai nevelés kérdése Hirschfeld óta meghatározta a német teoretikát. Emellett Meyernél megjelenik a kikapcsolódás és szórakozás kérdése, illetve ezek többféle lehetőségének kihasználása, valamint a „*természet ártatlan örömeinek élvezete*” is.

Meyer három kategóriába sorolja a városi zöldfelületeket, *díszterek*, *nyilvános sétányok* és *népkertek* kategóriába. Az első kategória jelentősége, hogy megjelenik a kisebb városközponti nyilvános parkok létrehozásának igénye, amely a zöldfelületek jelentőségének növekedésére és funkcionálizálódására utal. A népkertekről szóló részben a szerző három példát is említ ezek közül a legfontosabbnak a New York-i Central Parkra való hivatkozást tartom, hiszen az angol kertteoretika, és példa ezen keresztül jelenik meg a német elméletírásban.¹⁴⁶

144 BUTTLAR 2001, 219.

145 Meyer könyvének 1873-as kiadását használtam a kutatás során ennek. IV. Fejezetében tér ki a közparkokra. MEYER 1873, IV. Abschnitt: Ueber die Anordnung öffentlicher Plätze und Promenaden in Städten und über öffentliche Gärten. 145-148.

146 A másik két példa a berlini Tiergarten és a párizsi Bois de Boulogne.

Az amerikai példa Meyer elméletírásában az útvonalvezetés és a funkcionális kérdések tárgyalásakor jelenik meg. Az útvonalvezetésnél, meglátása szerint, mind a szabályos, mind a szabálytalan megfelelő lehet, noha a város szabályos elrendezésének ellentétéként jellemzőbb a szabálytalan kialakítás. Azonban figyelni kell arra, hogy a gyalogosan és egyéb módon közlekedők elválasztott útvonalon közlekedhessenek. Az utak kialakításánál hangsúlyos a gyűjtő- és magassági pontok kialakítása. Ezeknek a találkozási pontoknak több irányból is megközelíthetőnek kell lenniük. A magassági pontokon kilátást és leülőhelyeket kell biztosítani, valamint itt javasolja 'stílusban illeszkedő építmény' elhelyezését, és körülötte szabályosan rendezett tér kialakítását.

Fontosnak tartja, hogy a parkokban különféle kellemes időtöltésre is legyen lehetőség; így javasolja versenypálya és tornapálya kialakítását, külön helyszínen labdajátékoknak alkalmas helyeket, valamint tavakat, ahol nyáron gondolázni, télen korcsolyázni lehet. Ugyanakkor figyelmezteti a tervezőket, hogy el kell kerülni, hogy a park tornapályává alakuljon. Emellett frissítőket áruló épületek felállítását, valamint olyan tereket létrehozását ajánlja, ahol nyilvános koncertek is helyet kaphatnak.

A korábbi német közparkelmélet továbbélő hatása mutatkozik meg abban, hogy meglátása szerint a közparkokban hasznos emlékműveket elhelyezni, melyek szerinte itt jobb helyen vannak, mint a városban. Olyan embereknek javasol emléket állítani, akik a város, a nemzet, vagy a tudomány fejlődését segítették elő.

A növénytelepítés szempontjainál Meyer a hazai növények használatának fontosságát hangsúlyozza, Nem zárja ki ugyanakkor az egzotikus dísznövények alkalmazását sem, azonban ezeket csak meghatározott helyeken, például a parkon belüli botanikus kerteknél javasolja.

Amint az az előbbiekből világossá vált, Meyer kombinálja a német tervezésemélet meghatározó alapgondolatait, és azokat a jellemzően funkcionális célokat, amelyek viszont az angol nyelvterület közpark-elmélet fejlődésének meghatározó elemei. A növénytelepítési koncepcióban túllép mind a korai loudon-féle botanikai oktató jellegén, mind a Lenné által képviselt javaslaton, aki éppen a növények sokféleségét, a különleges nemesített fajták alkalmazását javasolta magdeburgi tervénél. A hazai, illetve tájra jellemző növények alkalmazása Olmsted amerikai növényeket bemutató arborétumánál, illetve a Buttes

Chaumont park növényalkalmazásánál jelent meg, amelyről a későbbiekben még lesz szó. Műve éppen emiatt is nagyon jelentős, hiszen mindazok az eredmények, melyek a közparkfejlődésben a különböző országokban eltérően zajlottak, itt együtt szerepelnek, összefoglalva ezzel a legfontosabb eredményeket és célokat.

III.2.4.2. STILISZTIKAI ÉS FUNKCIONÁLIS VÁLTOZÁSOK MEYER MUNKÁSSÁGÁBAN

Meyer parkelméletének fejlődését, a stilisztikai és teoretikai változásokat, amelyek a nyilvános parkokról alkotott véleményében megjelentek jól követhetőek berlini közpark tervein. (36-38. kép) Az elsőként, még 1848-ban elkészült Friedrichshain első ütemében megvalósult déli részében láthatók mindazok az elemek, amelyek jellemzőek Meyer korábbi, általában magánmegrendelésekre készült munkáira. A kanyargós úthálózatba egy-egy karakteresebb geometrikus elem ékelődik, melyek jellemzően fasorokkal vagy szabályos rendszerbe rendezett növénytelepítéssel kialakítottak és speciális szereppel bírnak: ilyen például az emlékmű előtere. Már itt megjelenik a Meyerre és a század második felének német kertművészetére jellemző hippodrom forma, melyet először Lenné alkalmazott a Tiergarten átépítésénél. Növénytelepítés szempontjából a korszakra jellemző gyűjteményes jelleg valósult itt meg.

Meyer következő terve a város déli parkja a Treptower park volt. Noha a megbízást már a '60-as években megkapta, a kivitelezést csak halála előtt egy évvel, 1876-ban kezdték el.¹⁴⁷ Ha a Treptower park tervét a korábbi Friedrichshain tervvel összevetjük, igen jelentős változásokat figyelhetünk meg. Útvonalvezetését sokkal nagyvonalúbb szerkesztés jellemzi, a kanyargós utak helyett egyszerűbb, íves utak láthatóak. A park igen hangsúlyos és központi eleme a platánokkal körbevett, teraszokkal hangsúlyozott hippodrom formájú játszótér, mely főtengegyre szerkesztett, domináns elem. A park különlegessége, hogy nem egy épület, vagy emlékmű, vagy egyéb szokásosan tengelybe illesztet elem kapta a központi hangsúly szerepét, hanem a gyermekeknek szánt parkrész. Ez a szerkesztési elv összefüggésbe hozható a Németországban is fokozatosan előtérbe kerülő sport és játék iránti igénnyel. A park

147 BÖTTICHER 1896

útvonalvezetésére jellemző a Hirschfeld által javasolt, közparkokban azonban a korábbiakban még nem szereplő átláthatóság és használhatóság elve. A park tervéről hiányoznak a korábban Meyer munkáira annyira jellemző kaszkádok és rabbatt virágágy motívumok. A park tehát szociális programjában és formai megoldásaiban egyaránt igen előremutató volt.

III.2.4.3. A NÖVÉNYALKALMAZÁS VÁLTOZÁSAI

Berlin északkeleti parkjának, a Humboldthainnak az építését 1869-ben kezdték meg.¹⁴⁸ A park építésének aktualitását Alexander von Humboldt filozófus és természettörténész születésének századik évfordulója adta. A Meyer által tervezett zöldfelület formai értelemben nem mutat sokkal több újdonságot az előbbieken elemzett Treptower parkhoz képest. Itt is megjelenik a hippodrom formájú játszótér, noha jóval kevésbé hangsúlyos szerepben, valamint a geometrikus, fasorokkal hangsúlyozott kertépítészeti terek. Azonban a mű egy speciális szempont szerint példaértékű. Ez pedig a park növénytelepítési és oktatási programja.

Humboldt kutatásai, melyek a növények földrajzi elhelyezkedését és e szerinti csoportosítását vizsgálták, az ökológiai alapú tervezés, valamint a növényföldrajz-tudomány alapjai lettek. Meyer a *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*-ban Humboldt elveit koherens teóriaként publikálta, a növényeket származási ország, előfordulási hely és termőföld szerint csoportosította. Bevezette a növény fiziognómia kifejezést, melynek alapja, hogy a növények megjelenéséből következtetni lehet arra, hogy milyen élőhelyhez képesek adaptálódni. A Humboldt emlékére tervezett parkban a növénytelepítés a természettudós elveinek megfelelően történt.¹⁴⁹ A park hangsúlyos, geometrikus része az igazgatósági épület, mely mellett a növényápolásnak és a botanikai oktatásnak fenntartott kertrészek kaptak helyet. A park többi részében a növények tudományos alapokon nyugvó csoportosítási rendszere figyelhető meg. A növényföldrajzi csoportokra osztott parkrészekben megtalálhatóak a honos növények, valamint olyanok is, melyek máshonnan származnak, de alkalmazhatóak az

148 BÖTTCHER 1895b, HENNEBO 1970, 262.

149 WOULDSTRA 2003, 27.

európai klímában. A park külön érdekessége a geometrikus elrendezésű kertrész előtt található szabályos raszteres rendszer szerint ültetett szubtrópusi növény-gyűjtemény. Ezek mellett a természettudományos oktatáshoz használható geológiai fal is megtalálható volt.¹⁵⁰

Meyer ezen munkájánál az angol közparkoknál már korábban látott botanikai és természettudományos oktató cél szerepelt, mely ugyanakkor teljes egységet tud képezni a közparkok egyéb funkcióival, a rekreáció és az oktatás többrétegű cél és eszközrendszere egységes műalkotásként tud megvalósulni. Noha Loudon is használta Humboldt elveit, ő külön botanikus kertekben és arborétumokban kívánta ez alapján bemutatni a növényeket; Meyer ugyanakkor jóval komplexebb, többféle igényt kielégítő rendszerré volt képes kifejleszteni, és ezt a park növényegyütteseinek egészén alkalmazta.

Meyer utolsó, és talán elveit legjobban összefoglaló, a jövő kertépítészete szempontjából leginkább meghatározó komplex park terve a Friedrichshain bővítése.¹⁵¹ A parkban 1868-tól kórházat kezdtek építeni, emiatt szükségessé vált a park északi irányú bővítése, mely az egyetlen olyan terve Meyernek, amelyet már kertészeti igazgatóként készített el. Ha az északi, második ütemet vizsgáljuk, fontos változásokat lehet megfigyelni a korábbi, 1840-es években készült parkrészhez képest. A parkrész központi részét a játszótér foglalja el, mely már a Treptower Parkban is látható hippodrom formában valósult meg. Útvonalvezetése jóval egyszerűbbé és átláthatóbbá vált, a központi geometrikus elem meghatározza az egész parkrész kialakítását, hozzá hangsúlyos tengelyek vezetnek, fasorokkal.

Külön érdekessége a parknak Meyer új növénytelepítési koncepciója és ennek elméleti háttere. Ez az első olyan terve, ahol már nem az egzotikus növényekre helyezi hangsúlyt – éppen ellenkezőleg, sem növényföldrajzi, sem egyéb szempontok miatt nem használja már azokat. Terve szerint kifejezetten a Brandenburgi Örgrófságra jellemző növényeket telepített a parkba. Célja az volt, hogy olyan vegetációt használjon, amelyek honosak a környéken, elősegítve ezzel a közeli oktatási intézmények botanika-tanítását, és a hazai flóra ismeretének terjesztését. Noha ez az oktatási funkció a korábbiakban elemzett Humboldtshainban már megjelent, a kifejezetten hazai növények használatára Németországban ez az első példa.

150 HENNEBO 1971, 389.

151 BÖTTICHER 1896c

Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a honos tájak megidézése, jellegzetesen hazai bemutatása és hangsúlyozása a századfordulón a művészet többi ága mellett a kertművészetben is meghatározó elem lesz – és ez itt jelent meg először.

Meyer munkássága sok szempontból továbblépett a korabeli közparkokhoz képest. A funkciók bővítése, a sport és a játék megjelenése egyszerre az oktató szándékkal, a gyűjteményes kertek növénytelepítési koncepciójának meghaladása mind olyan elvek, amelyek a XX. század irányába mutatnak. Németországban, jellemzően Meyer munkásságának következményeként olyan új elemek és szerepek jelennek meg, amelyek a komplex közparkszemlélet napjainkig meghatározó elméleti alapjait adják. Munkásságának idején indul meg a kontinensen azon törekvés, amely Angliában már korábban jelentkezett, hogy köz- és a magántulajdonban levő, eltérő funkciójú területeket esztétikai, finansziális és használati szempontból is összhangba hozzák. Ilyen példa a közparkokkal összefüggésben induló, azokhoz csatlakozó lakónegyedek kialakítása.

Terveiben jelennek meg először az architektonikus súlypontok a parkok hangsúlyos részein. Az egyre népszerűbb, a mozgást és a sportot propagáló mozgalmak a „sportterületek” és a gyermekjátshelyek fontosságára hívják fel a figyelmet. Ezek Angliában jóval korábban helyet kaptak a nyilvános parkokban, Németországban azonban először a Meyer által tervezett alkotásokban nyernek hangsúlyos, kifejezetten erre a célra kialakított felületeket. Az oktatási szempont, az iskolák számára, azok közelségében elhelyezett bemutatókertek napjainkig a reformpedagógia fontos eszközei, melyek szintén feltűnnek már Meyer parkjaiban. Fontos térelméleti, térszerkezeti változás, hogy amíg a terek fontosságának ideája a tájképi kertek alapvető eleme volt, ez a század második felében épített közparkoknál már funkcionálisan meghatározott, eltérő szereppel rendelkező terek rendszerévé válik. Erika *Schmidt* ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy ezen változások nem Meyer egyéni interpretációi, hanem reakciók a korszak szociális, társadalmi változásaira.¹⁵² Ettől függetlenül Meyer munkássága kiemelkedő jelentőségű, és meghatározó a közpark elmélet változásaiban.

152 SCHMIDT 1989

Meyer 1877-ben bekövetkezett halála után Berlin kertészeti igazgatója tanítványa, Hermann *Mächtig* lett, aki egészen haláláig, 1909-ig vezette az intézményt.¹⁵³ *Mächtig* Lennéhez és Meyerhez hasonlóan Potsdamban kezdte meg működését, és mind stilisztikai, mind elméleti szempontból igen erőteljesen Meyer hatása alatt állt, amely Berlin kertészeti vezetésében is kontinuitást biztosított. Egyik legjelentősebb munkája a Viktoria Park Berlinben, mely a város negyedik, déli parkjaként épült meg.¹⁵⁴ (39-41. kép)

Mächtig terve a legtöbb újdonságot növényalkalmazásában, valamint a példaként választott táj megidézésében hordozta. Ezen szempontokból természetesen Meyer hatása nem hagyható figyelmen kívül, azonban van még egy park, amely ebből a szempontból előképnek tekinthető. Ez a párizsi Buttes-Chaumont park. Noha a párizsi parkok városépítészeti szerepük miatt az értekezés következő fejezetében kerülnek bemutatásra, Alphand és André ezen alkotásának ismertetését itt tartom szükségesnek, növényhasználati aspektusa miatt.

III.2.4.4. NÖVÉNYALKALMAZÁS FRANCIA KÖZPARKOKBAN. A PARC BUTTES-CHAUMONT ÉS A PARC MONCEAU

A párizsi parkok kialakítása a korábban már említett Jean-Charles-Adolphe Alphand, Edouard André és Barillet Deschamps nevéhez köthetőek. Jelen fejezetben – növényalkalmazási jellegzetességeik miatt – két parkkal foglalkozom, ezek közül a Parc Monceau Deschamps, a Buttes-Chaumont – a legújabb kutatások szerint Edouard André nevéhez köthető. (22. kép)

A Parc Monceau korábban már létező park átalakításának köszönhetően jött létre. Az 1778-ban a Chartres-i herceg megrendelése alapján *Carmontelle* tervei alapján kialakított park 1852-ben lett a francia államé.¹⁵⁵ 1861-ben alakították újjá, és a terület egy részét beépítették. A park közparktörténeti jelentősége, hogy Barillet-Deschamps itt tervezett először egzotikus növényágyat városi környezetben. A kis mélyedésekben kialakított virágágyakba pampafüveket, szubtrópusi növényeket és bambuszokat ültetett. Célja ezen kiültetések

153 Hermann *Mächtig*, (1827.08.18.-1909.07.01). Gustav Meyer tanítványa, halála után több mint 30 évig Berlin kertészeti igazgatója. Munkásságán igen erősen látszik a Lenné-Meyer iskola hatása. HENNEBO 1970, 267.

154 A parkról részletesen: BÖTTICHER 1895a

155 CHADWICK 2006, 158.; JELLICOE 1986, 459.; Taylor, Patrick: Paris parks and gardens. In: TAYLOR 2006, 362-366.

közparkokban történő meghonosítása volt. Ez az elképzelés többek között William *Robinsonra* is nagy hatással volt, aki ezt a fajta virágkiültetést Angliában is propagálta.¹⁵⁶ A napjainkig meghatározó tervezéseméleti kérdések szempontjából azonban fontosabb az a típusú növényalkalmazás, amely a Buttes-Chaumont parkban jelent meg.

A Parc Buttes-Chaumont Alphand és André legtöbbet idézett műve, és talán ez az, amely a legnagyobb hatást gyakorolta a közparktervezésre. (23-27. kép) Ez a létesítmény teljesen új helyszínen, korábbi előzmények nélkül, kifejezetten közpark céljára jött létre egy újonnan épülő városrészben. A parkot William Robinson a „*legkülönlegesebb és legérdekesebb párizsi kertnek*” nevezte.¹⁵⁷ Az 1864 és 1869 között épülő park egy korábbi agyagbánya helyén készült el, emiatt a talajadottságok igen rosszak voltak, ugyanakkor érdekes szintkülönbség-tagoltságokkal rendelkezett, melyeket a tervező ki is használt. A nagy tó kialakításához a vizet a *St. Martin* csatornából vezették ide, ennek közepén hatalmas sziklaépítmény kapott helyet, melynek tetején centrális rotunda, a tivoli *Sybilla* templom másolata áll. A bánya helyén Alphand mesterséges grottát hozott létre.

William Robinson említi a park leírásakor, hogy a sziklák mentén alpesi növényeket telepítettek, mely szerinte nem megfelelő ebben a környezetben, klimatikus indokok miatt.¹⁵⁸ Ezen megjegyzése arra enged következtetni, hogy a megidézendő tájat – a sziklás hegyvidéket – arra jellemző növényekkel kívánták a tervezők modellálni. Meyer parkjaiban továbblépett a korábbi gyűjteményes-jellegű növényalkalmazáson, és a növényeket növényföldrajzi csoportosításban helyezte el, majd a későbbiekben honos növényeket alkalmazott. Alphand és André ezzel szemben a jellegzetes tájat az arra jellemző vegetációval kívánta megidézni, ami egy másik, de nem kevésbé előremutató útja a növényalkalmazás megújításának. A két elv kombinációja, az, hogy az egyes parki elemek a megidézendő tájra jellemző növényekkel

156 Robinson, William: (1838-1935) Ír kertész, és kertészeti szakíró, a századforduló angol kertművészetének meghatározó alakja. Ellenzője volt a korábbi szőnyegágyak telepítési módszerének, és propagálója az úgynevezett 'Wild Garden'-elképzelésnek. Ugyanakkor az egzotikus növények alkalmazását megfelelő környezetben elfogadhatónak tartotta. Publikált, és kiadta a korszak meghatározó szaklapjait, a *The Garden-t*, és a *Gardening Illustrated*-et. Taylor, Patrick: Robinson, William. In: TAYLOR 2006. 409. A *The Parks Promenades and Gardens of Paris* című könyve, melyben külön fejezetben ír a párizsi parkok növénytelepítéséről, és külön a szubtropikus növények alkalmazásáról is, 1869-ben jelent meg Londonban, és bőséges képanyaggal is szolgál a részletes parkleírások mellett, melyekből a két ország tájképi kertről és közparkról alkotott elképzelései közötti különbségekre is felfigyelhet a kutató. ROBINSON 1869

157 „*Most distinct and interesting garden in Paris*” Idézi: CHADWICK 2006, 158. A szerző fordítása.

158 ROBINSON 1869, 62-63.

legyenek betelepítve, valamint, hogy az országra jellemző, honos növényeket alkalmaznak, a századfordulón igen meghatározó tervezési elv lett, mely a XX. század ökológiai alapú tervezési elveinek alapjaként szolgált. Ennek első példája a Viktoria park növényalkalmazása.

III.2.4.5. A VIKTORIA PARK, A NÉMET ÉS A FRANCIA NÖVÉNYALKALMAZÁS KONKLÚZIÓJA

A Viktoria Park létesítésének apropója az 1821 óta itt álló, Schinkel által tervezett emlékmű átépítése volt. Helyszíne az úgynevezett *Kreuzberg*, mely Berlin magaslati pontja, és a városlakók kedvelt kirándulási helye volt. Az emlékmű az építéskor meghatározó tájképi elemként a magaslaton uralta környezetét, és a város több pontjáról is látni lehetett.¹⁵⁹ Berlin fokozatos beépítése és fejlődése folytán a korábbi beépítetlen déli területek is kiépültek, és a városi látványtengelyek már nem kapcsolódtak a nemzeti emlékhellyel. Éppen ezért az emlékművet 1879-ben, I. Vilmos kívánságára 8 méter magas talapzatra helyezték, és a megfelelő és méltó környezet megteremtése érdekében a területet parkosították. (39-41. kép) A Mächtig által készített terveken jól látható Meyer elképzeléseinek továbbélése, az architektonikus és tájképi elemek ötvözése, a geometrikus kialakítás az emlékmű mellett, mely hangsúlyozza annak jelentőségét, illetve a tájképi kertekre jellemző útvonalvezetés a park többi részében, amely a szabad természet élményét biztosítja a városi látogatók számára.

Az emlékmű főtengelyéhez kapcsolódóan Mächtig barokk előképeket is felhasználó kaszkád-rendszert tervezett. Azonban a terv sokszori módosítása nyomán a végül kivitelezésre kerülő, 1889-es tervben az épített elem helyére egy természetesebb, a tájképi kertekben gyakran előforduló vízesés került. Emellett egy speciális átfogó koncepció is megjelent a módosított tervekben: a park minden részletében a középhegységek tájait idézte meg. Az ötlet nem egyedülálló, szorosan kapcsolódik ahhoz a nemzetközi tendenciához, amely már a New York-i Central Parknál is megfigyelhető volt. A sziklás részletek és a vízesések a természetes tájak megidézésének kedvelt eleme volt, és közparkban elsőként Párizsban a Buttes-

159 1818-ban III. Frigyes Vilmos porosz király kérte fel Friedrich Schinkelt, hogy nemzeti emlékművet építsen itt, egy kilométer távolságban a város déli kapujától az 1813-1815-ös szabadságharc emlékére. A 19 méter magas emlékmű előképe a középkori, gótikus tetővel ellátott obeliszkyszerű bécsi *Spinnerin am Kreuz* volt. Az emlékmű 12 gótikus kápolnára emlékeztető fülkéjében Christian Daniel *Rauch*, Friedrich *Tieck* és Ludwig *Wichmann* szobrászok alkotásai állnak. Az emlékművet 1821-ben III. Frigyes Vilmos, és sógora, I. Sándor orosz cár avatták fel. STÜRMER 1991

Chaumont Parkban jelent meg. Mégis fontos hangsúlyt fektetni a középhegységekre. A korábbi parkoknál, mint például a párizsi előképnél, az Alpok világának – természetes tájnak – a növényekkel való modellálása volt a cél. Itt nem erre vállalkozik a tervező, hanem egy olyan tájegység jellegzetes elemeit idézi meg, amelyek a környéken megtalálhatóak, a birodalom szerves részét képezik. Ebből a szempontból a park előképe a Friedrichshain bővítése lehet, amelynél Meyer a Brandenburgi örgrófság növényeit alkalmazta.

A Viktoria Park tervezésekor a kertészeti igazgató tanulmányozta a hegyek növényvilágát és természeti formáit, elutazott Hirschbergbe is, hogy az eredeti előfordulási helyükön tanulmányozza a növényeket, amelyek ennek alapján jelentek meg terveiben is. Amellett, hogy a növényanyag kiválasztásánál ismét az figyelhető meg, hogy eltávolodik a korábbi gyűjteményes jellegű kertektől és az egzotikus növényektől, és ehelyett valami olyat jelenít meg, ami az országra jellemző, Mächtig hihetetlen alaposan dolgozta ki a természeti formákat is. A víz többféle megjelenése és a környezet kialakítása is felidézi a hegységek képét, a vízesés, melyből patak, majd tó lesz. Ezek környezetének kialakítása, a partok, a sziklák és ezek növénytelepítése is bizonyítja a tervező alapos kutatásait a témában. A vízesések és a patakpartok kialakításánál olyan kőanyagot használt, mely a környéken természetes formájában is előfordul.

A Viktoria Park több szempontból érdekes eredmény. Egyrészt a tervező átértelmezte a korábban Európában már megjelenő parki elemeket, olyan további elméleti adalékkal bővítve azokat, amelyek Meyernél váltak jellemzővé, mégpedig a honos, a helyi együttesek alkalmazásával. Látható, hogy a különböző elemek, stilisztikai megoldások Európában keveredtek, több helyen megjelentek, azonban Meyer elméleti írásaiban és parkterveiben, valamint követőinek terveiben ezek sokszor már együtt jelentek meg; olyan elemekkel bővülve, amelyek a korszak társadalmi-szociális és művészeti törekvéseihez kapcsolódnak. Fontos kiemelni ugyanakkor még egy momentumot: a hegy, és az emlékmű kapcsolatát. A nemzeti emlékhely, amely a táj szerves részévé válik, amely meghatározó 'landmark'-ként jelenik meg a város vizuális kapcsolatainak rendszerében, már korábban is feltűnt a német gondolkodásban. Ugyanakkor a századfordulónak egy igen jellegzetes eleme, mely a nemzeti öntudat, a nemzeti múltra büszkén visszatekintő városok és települések számára fontos városépítészeti eszköz.

III.3. A KÖZPARK ÉS A VÁROS A XIX. SZÁZADI EURÓPÁBAN

III.3.1. AZ ELSŐ PARKRENDSZER ELKÉPZELÉS – JOHN CLAUDIUS LOUDON

Loudon munkásságának a közparktervezés-elmélet mellett a másik igen jelentős aspektusa, hogy korát jóval megelőző gondolatokat fogalmazott meg a zöldfelületek városban betöltött szerepéről. 1829-ben a *'Hints on Breathing Places for the Metropolis, and for Country Towns and Villages, on fixed Principles'* című írásában tette közzé a városépítészetéről, és London fejlesztéséről vallott nézeteit.¹⁶⁰ (42. kép) A terv több szempontból is igen előremutató. A sugaras-gyűrűs zöldfelületi rendszerek előfutáraként is értelmezhető struktúra arra a zónás zöldfelületi- és beépített területek közötti egyensúlyra épít, mely több mint hatvan évvel később Ebenezer *Howard* kertváros elmélete által vált híressé.

Loudon a belvárostól indulva olyan koncentrikus zónákra akarta osztani London területét, ahol a zöldfelületi övezetek a beépített területekkel váltakoztak. Célja volt, hogy egyik lakó se éljen fél mérföldnél távolabb valamely kikapcsolódási lehetőséget is biztosító zöld zónától. A város központi része politikai és gazdasági irányító szerepet kapott, amelyet a lakó negyedektől zöldsáv választott el. Ez kikapcsolódási és oktatási szerepet is betöltő kerteknek is helyet adott, valamint itt helyezte el a múzeumokat és nyilvános könyvtárat is. A városba ki- és bevezető kör- és sugárút rendszer, amelyet kidolgozott szintén igen előremutató koncepció.

Noha az első komplex városépítészeti megújítás majd csak a következőkben tárgyalandó párizsi átépítéseknél valósul meg, Loudon elképzelése a várost övező zöld gyűrűről, valamint az általa kidolgozott útrendszerhez hasonló elképzelés sok európai városban meghatározó tájépítészeti elem lett, amely beépült a városépítészetbe, és át is formálta azt.

160 LOUDON 1829

III.3.2. A ZÖLDFELÜLET, MINT A VÁROSTERVEZÉS INTEGRÁNS RÉSZÉ –

HAUSSMANN, ALPHAND, ANDRÉ ÉS A PÁRIZSI KÖZPARKOK

*"Felesleges is ezeknek a parkoknak a higiéniai és emberbaráti fontosságát hangsúlyozni, hiszen nyilvánvaló, hogy legalább olyan lényeges szerepet játszanak a felnőttek életmódjának formálásában, mint a gyermekek egészségének biztosításában, akiket -már amennyire ez lehetséges- olyan, az otthonukhoz szükséges helyre kell játszani küldeni, ahol biztonságban vannak, miközben jó levegőt szívnak."*¹⁶¹

Párizs Georges-Eugène Haussmann báró¹⁶² irányításával történt átépítése egész Európában mintaértékű volt. Addig sehol máshol nem történt ilyen nagy léptékű és összefüggő városrendezési akció. Egyet kell értenünk Jellicoe-val, aki szerint a párizsi parkok jelentősége abban rejlik, hogy először itt válik a városfejlesztés integráns részévé a zöldfelületi tervezés, ami mindenképpen továbblépés az addig inkább csak különálló entitásként létező közparkokhoz képest.¹⁶³ Haussmann átépítései meghatározóak az európai városépítészeti tervek szempontjából, terveivel új korszak kezdődött a városépítészetben, az átépítés „nemcsak funkcionális modellként szolgál, hanem konkrét és szuggesztív képet is kínál”.¹⁶⁴ (43-51. kép) A Haussmann-féle átépítés meghatározó példaképeket nyújtott az általános városépítészeti elveken kívül a zöldfelületi tervezés területén is, valamint a társadalmi térhasználat kérdéseiben is.

Párizs átépítése már a XVIII. század elején megindult, amikor az erődítések helyén megkezdtek a körutak és zöldfelületek építését. A korszakban újdonság volt ez a „zöld parkokkal megnyitott város”-nak nevezett koncepció, ahol a városfalak a végvárak védelmi

161 „Il est inutile d'insister sur l'importance hygiénique et philanthropique de ces plantations, « aussi nécessaire aux habitudes de la population adulte qu'à la santé des enfants, qu'il faut pouvoir envoyer autant que possible près de leur domicile, dans un lieu où ils soient en sûreté, tout en respirant un air s.ilubre.” ERNOUF 1866. A szerző fordítása

162 Haussmann, Georges-Eugène (1809-1891). Az Elzász-ból származó jogász III. Napóleon nevezte ki a Szajna prefektusává 1853-ban, és bízta meg a városfejlesztési tervek kidolgozásával, amelyért 1870-ig volt felelős. Haussmann tervei a francia városépítészeti tradíciókat követték, melyek IV. Henrik, és XIV. Lajos uralkodása alatt indultak. Terveiben ugyanannyira fontos szerepet játszottak a közbiztonsági szempontok, mint az utak reális és jól használható kialakításának vágya. Emellett a látványkapcsolatok kialakítása, az emlékművek és építészeti emlékek fókuszpontba állítása is meghatározó gondolkodásában. 1890 és 1893 között 3 kötetben publikálta emlékeit. FLEMING 1999, 254-255.

163 JELICOE 1986, 459.

164 BENEVOLO 1994, 185.

feladata miatt szükségtelemé váltak.¹⁶⁵ Az első, a további fejlődésre nézve is meghatározó városfejlesztési koncepció 1793-ban keletkezett, a *'Plan de la Commission des Artistes'*. A teljes egészében soha nem kivitelezett elképzelés alapján Lajos Fülöp uralkodása alatt már megindult a városátépítés; és Haussmann kinevezése előtt Napóleon is dolgoztatott a terv célkitűzéseinek megfelelően, amelyek között szerepelt a város minden pontjának jobb megközelíthetősége a palotákból és barakk-negyedekből egyaránt, a közegészség javítása a keskeny utcák eltüntetésével, és a város megjelenésének, valamint kényelmének javítása.¹⁶⁶

Párizsban 1802-től kezdve létesülnek sorra a piacterek, melyeket a klíma és a közegészségügy javítása érdekében szökőkutakkal is kiegészítettek. Ezek közé tartozik a *Saint-Honoré* 1809-es, a *Saint-Joseph* 1816-os, vagy a *Blancs-Manteau* 1819-es kiépítése.¹⁶⁷ A közpark-teoretika első előfutára Franciaországban Gabriel *Thouin*, aki 1819-ben publikált *'Plans raisonnés de toute les espèce de jardins'* című könyvében közkertként említi a *Champs-Élysées*-t, illetve Pierre *Boitard*, aki elméleti műveiben foglalkozott európai és angol közpark előképekkel. Írásában a közparkok tipologizálása is megjelenik, három csoportba osztotta ezeket, *nyilvános kertek, sétányok és mulatóparkok* kategóriába.¹⁶⁸ A közparkok valós városépítészeti szerepe azonban Haussmann alatt erősödik meg.

Az 1848-as forradalmak új kihívást jelentettek a városépítészetben is, ehhez is kapcsolható Haussmann kinevezése 1853-ban, akinek elképzelései pragmatikus megoldást jelentettek a védelmi problémákra. Emellett, ahogy *Broadbent* hangsúlyozza, erőteljes volt az elképzelés, hogy vizuális és funkcionális fókuszpontokként alakítsa ki a jelentős emlékműveket és épületeket, mint például a *Madeleine* templomot, a *Pantheon*-t, vagy a *Notre Dame*-ot. A távoli látványokra vezető egyenes útszakaszok, valamint a művészien kialakított kereszteződések azonban nem csak az artisztikus kialakítás lehetőségét hozták magukkal. Megnehezítették a barikádok építését, ugyanakkor lehetővé tették egy sokkal korszerűbb forgalmi rend kialakítását. Az addig periferikus helyzetben lévő vasútállomásokat Haussmann

165 BALOGH 2004, 24.

166 CHADWICK 2006. 152.

167 BALOGH 2004, 24.

168 Gabriel Thouin (1747-1827): stílusára jellemző a lendületes ívű utak hálózata, valamint a geometrikus elemek egyre növekvő számban történő használata. Hatása jelentős mind a francia közparktervezésben, mind a Lenné munkásságában. Pierre Boitard (1789-1859) francia botanikus és geológus. 1834-ben jelent meg *'L'Art de composer et de décorer les jardins'*, 1854-ben *'Manuel de l'architecte des jardins ou l'art de les composer et de les décorer'* című könyve. BUTTLAR 2001, 114-117.; HAJÓS 2007, 53.

bevonta a város közlekedésébe, sokkal gyorsabb elérhetőséget és egyszerűbb megközelítést kínálva.¹⁶⁹ Az átgondolt és racionális úthálózathoz kapcsolódóan a terv a parkoknak és egyéb zöldfelületeknek is átfogó rendszerét hozta létre. A régi parkok átalakítása mellett újakat is kialakított, valamint ezen 'zöld szigeteket' széles, jelentős zöldfelületekkel rendelkező boulevard-rendszerrel kötötte össze. Emellett 24 parkosított teret is kialakított – londoni mintára –, amelyben az is közrejátszott, hogy a megbízó III. Napóleon korábban Angliában töltötte száműzetését. Az 1840-es években a brit fővárosban zajló átépítések hatottak Napóleon elképzeléseire, és demokratikus zöldpolitikában felül is akarta múlni az angol királyi székhelyet. Éppen ezért a parkosított terek használata és kialakítása nem követte az előképeket. Míg a londoni square-k zárt szabad terek voltak, a párizsiak nyitva álltak, és Hausmann elképzeltései szerint ezek „*minden családnak, minden gyermeknek, gazdagnak és szegénynek egyaránt nyitva kell álljanak*”.¹⁷⁰ Haussmann éppen erre a rendszerre volt a legbüszkébb.¹⁷¹ (47-49. kép)

Fontos következmény, hogy a haussmanni gondolkodás hatására megkezdődött az a folyamat, ahol a köz- és a magánterület élesen elválik egymástól, és ezáltal magával vonzza a városi közterek egyre nagyobb számban való megjelenését. Ugyanakkor ezeknek a tereknek a 'specializálódása' is megindult. Míg a korábbi korszakokban az utca, mint a közösségi élet színtere a város életének szempontjából igen fontos volt, ez a szerep a századfordulóra egyre inkább háttérbe szorult. A kör- és sugárutak jellemzően már a járműforgalom kiszolgálására létesültek. Ezáltal a városlakók számára egyre inkább szükségessé vált olyan közterek kialakítása, amelyek a közösségi élet zavartalan színterei lehetnek. A kisebb városi terek, különböző funkciókkal természetesen már korábban is léteztek, mint például a városok képét meghatározó piacterek, városházák, vagy templomok előtti terek. Ugyanakkor az ezek iránt mutatkozó egyre nagyobb igény, és ezek funkcionális specializálódása a századforduló időszakára tehető.¹⁷² Ez a megváltozott térhasználat és gondolkozásmód jelentős hatással volt a zöldfelületekkel foglalkozó elméletírásokra is. A Párizsban megjelenő nyitott, parkosított terek mintájára létesített zöldfelületek meghatározó elemként jelentek meg a többi európai

169 BROADBENT 1996, 116-117.

170 Idézi Hajós Géza: HAJÓS 2007, 54.

171 JELLICOE 1986, 459., BALOGH 2004, 35.

172 BENEVOLO 1994, 173-203., GYÁNI 1994

városban is. A gyakran 'miniaturizált angolkeretek'-nek nevezett, jellemzően szőnyegágyakkal díszített terek a legjobb példái lettek a térhasználati változásokat is figyelembe vevő tervezésméleti változásoknak.

Benevolo felhívja a figyelmet arra is, hogy a köz- és a magánszféra fokozatos elválása a közterületek fokozatos leromlását is eredményezi. Megjelent az a törekvés, hogy azon épületek, melyek a hely jellegzetességének megőrzéséhez szükségesek, izoláltan, új városi térben váljanak láthatóvá, fókuszpontként szolgáljanak, és egyfajta 'emlékművekké' váljanak. Ez Benevolo szerint magában hordozza azt a változást, melynek során a művészet elválik az élettől, amely a környezet elszegényedését hozza magával, valamint azt, hogy a „szépség a szórakozás, a szabadidő szférájába tevődik át”.¹⁷³

A modern város megszületése ugyanakkor elválaszthatatlan Haussmann elképzeléseitől. Hatására kiépül a bécsi Ring, hatással volt London, Berlin és Barcelona átalakítására is. A változások nem csak a városok képét változtatták meg, hanem a városról való gondolkodást is – és ezzel párhuzamosan a városi terek, sétányok parkok kialakításának elméletét is tovább formálta.¹⁷⁴

Párizsban a parkok megújításának első lépése a *Bois de Boulogne* átalakítása volt, mely még Haussmann munkássága előtt megkezdődött. (45. kép) A város az uralkodótól kapta meg a korábbi királyi park területét, annak érdekében, hogy a londoni Hyde parkhoz hasonló fejlesztést végezzenek el rajta. A munkálatokat kezdetben Jakob Ignaz *Hittorf* építész, és Louis-Sulpice *Varé* kerttervező irányította, 1852-től.¹⁷⁵ A tervek azonban nem adtak kielégítő megoldást a szintkülönbség-problémákra és a vízelvezetés kérdéseire. Ekkor bízták meg a munkával a korábban híd- és úttervezőként dolgozó Jean-Charles-Adolphe Alphandot, aki a továbbiakban a párizsi parkok kialakításának meghatározó, irányító személyisége lett.

173 BENEVOLO 1994, 195-196.

174 Fontos azt is megjegyezni, hogy noha már korábban is megjelentek ideális parkrendszer tervek a városfejlesztések során – mint például John Claudius Loudon korábban már említett Londonra kidolgozott elképzelése –, az első valóban megvalósult parkrendszer Haussmann munkásságának köszönhető.

175 Jakob Ignaz Hittorf (1792-1867): német építész, 1810-ben ment Párizsba. Ahol Percier és Bélanger alatt dolgozott. 1819 és 1823 között Angliában és Itáliában utazott, majd 1848-ig királyi építész volt. Tervei szerint készült el a Gare du Nord 1859 és 1866 között, 1832 és 1840 között a Place de la Concorde-ot tervezi, majd 1834 és 1840 között a Champs Elysées-t. FLEMING 1999, 266.; Louis-Sulpice Varé (1802-1883): francia kerttervező, a Bois de Boulogne átalakítási munkálatain dolgozott 1852 és 1858 között. 1854-ben terveit készítte el a Bagatelle. Magánkertek tervezésével is foglalkozott. Taylor, Patrick: Varé, Louis Sulpice. In: TAYLOR 2006

Hausmann 1853-as kinevezése után 1854-ben megalakult a '*Service des Promenades et Plantations de Paris*', melynek Alphand lett a vezetője, és ettől kezdve a párizsi parkok elméleti koncepciójának és megjelenésének kialakítása kettejük elképzelései szerint zajlott.

A nagyvonalú koncepció, az egész várost behálózó park- és zöldfelületi rendszer eredményeképpen mindenhol megjelentek a zöldfelületek. Magyar Erzsébet hívja fel a figyelmet a párizsi parkok hierarchikus rendszerére.¹⁷⁶ Meglátása szerint a hierarchia csúcsán a két nagy – korábban királyi tulajdon lévő – átalakított erdő, a Bois de Boulogne, és a *Bois de Vincennes* áll, az előbbi a nyugati, az utóbbi a keleti városrész igényeinek kiszolgálására. (46. kép) A két nagy park után a következő lépcsőfokot a városszerkezetbe illeszkedő parkok, a *Monceau*, a *Montsouris* és a *Buttes Chaumont* alkotják.¹⁷⁷ A kisebb zöldfelületek közé tartoznak a korábban már említett, londoni mintára létrehozott terek. Ezen 'polgári zöld szalonok'¹⁷⁸ célja, hogy mindenkinek lehetősége legyen a lakóhelyéhez közel is zöldben sétálni, pihenni; a gyermekeknek a városközponti területeken is biztosítsanak játékra alkalmas helyet. Noha a terek jellemzően kicsik, és a 'miniatürizált angolkeretek', melyeket létesítettek rajta később sok kritikát kaptak, maga tény, hogy ilyeneket létesítettek igen nagy előrelépés volt. Ez is mutatja a városi terek funkcionális differenciálódásának igényét. A városszéli parkok látogatása jellemzően csak hétvégi program, és az utca szerepének megváltozásával – amint arra már a köz- és a magántér elválásának kérdésekor utaltam – szükségessé teszi a kisebb városi terek élhetővé tételét, társadalmi, szociális szempontból használhatóságuk fejlesztését. Párizs nyitott terei ebből a szempontból igen jelentősek.

A hierarchia három szintjén álló parkokat az utcai fasorok kötik össze, melyeket minden húsz méternél szélesebb úton telepítettek. Szintén fontos megjegyezni, hogy a francia fővárosban ekkor Alphand tervei szerint egységes utcabútorokat telepítettek, melyek a zöldhálózat fontos, esztétikus kiegészítő elemeivé váltak. (50-51. kép)

Az első egységes városi parkrendszer mindenképpen meghatározó előkép a parkok tervezéseméleti fejlődése szempontjából. Kiemelkedő, hogy a parkok funkcionális rendszere

176 MAGYAR 2008, 31.

177 A korábbiakban -egy egy szempont miatt jelentős – park bemutatásán túl a dolgozat nem kíván a párizsi parkok részletes bemutatásával foglalkozni, hiszen szerepük az előbbieken ismertetetten túl leginkább városépítészeti jelentős. A Bois de Boulogne és a Bois de Vincennes pedig a disszertáció témalehatárolása, a közösségi parkokra való koncentráció miatt, mint megnyitott királyi erdők nem képezik a vizsgálat tárgyát.

178 MAGYAR 2008, 31.

igen összetett, az adott környék lakosságára tervezett, olyan elemek is megjelennek, mint a kávézók és az éttermek, és ezek általános parki alkotó elemmé is válnak. Ugyanakkor a Hirschfeld-féle társadalmi szociális szerep jóval kisebb szerepet játszik. Jóllehet, a parkok mindenkor látogathatóak, és egészségügyi, funkcionális szempontból igen jelentős a közterek parkosítása és megnyitása, ugyanakkor a szegregáció is megfigyelhető a parkokban. A Bois de Vincennes átalakítását éppen azért határozták el, hogy az szolgáljon az alsóbb néprétegek számára rekreációs lehetőségként, míg a Boulogne a felsőbb rétegek szórakozóhelyévé vált. Ahogy Magyar Erzsébet is felhívja rá a figyelmet, a párizsi parkok, Anglia 'népi jellegű', játszásra, sportra alkalmas parkjaival ellentétben inkább esztétikai, városhigiéniai célzattal, sétahelynek létesültek.¹⁷⁹

III.3.3. A PARKOK ESZTÉTIKAI SZEREPE A VÁROSEPÍTÉSZETBEN – A BÉCSI PÉLDA

„Bécs kertjei és parkjai mindenkor a városkép szerves részét, meghatározó elemét képezték, a birodalom más városainak is követendő mintaként szolgálva”¹⁸⁰

Bécs esetében a városfalak meghatározó tényezők voltak a városfejlődésben. Az osztrák fővárosban a XII. századtól létező városfalakat a XVI. század folyamán kezdték el fejleszteni. A Belváros és a külvárosok között húzódó beépítetlen területsáv, a *Glacis* sokáig a polgárok által látogatott kedvelt zöldfelület volt. A külvárosok köré 1704-ben építették az úgynevezett *'Linienwall'*-t. Az 1848-as forradalom, akárcsak Párizs esetében, Bécsben is meghatározó volt, hiszen az események bizonyították: újfajta védelmi rendszer szükséges, melynek eredményeként a város közvetlen környezetében két kaszárnyát helyeztek el.

Bécs és külvárosainak egyesítését 1850-ben határozták el, és 1857 decemberében császári leirat rendelte el a várost körülvevő erődítmények lebontását. (53. kép) Ezek után nemzetközi tervpályázat kiírásával kívánták megtalálni a legmegfelelőbb beépítési terveket. (52. kép) A megmérettetésen Peter Joseph Lenné is indult: hatalmas zöldterületekkel és a

179 MAGYAR 2008, 31.

180 MAGYAR 2008, 33.

várost a táj szervező részeként kezelő tervvel pályázott.¹⁸¹ (54. kép) A három kiosztott díj tervei közül egy sem valósult meg teljes egészében. 1859-ben végül az uralkodó tetszését is elnyert tervezetet a díjazottakból is álló bizottság dolgozta ki.¹⁸² A terv alapgondolata két körgyűrű létesítésének szándéka, egy belső, amely a városfal és a bástyák vonalát követte; valamint egy külső, mely a valamikori Glacis vonalát zárta körbe, és főforgalmi útként képelték el. A Díszút mentén monumentális köz- és magánépületek épültek (például a *Staatsoper*, a *Hofburgtheater*, a *Rathaus*, a *Kunsthistorisches* és *Naturhistorisches Museum*), melyeknek létesítése lényeges finansziális hozzájárulást jelentett a teljes építkezés költségéhez. Az 1865-ös megnyitás után a 4 km hosszú és 57 méter széles körút nem véletlenül nyerte el a 'historizmus remekműve' elnevezést.¹⁸³ (55. kép) Ugyanakkor a Ring mellett elterülő új terek és zöldfelületek jellemzően elsősorban díszítő funkcióval jöttek létre, mivel az egészségügyi és szociális szerepnek ekkor Bécsben még kisebb volt a jelentősége. Ahogy Hanák Péter felhívja rá a figyelmet, a Ring a barokk városközpont-hoz tartozott, kialakítását is a barokk elgondolásokon alapuló konzervatív sétány-elképzelés határozta meg, a belváros reprezentatív része volt, nem összekötötte azt a külvárosokkal, hanem inkább elválasztotta őket attól.¹⁸⁴ Ettől függetlenül a Ring mellett létesülő parkok (*Stadtpark*, *Rathauspark*, *Volksgarten*, *Maria-Theresien Park*, *Votivpark*) amellet, hogy esztétikai szempontból a reprezentációt szolgálták, funkcionális értelemben is modernek voltak.

A külső gyűrű, a *Gürtelstrasse* kiépítését a korábbi *Linienwall* helyén Ferenc József 1861-ben hagyta jóvá. A város és a külvárosok valós összekapcsolását az 1890-es években sikerült megvalósítani: ekkor készül el *Otto Wagner* és *Joseph Stübben* díjnyertes pályaműve alapján a '*Volksring*', melynek alapgondolata, hogy a beépített területet 750 méter széles zöldövezet vegye körül. Ez az alapja az 1905-ben a községtanács által jóváhagyott '*Wald und Wieselgürtel*' elképzelésnek, mely a mai napig értékes üdülő- és pihenőhelye a város lakosságának.¹⁸⁵

181 MAGYAR 2008, 41.

182 A bizottság építész tagjai között volt Ludwig Förster, Eduard van der Nüll, August Sicard von Sicardsburg Is. Eduard Strache is. CSENDES 2005, 38.

183 HANÁK 1988, 26.

184 HANÁK 1988, 28.; HAJÓS 2007, 18.

185 CSENDES 2005, 42.

III.3.3.1. A STADTPARK

Bécsben a Stadtpark az első olyan park, mely közösségi tulajdonban készül el, ezért jelentősége kiemelkedő. (56-59. kép) Magyar Erzsébet hívta fel a figyelmet arra, hogy a Ringstraße parkjainak kialakítása, átalakítása a város zöldfelületi rendszere mellett jelentős hatással volt a város lakosságának a szabad terekhez való viszonyára is.¹⁸⁶ Egyrészt a létesítés fokozatosan átkerült a város feladatai közé, másrészt egyre fontosabb a társadalmi szerepük is. Ezzel párhuzamosan jelenik meg az az elképzelés, hogy már nem csak egészségmegőrzési szerepük jelentős, hanem a polgári reprezentációban, a polgárság öntudatának kifejező eszközeként betöltött feladatuk is. Éppen ezért vált jelentőssé egy olyan park létrehozása, amely a polgárság pénzén, az ő számukra készült. Ezt a szerepet hivatott betölteni a Stadtpark. A korábbi *Wasserglaxis* helyén, a Ringstraße és a folyó között a császár 9 hektárnyi területet adott át a városnak, hogy saját költségeiken mindenki előtt nyitva álló parkot létesítsenek. 1861-ben Bécs városa pályázatot írt ki a park megtervezésére, azonban nem született első díjas pályamunka. A tervezésbe végül Joseph *Selleny* tájképfestőt is bevonták, akinek terveit az akkori főkertész, Rudolf *Siebeck* módosításai után kiviteleztek; a parkot 1862-ben nyitották meg.¹⁸⁷ A két terv összehasonlítása érdekes tanulságokkal szolgál a közparkok stílusának fejlődése kapcsán is. *Selleny* jóval összetettebb és bonyolultabb alaprajzán az utak szélessége kifejezi a fősétányok és elvonulásra alkalmas sétaútvonalak közötti hierarchikus viszonyt. A növénytelepítés jellege, a térszerkezet idézi a korszak magánkertjeinek világát. Ezzel szemben a korábbi lipcsei főkertész, *Siebeck* terve jóval egyszerűbb. Az útvonalvezetés sokkal kevésbé összetett, jóval szabályosabb. A *Kursalon* környékének kialakítása a növényágyakkal, és a raszterben ültetett fákkal jelzi a német kertművészet hatását. A tervezők célja egy belvárosi szórakozóhely létesítése volt, tájképi kerti környezetben.¹⁸⁸ Ezt szolgálja a kávézó és a zenepavilon is. A parkot díszítő szobrok fokozatosan növekvő száma a Stadtparkot már a XIX. század végére Bécs emlékművekben leggazdagabb parkjává tették.

A Stadtpark építése közben, még 1861-ben a város elhatározta, hogy a *Wien* folyó túloldalát is parkként kívánja hasznosítani, itt épült és nyílt meg 1863-ban az úgynevezett

186 MAGYAR 2008, 42.

187 BERGER 1993, AUBÖCK 1994, 72-78.

188 BERGER 1993

Kinderpark, Siebeck tervei szerint. (59. kép) Ez utóbbi főleg szociálpolitikai aspektusa miatt jelentős, mert a közparkok történetében igen korai példája egy kifejezetten gyermekek számára kialakított szabad térnek. A tervezők elképzelése szerint a Stadtpark elsődleges célja a sétálás volt, ezzel szemben a gyermekparkban a szabad játszóhely biztosítása volt az irányadó. A Siebeckre jellemző formai kialakítás, a Loidl-Reisch által körte és bab alakúnak nevezett gyepfelületekkel a tájképi kertek jellegzetes nyomvonalvezetésének egyszerűsített változata. Jellegzetes eleme a park középső részén található átlós raszterben ültetett gesztenyefa liget, mely a későbbi, a XX. század elejére jellemző mértani, geometrikus jellegű kertek jellegzetes eleme lesz. Noha a források szerint a parknak ez a része nem aratott nagy sikert a használók körében,¹⁸⁹ a funkció, és maga a szándék, mely kifejezetten gyermekjátszóhelyet biztosít, igen előremutató volt.

III.3.3.2. A TÜRKENSCHANZPARK

A Türkenschanz park a Stadtparktól – és a későbbiekben, Sitte elméletírásának hatása kapcsán bemutatandó Volksparktól – eltérően nem a Ringstraße mentén, hanem a külvárosban épült. Kiépítése az Ausztriában Heinrich von *Ferstel* és Karl Ritter von *Borkowski* nevéhez köthető kertváros-mozgalom kialakulásához kapcsolható. A külvárosi néppark ötlete Ferstel és Carl *Hasenauer* elképzelése volt, tervükben kifejezetten német mintára kialakított park szerepelt.¹⁹⁰ 1883-ban alakult meg a '*Comité zur Anlage eines öffentlichen Parkes aus der Türkenschanze*' melynek elnöke Ferstel volt. A park szükségességének alátámasztására orvosi véleményeket is beszereztek, melyek többek között azt is bizonyították, hogy a város friss levegő ellátása, valamint a kedvező szélirányok miatt is fontos a park létesítése.¹⁹¹

Az első ütem Gustav *Sennholz*¹⁹² tervei alapján készült el 1888-ban. (60. kép) A második rész, melyet húsz évvel később, 1908-ban adtak át, formailag illeszkedik az első ütemhez, alaprajzi kialakítását meghatározzák az íves utak. A terveket Heinrich *Goldemund* és

189 MAGYAR 2008, 42.

190 LOIDL REISCH 2007

191 LOIDL REISCH 2007, 104.

192 Gustav Sennholz (1850-1895): Frankfurtban született tájépítész. 1884 és 1895 között a bécsi kertészet vezetője. LOIDL REISCH 2007, 88.

Wenzel *Hybler* készítették.¹⁹³ (61. kép) A park egy korábban igen rossz hírű homokbánya helyén készült el, melynek adottságait, a kőomlásokat, hegyekre emlékeztető terepviszonyokat az első ütemet tervező Sennholz ki is használta. A bővítés tervezésekor szintén kiaknázták ezen adottságokat, és az új szabályozási terveken az elővárosi vasút egy állomását is itt helyezték el. A kifejezetten szegény városnegyedben létesített alkotás a megnyitáskor Bécs legnagyobb parkja volt. A növénytelepítés és a kerti építmények esetében a magashegységek, a közeli Alpok szolgáltak mintaképként a tervezőknek. A koncepció sok szempontból rokonságba állítható a párizsi Buttes Chaumont parkkal.

A berlini Viktoria Parkhoz hasonlóan itt is találkozhatunk a víz többféle megjelenési formájával, vízeséssel, patakkaal és tóval. A parkban a hegységek tájait modellezték: az egyes elemeket, mint például a hegycsúcsok, a völgyek, a lejtők a jellegzetes növényzet telepítésével idézték meg. A botanikai koncepció több mint négyszáz növény telepítését javasolta, melyek bemutatására tanösvényt is létrehoztak.¹⁹⁴ A kert legmagasabb pontján a kilátó, a „*Paulinenwarte*” épülete található, amely egyben víztoronyként is szolgált és a park létesítését, elsősorban a növénytelepítéseket anyagilag is támogató Pauline of Metternich hercegnőről nevezték el. A terméskő lábazatú és fa szerkezetű toronyépület a ’kirándulás’ végpontjaként szolgált a parkban. A növények, a kialakított artisztikus ’tájképek’ a közeli Alpok kedvelt kirándulólhelyeinek (*Semmering, Rax Alpen*) motívumait, hangulatát kívánták megidézni. (62-63. kép) A funkciók és szórakozási lehetőségek bővítésének érdekében itáliai reneszánsz stílusban étterem készült, amelynek környezete geometrikus kialakítást kapott, raszterben kiültetett gesztenye és juharfákkal. A parkokban ekkor már nélkülözhetlenné váló zenei esteket két zenepavilon szolgált ki. A tó környékén a csónakázást és télen a korcsolyázást kiszolgáló épületet helyeztek el.¹⁹⁵

193 AUBÖCK 1994, 236. Wenzel Hybler 1847-ben született Csehországban. 1896-tól Sennholz utóda a városi kertészet élén. LOIDL REISCH 2007, 104.

194 LOIDL-REISCH 1995, 302.

195 LOIDL-REISCH 1995, 303.

III.3.3.3. SITTE ÉS A DEKORATÍV ZÖLD

Az első meghatározó városépítészeti kiadvány Ausztriában Camillo Sitte¹⁹⁶, bécsi építész nevéhez köthető, aki először 1889-ben jelentette meg *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* című írását.¹⁹⁷ Amint az a címből is elsőre egyértelművé válik, számára a városépítészet – ellentétben német kortársainak alapvetően mérnöki szemléletével – elsősorban építőművészet, amelynek az esztétikai értéke a meghatározó, s így vizsgálatánál és eljárásrendjénél az esztétikai megközelítés kiemelkedő fontosságú.¹⁹⁸

Könyvében a városi formák vizuális és pszichológiai észlelésével, a városi terek, épületek és emlékművek kapcsolataival foglalkozik, ezek térszervezési módjait vizsgálja és törekszik a hagyományokból levonható elvek tisztázására, a modern nagyvárosra is alkalmazható tanulságok levonásával.¹⁹⁹ Éppen ezért alapvetőnek tartja a történeti városrendszerek megismerését, és azok tanulságainak beépítését, azonban elítéli azt a tendenciát, amely szerint történeti példákat idéző elemeket hoznak létre, de nem foglalkoznak azon emlékek eredeti városi összefüggéseivel.

A könyv első kiadásában Sitte érintőlegesen foglalkozik a városi zöldfelületekkel is, könyvének kortárs városépítészeti rendszerekkel, illetve azok fejlesztésével foglalkozó fejezeteiben. A zöldfelületek higiéniai szerepe mellett azok esztétikai kérdéseit is tárgyalja. Felhívja a figyelmet a tájképi stílusban kialakított kisméretű zöldfelületek és az épületek közötti ellentétre, hangsúlyozza, hogy a természet-szerű kialakítás nem megfelelő monumentális célok elérésére, éppen ezért a barokk formai megoldásaihoz való visszatérést javasolja.²⁰⁰ A zöldfelületek városon belüli elrendezésével kapcsolatban hívja fel a figyelmet arra, hogy a kertek és parkok csak akkor teljesíthetik higiéniai szerepüket, hogy ha zárt, épületekkel körülvett, védett helyen vannak.²⁰¹ Noha a stilisztikai meglátásai a tervezésemélet fejlődését tekintve igen jelentősek, talán legtöbbet idézett, és legjelentősebb teoretikai alapvetése a városi zöldfelületek csoportosítása. Ez először egy városi

196 Sitte, Camillo (1843-1903) osztrák építész, várostervező. FLEMING 1999, 529.

197 A disszertáció megírásához ennek az első kiadásnak az angol nyelvű fordítását használtam, valamint a későbbi kiadások függelékének angol fordításait. In: COLLINS 1986, 129-333.

198 MEGGYESI 2005, 35.

199 KERÉKGYÁRTÓ 2005

200 SITTE 1889 In: COLLINS 1986, 238-239.

201 SITTE 1889 In: COLLINS 1986, 266.

zöldfelületekről szóló folyóiratban közölt publikációjában jelent meg, majd ezen írása könyvének későbbi kiadásaiban függelékként szerepelt.²⁰² Ebben megkülönbözteti a városi zöld egyes elemeiként az egyes fákat, a fasorokat, a tereket, valamint a kerteket. Legfontosabb azonban, hogy a zöldfelületeket két típusra osztja, dekoratív és higiénikus zöldre.²⁰³ A higiénikus zöldfelületek közé a minden oldalról körbevett, védett épülettömbök között elhelyezkedő kerteket, valamint a külvárosokban fekvő nagyobb méretű zöld területeket sorolja. A városon belül elhelyezkedő zöldek jelentős része, amelyek közlekedési csomópontok közelében, utcákon és tereken vannak, a dekoratív zöldfelületek csoportjába tartozik. Ezeknek pszichológiai hatását emeli ki, melyek kialakításánál lehetőség szerint vízfelület elhelyezését javasolja.

Sitte számára a két típus elkülönítése, és ezek megfelelő elvek szerinti tervezése a városépítészet alapja. A XX. század tervezéseméletére ezen csoportosítás igen nagy hatással volt, de jellemzően, – amint az a korábbiakban kiderült –, a higiénikus szempontok, az egészségügyi zöldfelületek váltak a tervezés központi kérdéseivé és a Sitte szerinti dekoratív zöld kategóriája kiüresedett.

III.3.3.4. SITTE ESZTÉTIKAI ELVEINEK HATÁSA A KÖZPARKOKBAN – A VOLKSPARK ÉS AZ ELISABETH-DENKMAL

A Volksgarten az első közcélra szánt park Bécsben, azonban a közösségi parkok közé nem tartozik, mert létesítése uralkodói szándékból indult. Kiépítése jóval megelőzte a Ringstraße megépítését. (64-65. kép) Létesítése 1816 és 1819 között zajlott, I. Ferenc utasítására, a várbástyák végleges bontása után.²⁰⁴ A köznek 1823-ban nyitották meg. A

202 Eredeti megjelenés: Sitte, Camillo: Grossstadt-Grün. *Der Lotse: Hamburgische Wochenschrift für deutsche Kultur*. I. (1900) 139-146.,225-232. Később az 1909-es és 1922-es német kiadásban jelent meg függelékként. COLLINS, 1986, 303.

203 SITTE 1889 In: COLLINS 1986, 319.

204 A Várbástyát 1809-ben a franciák robbantották fel, a Habsburg Birodalom felett aratott győzelmük jelképeként. Ekkor három park született, a Volksgarten mellett a *Burgplatz*, valamint a *Kaisergarten*, mely később a *Burggarten* nevet kapta. A Volksgarten első ütemét az udvari kertész, idősebb Franz Antoine tervezte, a kialakítás 1817 és 1823 között zajlott, szigorú geometrikus rendszer szerint. A Pietro Nobile által tervezett *Cort* kávéházak (*Cortisches Kaffeehäuser*) 1820 és 1823 között épültek fel. LOIDL-REISCH 1993;

disszertáció témája szempontjából a park későbbi átalakítása jelentős, amely már a közösségi akarathoz, a tragikusan elhunyt Erzsébet királyné méltó emlékhelyének kialakításához köthető.

1898 és 1907 között Erzsébet királyné szobrának elhelyezése miatt újjáalakították a park Löwelstraße-felőli részét, és olyan stilisztikai egységet képviselő, egyedi és komplex *Gesamtkunstwerk* jött létre, amely igen előremutató volt a közparktervezés területén.²⁰⁵ (66-67. kép)

Az 1901-ben alakult '*Kommitee zur Errichtung eines Denkmals für Kaiserin Elisabeth*' pályázatot írt ki az emlékmű elkészítésére. Az első pályázat győztes nélkül maradt, a második pályázaton, 1903-ban Friedrich *Ohmann* építész diadalmaskodott. A terv geometrikus építészeti-tájépítészeti kompozíció, melyben a szobrászati alkotás az egész egység részeként jelenik meg. A területet három egységre osztotta. A szoborhoz vezető hosszú tengely egy keskenyebb és egy szélesebb alléra bontott. A kettő találkozásánál a tervező az úgynevezett '*Vorhof*'-ot hozta létre. Az elliptikus térbővület megosztja a szoborhoz vezető távolságot, átvezetést ad a különböző szélességű térrészek között, és hangsúlyos díszítőelem is egyben. A tengely lezárását a szobor és a mögötte elhelyezett téri lezárás alkotja, így az emlékmű egyszerre a legmagasabb és legmarkánsabb fókuszpontja a területnek, lépcsőkkel kiemelt, két urna határolja. Közvetlen közelében a tengelyt kövázák szegélyezik, előtte díszmedence található. Az architektonikus kialakítást a növényhasználat is erősíti.

Az Erzsébet-emlékmű és környezete egyedülálló alkotás, melyet Hajós Géza a bécsi Jugendstil legmeghatározóbb kerttörténeti emlékének nevez.²⁰⁶ Fontos ugyanakkor felhívni arra is a figyelmet, amit Loidl-Reisch hangsúlyoz a park kialakításáról írott tanulmányaiban, hogy ez az alkotás is jelzi a századforduló környékén Bécsben megjelenő stílusváltást, ami elsősorban a köztereken érhető tetten, és a Sitte írásaiban is megfogalmazott elképzeléssel áll szoros kapcsolatban, mely szerint a 'dekoratív zöld' kialakítása során építészeti elveket kell

Hajós, Géza: Vienna, Ringstraße parks. In: In: TAYLOR 2006. 500-501., A park második üteme a Ringstraße meghosszabbításakor készült el. 1884-ben a *Löwelstraßeig* történő bővítés ifjabb Franz Antoine tervei szerint készült el, neobarokk elvek szerint, ekkor növényesítették újra a Theseus templom környékét is. AUBÖCK 1994, 80-81.

205 LOIDL-REISCH 1995, LOIDL-REISCH 2007

206 Hajós, Géza: Vienna, Ringstraße parks. In: TAYLOR 2006, 501.

követni.²⁰⁷ Ennek kiemelkedő példája a Volksgarten mellett a Beethovenplatz és a Votivkirchenplatz kiépítése, amelyek Lothar Abel tervei alapján készültek el, geometrikus rendszer szerint.²⁰⁸ (68. kép) A XX. században ez az elv fokozatosan egyre jelentősebb szerepet kap, a bécsi példák a stílusváltás korai példáit jelentik.

III.3.4. EURÓPAI PÉLDÁK ÉS AMERIKAI INVENCIÓ – OLMSTED PARKRENDSZEREI ÉS A CITY BEAUTIFUL

„a park megközelítését biztosító és az onnan kivezető utak általános elrendezése, azon külvárosokon keresztül, amelyekben még a parktól legtávolabb lakó rétegek egészségügyi, rekreációs és lakhatási feltételeiről is különösen fontos gondoskodni.”²⁰⁹

Frederick Olmsted hatását az európai közparktervezésre a korábbiakban már bemutattam. Ennél talán még jelentősebbek ugyanakkor az általa, valamint tanítványai által tervezett, városokat átszövő zöldfelületi rendszerek, amelyek mind a mai napig meghatározzák a városok képét. A XX. században a város és a park viszonyát Olmsted elmélete, valamint ennek hatása az amerikai várostervezésre alapvetően meghatározta. Emiatt rövid bemutatását szükségesnek tartom.

Olmsted először 1868-ban, a brooklyni Prospect Park tervezésekor írt beszámolójában hangsúlyozza a parkosított út, a 'parkway' fontosságát, amely az egyes zöldfelületi elemeket összekötő lineáris elem.²¹⁰ (69. kép) Ezek célja Olmsted meglátása szerint kettős, egyrészt összeköti a városon belüli rekreációs lehetőségeket, és könnyebb elérhetőséget biztosít, ugyanakkor általuk szabályozni lehet a városok növekedését is. Az egyes utakon belül fontosnak tartotta a forgalom szétválasztását, az egyes sávok zöldfelületekkel történő elválasztását. Olmsted elképzelése úttörő jellegű, és meghatározó a városépítészetben. Fontos azonban megjegyezni, hogy nem volt előzmény nélküli. Ő maga Párizs, London és Berlin

207 LOIDL-REISCH 1993, LOIDL-REISCH 1995, LOIDL-REISCH 2007,

208 LOIDL-REISCH 2007, 97.

209 „General scheme of routes of approach to and extension from the Park, through the suburbs, in which the sanitary, recreative and domestic requirements of that portion of the people of the city living at the greatest distance from the Park should be especially provided for” OLMSTED 1868, 115. A szerző fordítása.

210 OLMSTED 1868

példáját említette meg, inspirációként.²¹¹ Olmsted jelentősége – hasonlóan a közparkelméleti munkáihoz – éppen abban rejlik, hogy a különböző európai példák tanulmányozásával, azok szintetizálásával tudott meghatározóan újat alkotni.

A századfordulóra az Olmsted által tervezett zöldfelületi rendszerek példaadóvá váltak az Egyesült Államokban. Hatásuk jelentős volt az amerikai várostervezést megújítani kívánó '*City Beautiful*' mozgalom elméleti háttéréként is. Az 1890-es években kiteljesedő városépítészeti irányzat az első olyan, az egész országban érvényes irányelv volt, amely rendszert akart vinni az egyes városok, korábban kaotikus növekedésébe.²¹² A század végére az eredeti higiéniai célok mellett a parkok és parkosított utak tervezése már a városok szépítésének alapvető eszközévé is vált.

Olmsted parkrendszerei mellett a másik jelentős példa és kiindulópont az 1893-ban, a szintén a tájépítész által tervezett chicagai South Parkban megrendezett '*World's Columbian Exposition*' volt. (70. kép) A kiállítás, és a '*City Beautiful*' szempontjából sem elhanyagolható azonban a kontinentális példa. Párizs Haussmann által irányított átépítései, a megnyitott nagy sugárutak és az ennek eredményeit oktató *École des Beaux Arts* hatása alapvető. Olmsted elméleti írásai után itt másodsorra jelenik meg a kontinentális tervezési elvek implementálása az amerikai várostervezésbe.

Az európai városépítészet eredményeinek hatása látható a *City Beautiful* és Olmsted elvein alapuló, Daniel Burnham²¹³ és Edward H. Bennett²¹⁴ nevéhez köthető 1908-as Chicago tervben is, amely a város komplex megújítását tűzte ki céljául. (71-72. kép) A terv különböző projekteket tartalmazott, melyek között szerepelt több park, egy külső parkrendszer, és megfelelő rendszer szerint kialakított, kiszélesített utak létesítése is.²¹⁵ A hatalmas látványtengelyekre épített kompozíciók és a korábbiaktól eltérően, sok esetben mértani

211 Sir Christopher Wren London terve, Avenue de l'Empresse Párizsban és az Unter den Linden Berlinben. OLMSTED 1868, 121

212 WILSON 1980, 165.

213 Burnham, Daniel Hudson (1846-1912) amerikai építész, a chicagai iskola építészei közé tartozik. FLEMING 1999, 80.

214 Bennett, Edward H. (1874-1954): angol építész, a párizsi École des Beaux Arts-ban diplomázott, Burnham partnereként építészként és városépítészként dolgozott. NOLEN 1916, x.

215 További fontos feladatok: regionális útszelvény kialakítása, új vasúti pályaudvarok kiépítése, kulturális központok. A tervről részletesen: SMITH 2006

formákra épített parktervek a francia várostervezés monumentalitását értelmezték újra, helyezték újvilágbeli kontextusba.

Olmsted parkrendszereinek példája hamar megjelent Európában, és példaképpé vált.²¹⁶ A City Beautiful, amely Olmsted, és az európai várostervezés eredményeit kombinálta, meghatározó mintaképekké vált a modern várostervezés szempontjából.

216 Olmsted és az európai tervezés kapcsolatáról: CSEPELY 2010b

IV. BUDAPEST A XIX. SZÁZADBAN

IV.1. A KÖZPARKOK MEGJELENÉSE BUDAPESTEN – ZÖLDFELÜLETEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A budapesti közparkok esetében a modern tervezési elvek kialakulása a századfordulótól kezdődően követhető a legjobban nyomon. Ez az az időszak, amikor a kertészet társadalmi jelentősége fokozatosan erősödött, a város fejlődése révén a közterek használata megváltozott, és a városi parkok iránti igény az elméleti írásokban, illetve a városfejlesztési tervekben először megjelent. A XX. század első felében ez a tendencia fokozatosan erősödött, és a vizsgált korszak végére, a század '30-as éveire fejlődött ki teljes mértékben. Jelen fejezet célja, hogy a századforduló változásaiban azt vizsgálja, a nemzetközi fejlődés során kialakult elmélet mennyiben volt meghatározó Budapest szempontjából, a századforduló időszakában. Ahhoz azonban, hogy a közparkok századfordulós jelentőségét vizsgálni tudjuk, fontos áttekinteni azt az örökséget, amely determinálta a városfejlődést, és ezáltal a közparkok iránti igényt is. (73. kép).

IV.1.1. BUDAI ZÖLDFELÜLETEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A törökök kiűzése után a két testvérvárosban a palotákhoz, kolostorokhoz és polgárházakhoz kapcsolódó díszkertek voltak a meghatározó kertészeti alkotások. A városi zöldfelületek története során a magánkertek megnyitása Európa minden városában az első lépés volt a közparkok irányába. A budai oldal legjelentősebb zöldfelületei a királyi kertek voltak, melyek Európa többi uralkodói kertjéhez hasonlóan csupán korlátozottan voltak látogathatóak a lakosság számára.

Az első jelentősebb kiterjedésű park Budán a *Városmajor* volt. A területet 1729-ben vásárolta meg Buda városa *Daun* József Henriktől. A város 1783-ig kertészeteknek adta bérbe a területet. 1785-ben *Niczky* Kristóf és *Pavianovics* budai városbíró javaslatára II. József a

kert közkertté nyilvánítására utasította Buda városát.²¹⁷ Az első park 1785-1787 között készült el, *Talherr* József tervei szerint, barokk stílusban: nagy fő és keresztengelyek, fasorok, sövények tagolták.²¹⁸ (74. kép) Az 1787-ben a közönségnek átadott park már a század végére kedvelt sétahellyé vált. (75. kép) A következő században a vásári multságok és a wurstli létesítése határozta meg a fejlődés irányát. A későbbi átfogó koncepciók szempontjából az 1831-es évszám jelentős, ekkor ugyanis a Városmajor környékének újabb szabályozására került sor. *Baczó* József Budai városi mérnök által készített tervben szerepel a Városmajornak a Krisztina városrészsel való összekötése, és egységes zöldsáv kialakítása.²¹⁹ A terv nem valósult meg, azonban a későbbi Budapestet érintő átfogó zöldfelületi koncepciókban rendszeresen visszatérő elképzelés lett.

A Városmajor mellett fontos szerepe volt a *Horváth-kertnek* is. A kert kialakítására a várvédelmi övezet egy részének felszámolásakor került sor. A terület Niczky Kristóf gróf tulajdonába került, aki feltehetően 1784 és 1787 között a területen díszkertet létesített.²²⁰ (76. kép) A gróf 1789-ben *Horváth* Zsigmondnak és *Gludovác* Györgynek eladta a területet, akik a kertet bérbe adták, és így területén mulatókert létesülhetett, ahol az 1830-as években már zenekarok és kötél-táncosok is szórakoztatták az ide látogatókat. 1842-ben itt épült meg a nyári színház, valamint a zenés előadásoknak is helyet adó vendéglő.²²¹ A kert a hozzá kapcsolódó szórakoztatási lehetőségek miatt igen közkedvelt helyé vált. Közkertté azonban csak 1862-ben nyilvánították. (77. kép)

A budai oldal másik fontos, mindenki által használható zöldfelületi létesítménye a *Bástya sétány* volt, mely szintén a XVIII.-XIX. század fordulóján készült. Kiépítését az tette lehetővé, hogy megszűnt a nyugati oldal védelmi rendszerének hadászati jelentősége.²²² *Schams* Ferenc Budáról készített 1822-es leírásában említi a kettős fasorral övezett sétányt, dícséri csodálatos panorámáját, és ekkor írja le a várhegy kertjeit is, mint egységes koncepció szerint kialakított zöldfelületeket (6. kép).²²³ A nyugati oldal rendezése után nem sokkal megindult a keleti oldal parkosítása is. Az *Ellipsz sétány* először 1838-ban vált látogathatóvá.

217 RAPAICS 1940, 268.

218 A tervről részletesen: FATSAR 2008, 86-87. A kert történetéről részletesen: GOMBOS 1974, 143-145.

219 GOMBOS 1974, 143-145.

220 FATSAR 2008, 84-85.

221 MAGYAR 2008, 67.

222 MAGYAR 2008, 70.

223 SCHAMS 1822, Idézi: GOMBOS 1974, 141.-153.

(78-79. kép) A parkot a katonazenekarok rendszeres koncertjei tették még vonzóbbá.²²⁴ A budai vár körüli kertek kiépítése ahhoz, az Európában jellegzetes tendenciához sorolható, amely a század első felében a védelmi rendszerek szerepének fokozatos csökkenése révén a falak mentén sétányok kialakításához vezetett. Emiatt az Ellipsz sétány Lenné magdeburgi népkertjének párhuzamaként is kezelhető.

IV.1.2. PESTI ZÖLDFELÜLETEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A pesti oldal városfalait a XVIII. század közepétől kezdték elbontani. A XIX. század elején a városfalakon belüli, régi Belváros területének legnagyobb kiterjedésű parkja a barokk stílusú Károlyi kert volt, mely azonban a nagyközönség számára nem volt látogatható.²²⁵ (81-82. kép)

1789-ben létesítették Pesten az első nyilvános sétateret, a Hajóhid előtti Duna-parti szakaszon, a mai Vigadó épület előtti park helyén.²²⁶ A hárs és akácfák ültetését Pest város Tanácsa kezdte meg, kifejezetten azért, hogy ott mindenki számára használható sétater jöhessen létre.²²⁷ A területen egy kiosk is állt. Leyrer Ferenc 1803-ban kiadott munkájában lévő képen jól látható a Kemnitzer-ház előtti kis park, mely a kihelyezett padokkal együtt kedvelt sétaúrré vált. Schams 1821-es leírásában említi, hogy igen látogatott hely volt, csak a kocsik által állandóan felvert por jelentett problémát.²²⁸ (83-84. kép)

Pest város első, nagy területű, mindenki által látogatható kertje a városfalaktól jóval távolabb helyezkedett el. Ez volt *Orczy* László báró 1790-es évek közepén épült tájképi kertje, melynek tervezője Bernhard *Petri* a kor elismert német tájépítész.²²⁹ (85-88. kép) A báró saját birtokán építette fel az angolkertet, de kezdettől fogva közparknak szánta.²³⁰ A park a klasszikus tájképi keretek építményeivel volt díszítve, az obeliszk, ókori templom és emlékkövek mellett dombok és tó is megtalálhatóak voltak benne. A tervező a látványba bekapcsolta a birtok szőlőinek látványát is, és a domb mellett a budai vár is el lehetett látni.

224 MAGYAR 2008, 70.

225A kertről részletesen: FATSAR 2008, 181-183.

226 1788-ban helyezték át a Hajóhidat a mai Deák Ferenc utca tengelyébe.

227 RAPAICS 1940, 259-261.

228 SCHAMS1821, RAPAICS 1940, 261.

229 Petri, Bernhard: 1767-1853: német tájépítész, Zweibrückenben Ludwig Sckell tanítványa. A francia forradalom után Bécsbe utazott, majd Magyarországon dolgozott. Legismertebb magyarországi munkái: Vedrőd, Zichy kastély parkja, Hédervár, Viczay kastély parkja, Ráró, Sándor park. Alföldy Gábor: Petri, Bernhard. In: TAYLOR 2006, 376.

230 Orczy-kertről részletesen lásd: GOMBOS 1974, 73-89. GALAVICS 1999, 66.-68. Alföldy Gábor: Orczy Gardens. In: TAYLOR 2006, 354.

A magántulajdonban álló, de közhasználatra szánt park építése a század első felében igen fontos jelenség Budapest parkjainak történetében, mely a megrendelő felvilágosult gondolkozását mutatja, és azt, hogy nagyon gyorsan átvette a közpark gondolatot. Az Orczy kert így szoros szellemi kapcsolatban állt a nem sokkal korábban megnyitott Englischer Gartennel. Egyrészt a két park azonos céllal született, másrészt a tervezők, Sckell és Petri pedig több szempontból is kapcsolatban álltak. Petri Sckellnél tanult, az angolkertek tervezésének alapelveit tőle sajátította el, emellett rokoni kapcsolat is fűzte őket egymáshoz.²³¹ A müncheni Englischer Garten és a pesti Orczy kert is úttörő jelentőségű volt a városi zöldfelület tervezés szempontjából. Sckell és Petri terveiben olyan kertek szerepeltek, melyek kifejezetten a köz, a nyilvánosság számára létesültek. Noha mindketten a klasszikus angolkertek tervezési elveit alkalmazták, maga a kialakítás szándéka kifejezetten fontos, és azt mutatja, hogy a kontinens új kertelmélete már megjelent Magyarországon is, egy időben a kontinens többi vezető országaival.

Az Orczy-kert 1829-ben került a Ludovika Akadémia tulajdonába, a nem sokkal később mellette létesült Festetics kert pedig 1847-től adott otthont az Egyetemi fűvészkertnek. Ezáltal megszűnt a közpark funkciójuk. Ekkor azonban ezt a szerepet már átvette a pesti Városliget, amelyről a későbbiekben lesz szó.

IV.1.3. JÓZSEF NÁDOR, HILD JÁNOS ÉS A SZÉPÍTŐ BIZOTTMÁNY

„Általában igen különös jelenség volt az, hogy **József nádor**, a Városligetnek, a Margitszigetnek, az alcsuthi nagyszerű ültetvényeknek megalkotója, a kiváló kertész, a városban ültetendő minden egyes fának vagy bokornak esküdt ellensége vala. Mindig ezt mondta: 'Die Bäume gehören nicht in die Stadt.'”²³²

József nádor szerepe Pest város fejlesztésében igen jelentős. Értekezéseimben azokkal az elképzeléseivel foglalkozom, amelyek érintik a városi zöldfelületeket. A nádor és Hild János tevékenysége azért meghatározó a dolgozat témájául választott közparkok szempontjából, mert szabályozási elképzeléseik hosszú időre determinálták a város fejlődését, és az a hiány, amely a zöldfelületekben kialakult, ennek a korszaknak az eredménye.

József nádor 1801. novemberében terjesztette fel 'Pest szépítése tárgyában' terveit a királyhoz. A király 1804. november 16-án kérte egy olyan elképzelés benyújtását, mely

²³¹A Sckell és a Petri család tagjai is több nemzedéken keresztül ismert kertészek voltak, és a két család között több házasság is előfordult. Peter Lack: Die Gärtner- und Künstlerfamilie Sckell. Die Gartenkunst, XIV. (2002) 2., 196.

²³²PODMANICZKY 1984, 20-21.

megjelöli a városszabályozás legsürgetőbb teendőit. A város ekkor Hild Jánost bízta meg a szabályozási tervek elkészítésével.²³³ Pest város szabályozására készített tervének alapja az 1791-ben készített Schilson-féle szabályozási terv volt, mely már meghatározta a mai Bajcsy-Zsilinszky út és az Erzsébet tér helyét is.²³⁴

A Hild által 1805-ben elkészített szabályozási terv egészen az 1870-es évekig alapja lett minden városrendezési tevékenységnek. Tervét az akkori város belterületére készítette, melynek határai: nyugatról a Duna, északról mai Szent István parktól a Ferdinánd térig terjedő terület, keletről a Rottenbiller utca, Fiumei út, Orczy út vonala, délről pedig Haller utca. Terve három részre osztott, külön készített szabályozást a '*régi város*'-ra (a régi Belváros területe, a városfalakig), az '*új város*'-ra (a mai Lipótváros területe) és a '*külvárosra*'.²³⁵ A szabályozási terv alapozta meg a Szépítési Bizottmány munkáját, amelyet 1808-ban alapítottak, és megalakulásakor a királyi biztosként működő József nádor megvalósítandó tényként kezelte Hild '*Szépítési tervét*'.

Hild terveiben nem lazította fel igazán a sűrű beépítést, csak a legszükségesebb mértékben javasolt kiigazításokat. A régi Belváros, az eredeti városmag legjelentősebb zöldfelületét, a botanikus kertet a külvárosi részekre helyezte át, így ott az egyetlen nagyobb park a Károlyi-kert maradt. Terveiben az addig létező terek házhelyként lettek szabályozva, ez alól csak három kisebb tér: a József tér – mely napjainkban a város pártfogója József nádor szobrának ad helyet –, a mai Vörösmarty tér, és az Invalidusok előtti tér maradt meg. A régi Belváros legnagyobb tere az *Erzsébet* tér volt, mely a szabályozás szerint Újvásártérként szerepelt. Ide a vásárok idejére bódékiosztást is terveztek, fákkal azonban – hasonlóan a többi térhez – itt sem számoltak. A régi városmagon belül egyedül a *Dunakorzó* északi részének fásítása jelent meg. Tereket és fásított utakat Hild csak a régi városmagon kívülre tervezett, ezek közé tartozott az Üllői út és a Váczi út (mai Bajcsy-Zsilinszky út) fásítása, valamint a *Kálvin* tér kialakítása. A szabályozási tervnek zöldfelületek szempontjából nagy hiányossága, hogy a városfalak lebontása után felszabaduló üres területeken nem számoltak '*zöld gyűrű*' létesítésének lehetőségével, ahogyan ez sok más Európai városban megvalósult. Erre példa Krakkó, Köln, Frankfurt am Main és Bécs gyűrűs zöldfelületi rendszere.

233 Hild Canevale segítőjeként érkezett Pestre, és az újépület építkezésein dolgozott. 1789-ben szerzett polgárjogot Pesten

234 A Schilson tervről részletesen: PREISICH 2004, 39-92.

235 PREISICH 2004, 54-55.

Az előzőekben bemutatott szabályozási terv hátrányosságai alátámasztják Podmanicky Frigyes báró visszaemlékezéseit, ami a bevezető idézetben olvasható. Van azonban két, a mai napig is igen meghatározó közparkunk, melyek szintén József nádor személyéhez köthetők, ezek a nádor 'kiváló kertész' oldalát erősítik. Ez a két park a Margitsziget és a Városliget.

A *Margitsziget* 1790-1810-ig bérleményként volt József nádor családjának a tulajdonában, utána királyi adományként lett az övék.²³⁶ A sziget parkká alakítását 1790 és 1795 között *Sándor Lipót* főherceg kezdte meg, 1808-tól kezdve 1844-ben bekövetkezett haláláig József nádor folytatta az építést, *Tost Károly* főkertész segítségével. A sziget központja a nádor nyaralója volt, egy egyszintes, erkélyes épület. A parkosítás során majort, tehénistállókat, szőlőültetvényeket is kialakítottak. Az 1838-as jeges árvíz következtében az addigi növényállomány nagy része elpusztult, ekkor a szigetet újra parkosították, valamint ekkor kerültek elő a domonkos templom és kolostor maradványai is – az árvízvédelmi töltésekhez a kolostor helyén kezdtek földanyagot kitermelni–, melyeket a továbbiakban a kert kompozíciós elemeként vontak be a kialakításba (89. kép). A sziget nyitva állt a nagyközönség számára, belépőjeggyel lehetett látogatni. A nádor halála és az '48-as szabadságharc után a szigetet a elzárták a látogatók előtt és az sokáig elhanyagoltan állt. Második fénykorára csak 1867-után került sor, amikor már a nádor fia, József főherceg tulajdonába került. (90. kép)

A Szépítő Bizottmány Hild tervének megvalósításán dolgozott, ezért a városi parkok és terek fejlesztésében túl nagy szerephez nem jutott. Schams 1821-es leírásában beszámol az addigra már befejezett, illetve a közeljövőben 2-4 éven belül megvalósuló feladatokról. A már megvalósultak között említi a Fűvészkert Múzeum körútra való áttelepítését, a rövidtávon megvalósuló feladatok között pedig az Üllői úti fasor folytatólagos kiültetését, a Duna-part szabályozását és burkolását, valamint a Duna-parti sétány meghosszabbítását a hídtól a Kincstárépületig és a Városliget tervszerű kiépítését is.²³⁷

A Városliget kialakítására – mely a XIX. század nagy közparkjai közül az egyik legkorábbi – már a XVIII-XIX. század fordulóján születtek elképzelések.²³⁸ Először II. József

236 Margitszigetről részletesen: GOMBOS 1974, 197-211.; SISA 1992b, GALAVICS 1999, 97-101. MAGYAR 2008, 91-93.

237 SCHAMS 1821, Idézi: SIKLÓSSY 1931, 30-31. A Duna-parti rakpartok kiépítése az 1838-as árvíz után intenzívebben megindult. A munkálatok vezetője Reitter Ferenc, 1856-1866 között.

238 Városligetről részletesen: GOMBOS 1974, 139-175. oldal, GALAVICS 1999, 88-96., MAGYAR 2008, 84-91.

erdőtörvénye értelmében kezdték fásítani a területet 1785-ben. 1794-ben *Boráros* János, a város bírása javasolta az akkor már 'Újvároserdő' környékén közpark kialakítását, az ő javaslatára épült itt 1795-ben vendéglő. A város végül 1813-ban írt ki pályázatot, melyet 1816-ban Heinrich *Nebbien* nyert meg. (91-94. kép) *Nebbien* három évig dolgozott a liget közel 120 ha nagyságú területén létesülő Volksgarten tervén, dokumentációjában részletes leírást közölt az egyes épületekhez, kertrészletekhez. Saját leírása szerint 'népkertet' tervezett, melyről kifejtette, hogy a korábban épültek, – mint például a Hyde Park Londonban, vagy a párizsi Bois de Boulogne – „egyik sem közvetlenül egy népnek a tulajdona és alkotása”.²³⁹

Nebbien tervében megszüntette az addig létező egyenes utakat és fasorokat, a területet magas fákkal kialakított szegélyültetvénnel vette körül, és a ligetesen kiképzett térrendszerbe tervezett szórakoztató programokat nyújtó épületek által kívánt a ligetnek változatos funkciót adni. A liget így alkalmas volt szerinte pihenésre, találkozásra, tanításra, nevelésre, versenyekre és arra is, hogy a nemzet nagyjait és tetteiket megőrkítő emlékműveket helyezzenek el itt. Nagyvonalú, reprezentatív klasszicista bejáratot tervezett a parkhoz, melynek előképeként a Brandenburgi kapu említhető. A pályaművéhez csatolt leírásában kifejtette, mennyire egyedülálló lesz az, hogy nem király építette a parkot, hanem a nép, és az is használhatja. Tervezett szabadtéri színházat, majorságot, és a mocsár helyére tavat, szigetekkel. *Nebbien* elképzelése a parkról, mind a létesítés anyagi fedezetére és a tulajdonjogra vonatkozóan, mind pedig a tervezett funkciók és elemek miatt nagyon előremutató. Igen sok tekintetben észrevehető rajta *Hirschfeld* korábban már ismertett elméletének hatása. Kiemelkedő ezek közül a 'városi közpark mint nemzeti pantheon' gondolat, amely mindkettejükénél alapvető elképzelés. Emellett a sokféle funkció, melyet említ olyan komplex tervezéseméleti programmal ruházta fel a Városligetet, amely csak jóval később, a század legvégén jelent meg újra a tervezési programok között.

Haladó gondolatai közé tartozott a közpark megépítésének finanszírozására kidolgozott elképzelése is. A kialakítás összes költségét 700 000 forintban határozta meg. A magas összeg magyarázata az volt, hogy *Nebbien* úgy gondolta, ha az arisztokraták saját kastélyuk parkjainak kialakítására hajlandóak nagyobb összegeket költeni, bizonyára hajlandóak lennének 'Magyarország parkjára' is áldozni, és a finanszírozás elképzelése szerint közadakozásból is megoldható lenne. Saját pályadíját is erre ajánlotta fel. Az

239 *Nebbien, Heinrich (1816): Ungarns Volksgarten der Koeniglichen Frey-Stadt Pest. 1816. Herausgegeben und bearbeitet von Dorothee Nehring, München, 1981, 23-24.*

adakozásból összesen 45 000 forint jött össze, ebből József nádor 6000 Ft-ot adott. Ezek után a kertészeti programot elkezdték lefaragni. A színházat és a bejárati kolonnádot nem építették meg, de a tavakat és a szigeteket igen, megépült a liget fogadó- és sétateré, az ún. Rondó a Városligeti fasor tengelyében és elkészültek a nagyvonalú térstruktúrát adó növénytelepítések és a területet feltáró sétányok is. A 30-as évek közepére a liget lényegében a Nebbien-féle tervek szerint kiépült és igen kedvelt kiránduló helye lett a pesti polgároknak.

1840-es évekig a park nagyjából változatlanul állt. Ezt követően azonban az eredetileg tervezett közpark területét két alkalommal is megcsonkították. 1846-ban megépült az első Pesti Indóház és a Vác felé kivezető vágányok építéséhez a liget területéből levágtak egy területsávot. Az 1860-as évek elején pedig megindult a Budapesti Állatkert létesítése a park területének az igénybe vételével, amely 1866-ban nyitotta meg kapuit.

Az 1872-ben létrejött főváros felgyorsult fejlődésének sodrában a Városligetet is átalakították. A Sugárút kiépülésével a park eredeti főbejárata, fogadótere áthelyeződött a mai Hősök terére. De a park egész szerkezetét is átalakították. A tó egy részét feltöltötték, és helyén megépült a Széchenyi fürdő, a megmaradt szigetén pedig a Vajdahunyad-vár együttese. A park megmaradt területén is számos épület létesült: az Iparcsarnok és más kiállítási épületek, a Műjégpálya épülete, a Közlekedési Múzeum. 1896-tól a liget az Ezredéves Kiállításnak adta át a helyét. 240 pavilont építettek 54,8 ha területen, amihez fák tömegét kellett kivágni, új úthálózatot építeni. A Nebbien-féle nagyszabású, részben megvalósult parkból csupán a Rondó maradt.²⁴⁰ (95. kép)

A városszerkezetben a Szépítő Bizottmány munkája igazán maradandó és értékes változást nem hozott, munkájuk nagy részét a telekparcellázás, és az ezekből származó pénzek felhasználása jelentette. Miután ezek a források kimerültek, a bizottmány 1858-ban megszűnt. Tevékenységüknek legnagyobb kritikusa gróf Széchenyi István volt, aki a városfásítás, a városi parkok jelentősége mellett az első átfogó zöldfelületi koncepció szükségességét is felvetette.

240 A Városliget átépítéseiről részletesen: SISA 1982, SISA 1996

IV.1.4. SZÉCHENYI ISTVÁN JAVASLATAI

*„A szívből buzog minden – Magyarország szíve Pest és Buda. A szegény szív persze poros s piszkos, ezen nem változtathatunk, de annál többet segíthetünk rajta. A szívet nem helyezhetem máshová, de megszépíthetem.”*²⁴¹

Széchenyi István több művében foglalkozott *„Pest kellemeinek és szépségének”* gyarapításával.²⁴² A városfejlesztéssel elsődleges célja Magyarországnak valódi Főváros teremtése volt, ahol az országból a *’közjóért tenni akarók koncentrálnának’*.²⁴³ Elsősorban tehát politikai célok vezették. Úgy gondolta, a város fejlesztésével, a megfelelő funkciók idetelepítésével elérheti ezt. Ennek a gondolatnak a jegyében küzdött az Akadémia felállításáért, melynek alapszabály-kidolgozásában is részt vett, miután egy éves jövedelmét felajánlotta a tudományos társaság céljaira. A két város egyesítésének gondolata is benne fogalmazódott meg, első elképzelése szerint a modern fővárost *’Honderii’*-nek keresztelte volna.²⁴⁴ A városegysítés gondolata vezette, amikor az állandó híd építéséért való küzdelmet is felvállalta.

Kevésbé ismertek azonban azok az elképzelései, melyet a *’városi por’* ellen való küzdelemmel kapcsolatosan fogalmazott meg.²⁴⁵ A gróf ennek megoldását a városi zöldfelületek növelésében látta, emellett felismerte a parkok egészségügyi, társadalmi, idegenforgalmi jelentőségét. Felvetette egyfajta zöldfelületi rendszer koncepcióját: a városfásítás kérdésén túl a várost félkörívben övező zöld gyűrű létesítését javasolta, mely pormegkötő szerepén túl véleménye szerint a város és vidéke egységét is elősegíti. Széchenyi javaslatai között is szerepelt villanegyedek építése, melyek közül az Óbuda feletti völgyben tervezte a közép- és kereskedő osztály nyaralótelepét, de javasolta ilyen létrehozását Kamaraerdőn és a Városliget mellett is. Mind a gyűrűs zöldfelületi rendszer elképzelés, mind a tervezett park és a villanegyedek összekapcsolása estén valószínűsíthetőnek tartom, hogy Széchenyi elképzeléseit a korábban már bemutatott angol példa inspirálhatta.

241 Széchenyi levele Zichy Júlia grófnőhöz, 1829-ben. Idézi: BÁCSKAI 1993

242 SZÉCHENYI 1831, SZÉCHENYI 1995

243 BÁCSKAI 1993

244 SIKLÓSSY 1931, 42.

245 *„szükséges mindenekelőtt, hogy a városnak akárminemű földjei fákkal ültetessenek bé, s ne fasorokkal, de úgyszólván erdőkkel. Ezáltal kirekesztetik némileg az idegen por, ami által majd könnyebben bírhatunk saját városi porainkkal.”* SZÉCHENYI 1995, 20.

Széchenyi elképzelései között a zöldfelületi rendszerrel kapcsolatos meglátásai mellett szerepelt nyilvános zöldfelületek létesítése is. Valószínűleg szintén angol mintára javasolta a magántulajdonban lévő zöldfelületek átalakításának kérdését, mint például az akkor belépőjeggyel látogatható Margitsziget közmulatóhelyként történő kialakítását. Ugyanakkor Széchenyi átalakítási elképzelése, hogy funkcióval lássa el, szórakozási lehetőségekkel bővítse azt mutatta, hogy gondolkozásában meghatározó volt mind az angol, mind a német példa. Ez utóbbiban segítségére lehetett az is – ahogyan arra Sisa József hívta fel a figyelmet –, hogy a gróf személyesen is ismerte Hermann von Pückler-Muskau herceget, akinek az elméleti írása, az *'Andeutungen über Landschaftsgärtnerei'* és saját, a közönség számára megnyitott birtoka sokak számára szolgált példaként.²⁴⁶ Széchenyi elképzelései között szerepelt a budai erdőben vadaskert, a Csepel-szigeten pedig fácános megnyitása.²⁴⁷ A Duna-partra az újonnan épülő híd mellé 'Promenade' létesítését javasolta, ami sajnálatos módon a telekeladások miatt nem valósulhatott meg, azonban a Dunakorzó kialakítása, bár kisebb léptékű, de ugyanezen gondolathoz kapcsolható.

Széchenyi park-létesítéssel is foglalkozott. Pest város 1842. évi március 15-i gyűlésén szólalt fel, és szorgalmazta sétatér létesítését. Elképzelését a várható egészségügyi és társadalmi haszonnal indokolta: *„...mondhatnám politikai tekintetből akarnék egy sétateret állítani. Az embereknek egymáshoz kell símulni! De az erős, aki vezérnek született, 's ki erre tehetséget érez magában, az nem igen simul, míg a gyámolatlan, a közlegény örökké elbúvik 's összezsugorítja magát. Össze kell tehát hozni őket egymással! Az ily összesimulásra egy tisztességes sétatér, a hol mindenféle színű (rendű és rangú) ember összező, a' legalkalmasabb eszköz.*”²⁴⁸ Ha Széchenyi ezen érvelését összehasonlítjuk a németországi közparktervezés-elmélet kezdeteivel, Hirschfeld írásaival, a hasonlóság nyilvánvaló. Ugyanakkor ez az elképzelés, a közparkok társadalmi szerepe, valószínűleg éppen a német példák hatására ekkor már Angliában is meghatározó.

Elképzelésének kivitelezése céljából alapította meg a Pesti Sétatér Társaságot, naplójában vezette a befolyt összegeket. Az új sétatér számára az Újépület déli oldala mellett álló üres katonai közigazgatási területet választotta ki. Hosszas küzdelem után, végül 1845-

246 SISA 1992a, 47. Pückler Muskau birtokára és elképzeléseire hivatkozott, azt tartotta példaképnek Ilsemann Keresztély, a korszak legmeghatározóbb főkertésze is. ILSEMANN 1895, 142.

247 SISA 1992a, 53.

248 Idézi Gombos Zoltán: GOMBOS 1974, 178.

ben adta először az osztrák, majd a pesti katonai parancsnokság is beleegyezését a terület ligetté alakításához. 1846. március 3-án Széchenyi felesége *Sailern Crescence* grófnő ültette ki az első platánfát, azok közül, amelyek József nádor alcsúti és margitszigeti kertészeiből származtak és a sétatér beültetésére ide szállítottak. Az ünnepélyes alkalomról a kor sajtójában is olvashatunk.²⁴⁹ A sétatéren 1847-ben már egy '*Limonadenhütte*' is épült, melynek Stingasser János volt a bérlője, és külön kertésze is volt, Rupp János személyében. (96. kép) A fenntartás megkönnyítése érdekében kitiltották a szekereket, a lovakat és a kutyákat a térről, és területét vasráccsal elkerítették. Az 1848-as leltár szerint a sétatéren 113 fa volt, és az utakat gyöngykavicssal burkolták.²⁵⁰ A tér közkedveltségét bizonyítja, hogy 1850-ben térzenét is tartottak itt, Morelly Ferenc vezetésével. Az, hogy a zene számára létesítettek-e külön zenepavilont, a forrásokból nem derül ki.

A zenepavilon a századfordulóra a közparkok igen fontos elemévé vált, de már a korai elméleti írásokban – mint például Hirschfeld munkájában – is megtalálhatjuk ezt az építménytípust és funkciót. Széchenyi iratai között fennmaradt egy a térre szánt zenepavilon rajza, amelyet Komárik Dénes Feszl Frigyes terveként azonosított.²⁵¹ (97. kép) Az 1847-48-ban készült terv klasszicizáló, ácsszerkezetes, középrészén timpanonnal kialakított épületet mutat. Megvalósulásáról azonban mindeddig nem találtam adatot.

1862-ben a Limonadenhütte leégett, és a sétatér fenntartás hiányában fokozatosan az enyészet áldozatává vált. Hevesi Lajos 1871-es leírásában '*bukott nagyság*'-ként jellemzi.²⁵²

Széchenyi egy másik elképzelése ugyan nem közvetlenül kapcsolódik a városi zöldfelületek kérdéséhez, azonban a későbbiekben is meghatározó – noha soha meg nem valósult – elképzelés maradt. A gróf '*A' Kelet népe*' című írásában említi először egy szabad ég alatti temető, Walhalla létesítésének gondolatát.²⁵³ Javaslatára szerint a budai hegyekben lenne ennek megfelelő helye. Második erről szóló írásában, melyet már részletesen is ennek a témának szentelt, a pontos helyszínt is meghatározta.²⁵⁴ Az ekkor már Üdvleldének keresztelt létesítmény helyéül a Szent Gellért hegyet javasolja.²⁵⁵ Noha az elképzelés elsősorban

249 *Jelenkor*. 1846. március. 4.

250 GOMBOS 1974, 177-182.

251 KOMÁRIK 1993, 34., GERLE 2004, 43.

252 Hevesi Lajos: Kóborlások a főváros sétányain. Magyarország és a Nagyvilág 1871. Idézi GOMBOS 1974, 182.

253 SZÉCHENYI 1841, 313.

254 SZÉCHENYI 1843

255 „*még is lehetne alkalmasb helyzetet feltalálni, például a Sz. Gellért hegyét, melly egy martir után nyéré*

Széchenyi nemzetépítő szándékát mutatja, véleményem szerint nem szabad városépítészeti jelentősége felett sem átsiklani. A városképet jelentősen meghatározó magaslat, a Gellérthegy és a nemzeti kegyeleti hely összekapcsolása olyan elképzelés, amely időről időre előfordul a városépítészeti felvetések között, és csatlakozik azon nemzetközi javaslatokhoz, amelyek a jellegzetes táji elemek és a hősök emlékének szoros kapcsolatával kívánnak új értelmet, új tartalmat adni a természeti adottságoknak, formáknak a város szerkezetében. Ezáltal táji léptékbe emeli a feladatot, amely – ahogy Adrian von Buttlar is felhívja rá a figyelmet –, kinő a kertépítészet feladatai közül.²⁵⁶ Széchenyi elképzelésével szoros kapcsolatban áll az eredetileg – a korábban már említett – Englischer Gartenbe tervezett, majd végül Regensburg mellett felépített Leo von Klenze által tervezett '*Nagy német személyiségek dicsőségcsarnoka*' a német Walhalla. (98. kép)

Jóllehet, Széchenyi elképzelése nem valósult meg, a Gellérthegy későbbi történetét azonban időről időre befolyásolta a nemzeti emlékhely gondolata, csakúgy, mint a többi, a zöldfelületekkel és a közparkokkal kapcsolatos elképzelése, amelyek messze megelőzték a korukat. Széchenyi nemcsak elképzeléseivel, de konkrét tettekkel is igyekezett a város parkjait, zöldfelületeit fejleszteni.²⁵⁷

IV.2. BUDAPESTI KÖZPARKOK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

„A lényeges momentum az, hogy az izléstelen külső mögött ott feszül a kert roppant erejű társadalmi kiteljesedése a közkertek irányába”²⁵⁸

A XIX. század első felében – amint azt az előzőekben bemutattam – a magyar fővárosban is meghatározó koncepciók születtek a városi közhasználatú zöldfelületek kérdésében, azonban ezek kivitelezése jelentős részben elmaradt. A meglévő közparkok és a megvalósult városrendezési elvek – melyek jellemzően nem fektettek túl nagy hangsúlyt a zöldfelületek létesítésére – determinálták a város további fejlődését is. Ugyanakkor a

nevét, és ekképp nem egy politikai vagy közvéleményi mártír felfogására volna ez okbul is alkalmasb; és e' mellett a' legkiesb jóllehet komoly időtöltési sétául aránylag olly igen könnyen lehetne elrendezendő...”
SZÉCHENYI 1843, 34-35.

256 BUTTLAR 2001, 197.

257 Sisa József hívja fel a figyelmet arra, hogy Széchenyi ezáltal nem csak a főváros környezetének esztétikai és higiéniai viszonyain kívánt javítani, hanem egy új, Angliában megismert életformát is meg kívánt honosítani.
SISA 1992a, 53.

258 STIRLING 1980, 54.

kiegyezést, majd a városegysítést követően a parkosítások kérdése egyre inkább előtérbe került. A városrendezési, szociológiai, társadalmi változások nagy hatással voltak a városi zöldfelületek, közkertek, közparkok kialakítására, létesítésére és az ezeket megalapozó koncepciókra is. Emellett meghatározó a kertészet általános társadalmi jelentőségének és elismertségének fokozatos növekedése, valamint a szakmaiság fejlődése is. Ez utóbbi folyamat már a század közepén megindult, és az eredményeként létrejött intézményrendszer – különös tekintettel a Fővárosi Kertészet megalakulására – szoros kapcsolatban áll a budapesti közparkok iránti igény megjelenésével, illetve ezek kiépítésével.

IV.2.1. A KERTÉSZET TÁRSADALMI SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA, A SZAKMAI INTÉZMÉNYRENDSZER LÉTREJÖTTE A XIX. SZÁZADBAN

„Nemzetiünk nagyjai - nem találván maguknak nyilvános szereplésre lehetőséget - az 1850-es években országos magyar gazdasági egyesületbe tömörültek”²⁵⁹

A Fővárosi Kertészet megalakulása, a szakma jelentőségének növekedése a polgárosodó Magyarország társadalmi-történelmi-politikai viszonyaival szoros összefüggésben áll. Mielőtt kitérnék a Fővárosi Kertészet és vezetőinek munkásságára, a szakmai háttér és intézményrendszer – egyesületek, folyóiratok, iskola – létrejöttéről is szükséges röviden említést tenni. Csoma Zsigmond a kertészet jelentőségével foglalkozó tanulmányában részletezi, hogy az a XIX. század második felében milyen hangsúlyos szereppel bírt. Meglátása szerint ennek oka abban is kereshető, hogy az 1848-49-es szabadságharcok után az abban résztvevők a kerti munkákba visszavonultan találták meg a megnyugvást.²⁶⁰ Ezt támasztja alá az az 1885-ben íródott, forrásértékű dokumentum is melyből a bevezető idézet származik.²⁶¹ Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy 1850-ben megalapították a Lukácsy Sándor nevéhez köthető Országos Magyar Gazdasági Egyesületet. 1856-ban Az Egyesület ülésén Havas József tett javaslatot egy vincelléreket, pincemestereket és kertészeket képző tanintézet felállítására.²⁶² Az iskola végül 1860. június 2.-án nyílt meg az Országos Magyar Gazdasági Egyesület támogatásával a Vinczellér- és Kertészképző

259 MOLNÁR 1885, 3.

260 CSOMA 2003a

261 MOLNÁR 1885, 3.

262 MOLNÁR 1885, 3.

Gyakorlati Tanintézet néven. 1881-ben az OMGE kénytelen volt megválni az iskolától, mely ezután állami tulajdonba kerül.²⁶³ Ekkor átszervezték, és Rudinai Molnár István vezetésével létrejött a Magyar Királyi Kertészeti Tanintézet, mely helyileg a mai Budapesti Corvinus Egyetem budai campusa és arborétuma helyén nyílt meg. Az Arborétumot a földművelésügyi miniszter, gróf Bethlen András által 1893-ban Magyarországra hívott német kertész, Karl August Råde tervezte, aki a Tanintézet főkertésze, majd a két világháború között a főváros kertészeti igazgatója is lett.²⁶⁴ (99-100. kép) A kert abból a szempontból is fontos, hogy a korabeli források az egyik legjelentősebb budapesti közparknak tartották, Jókai „*gellérthegyi paradicsom*”-ként emlegette.²⁶⁵

Az Országos Magyar Kertészeti Egyesület 1885 augusztusában gróf Zichy Jenő javaslatára alakult meg, és vált külön a Gazdasági Egyesülettől.²⁶⁶ A „*kertészet összes ágait felkaroló testület*” a szakmai élet szinte minden területén kifejtette munkásságát. Feladataik közé tartozott az országos és nemzetközi kertészeti kiállítások rendezése, a szakmai élet fellendítése érdekében kongresszusok és szakelőadások szervezése, a *Kertészeti Lapok* című szaklap, illetve szakkönyvtár működtetése is. Az Egyesület tevékenysége a tervezésemélet fejlődése szempontjából is igen jelentős, hiszen mind az előadások, mind a folyóiratokban megjelent elméleti írások valamint útibeszámolók azt mutatják, hogy az élénk szakmai élet segítette annak fejlődését. Emellett a szaklapok igen értékes forrásokkal szolgáltak a közparkok létesítésének szempontjából.

A városi zöldfelületek iránti növekvő igény az 1860-as évektől kezdve vált egyre jelentősebbé, mely 1867-ben a Pest város egészére kiterjedő hatáskörrel rendelkező Városi Kertészet megalakulásához vezetett, ez lett később, a városeyesítés után a Fővárosi Kertészet.²⁶⁷ A kertészet megalapításakor létesítették a későbbi Népligetben az első faiskolát. A szervezet első vezetőjének Fuchs Emilt²⁶⁸ nevezték ki, aki 1865-től a Városligeti kertészet

263 CSOMA 2003b, 32.

264 Råde Károly: (1864-1946): Karl August Råde németországi Jessnitzben született. Apja Ernst Råde is kertész volt, azonban igen korán, 1866-ban meghalt. Råde Bautzenben végzett kertészeti iskolát, majd Herman Pückler-Muskau özvegyének főkertésze lett. 1893-1912 között a Kertészeti Tanintézet főkertésze. 1913-tól 1930-ig volt kertészeti igazgató Budapesten, 1930-ban politikailag semleges hozzáállása miatt kellett távoznia posztjáról. ILLYÉS 1993

265A kert történetéről részletesen: CSEPELY 2009

266 FÜREDI 1927

267 Pest város tanácsa 1867. március 19-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Idézi: KIÁ CZ 1967, 25.; RADÓ 1993

268 Fuchs Emil (1830-1896): szaktudását uradalmi kertészetekben szerezte, majd a Városliget főkertésze volt. Fővárosi főkertészként tervei szerint készültek el a Városligeti rondó első virágágyai, a Lánchíd budai és

vezetője is volt.²⁶⁹ A Fővárosi Kertészet a Fővárosi Tanács II. majd III. ügyosztályához tartozott, a Sétányügyi Bizottsággal együtt, mely szintén foglalkozott a zöldfelületek tervezésével és fejlesztésével.²⁷⁰ E kettő mellett nem elhanyagolható a Fővárosi Közmunkák Tanácsának szerepe sem. A kertészet feladata a városi elképzelések megvalósítása és kivitelezése, valamint fenntartása volt. Az általuk készített tervek megvalósításakor a növényanyagot a kertészet saját faiskolájából ültették ki.²⁷¹

A kertészet vezetői – Fuchs Emil, majd 1892-es visszavonulása után Ilsemann Keresztély²⁷², a két világháború között pedig Råde Károly – tervei alapján kialakított parkok és terek meghatározóak Budapest fejlődése szempontjából. (101-102. kép) Azonban nem csak ők készítették a terveket. A korszak önálló tervezői, mint például idősebb és ifjabb Pecz Ármin,²⁷³ valamint Hein János²⁷⁴ munkássága szintén igen jelentős. (103.kép) A tervezők közül Ilsemann, Råde és Hein is Németországból érkezett Budapestre, de a többi tervező is jól ismerte Európa többi városának kertészeti viszonyait.²⁷⁵ A német nyelvterület – Bécs és Berlin – hatása mindvégig elsődleges marad az I. világháború előtti korszakban. Bécs kulturális hatása Budapest építészetére, művészetére, valamint kertművészetére igen jelentős már az

pesti oldalának kialakításai is. A Clark Ádám térhez kapcsolódóan Fuchs tervezte a Duna-parti sétány parkosítását a Várkertbazár előtt, a Kodály körönd kertészeti kialakítását, valamint Pecz Árminnal közösen a Nemzeti Múzeum kertjét is. Fuchs és Pecz közös munkái közé tartozik a Népliget kialakításának megkezdése is, Fuchs itt létesítette 1870-ben a Városi Kertészetet és faiskolát, melynek növényeivel 1890-ben kezdték beültetni a környező még beépítetlen területeket. KIÁ CZ 1967, 151.; FÜR 1987, I. kötet, 589-591.; SISA 2007, 124.

269 RADÓ 1993

270 RÁDE 1927b

271 KIÁ CZ 1967

272 Hans Christian Ilsemann 1850 február 20.-án Kielben született, Pückler muskaiu kertészetében tanult és dolgozott. Az 1870-es években érkezett Magyarországra, ahol eleinte különböző uradalmakban dolgozott, majd a Magyaróvári Gazdasági Akadémián dolgozott. 1892-től vezette a Fővárosi Kertészetet. S.A (1905): Ilsemann Keresztély méltatás. *A kert*. XI. (1905) 14., 440.; Ilsemann Keresztély. In: FÜR 1987, II. kötet, 12.-15. SISA 2007, 125.

273 Pecz Ármin id. (1820-1896), Pecz Ármin ifj. (1855-1927): Mindketten Pesten születtek. Pecz Ármin id. Tanulmányai befejeztével a Fűvészkert segédkertésze volt, majd Tost Antal vezetése alatt a Budai Királyi Kertek kertésze. Tanulmányúton járt Bécsben, Csehországban, Németországban, ahol Lenné iskolájában tanult kerttervezést. Magyarországra való visszatérése után az Orczy-kert főkertésze, majd 1856-tól saját cégét vezeti. Terveit az 1871-es londoni, és az 1873-as bécsi világkiállításon is díjazták. 1882-től fia vezeti a céget, aki dolgozott a budai királyi kertek átalakításán, a Városliget átalakításán, a Műegyetem zöldfelületein és a győri közparkok tervein is. PETZ 1890, S.A. 1896A, Alföldy, Gábor: Pecz, Ármin Sr and Ármin Jr. In: TAYLOR 2006, 309., SISA 2007, 125.

274 Hein János (1866-1935): Hamburgban született, tanulmányai befejezés után, 1893-ban érkezett Magyarországra. Hamar önálló kertészeti céget alapított, több mint 250 kertet tervezett. Stílusára a historizmus jellemző, de a XX. század elején kertjei szecessziós elemeket is mutatnak. Legtöbb terve kastélyok kertjeire készült, de tervezett városi létesítményeket is, mint például fürdőkertereket, tervei szerint készült el Szombathely és Nyíregyháza városi közparkja is. HEIN 1912, ALFÖLDY 1998, Alföldy Gábor: Hein, János. In: TAYLOR 2006, 214., SISA 2007, 126.

275 Idősebb Petz Ármin a Berlin későbbi kertészeti igazgatója, Gustav Meyertől tanult.

1700-as évektől kezdve.²⁷⁶ Ugyanakkor éppen a vizsgált korszak az, amikor ez az erőteljes befolyás némileg háttérbe szorul, egyre jelentősebb lesz az új porosz főváros, Berlin hatása. Közös vonása a két városnak, hogy mindkettő egy-egy új állam központja: Berlin 1871-től a német birodalomé, Budapest pedig a kiegyezés után az Osztrák-Magyar Monarchián belüli egyenrangú társországgé. Sisa József megfogalmazása szerint: „*éppen e két, történelmi lemaradást bepótolni igyekvő város mutatta fel a korabeli Európa leggyorsabb növekedési ütemét: Berlin az első, Budapest a második helyen*”.²⁷⁷ E két városban alakult ki a legegységesebb városkép is. A magyar építészek jelentős része Berlinben tanult, és sajátos építészeti ízlést honosított meg itthon.²⁷⁸ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a német hatás a közparkok esetében nem csak Magyarországon jelentős ebben az időszakban, hanem – ahogy azt a Türkenschanz park példájából láthattuk – Bécsben is. Ugyanakkor figyelemre méltónak tartom, hogy a három város közül a császárváros után másodikként Budapesten alakult meg a városi kertészet, megelőzve Berlint.²⁷⁹

A Fővárosi Kertészet és a Kertészeti Tanintézet vezetőinek, valamint a korszak önálló tervezőinek munkássága hosszútávra meghatározta a Főváros zöldfelületi struktúráját. Noha formailag a XXI. század már egészen más elveket követ, teoretikai és városfejlesztési elképzeléseik, valamint növényalkalmazásuk a mai napig példamutató és mértékadó.

IV.2.2. A FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA ÉS A VÁROSRENDEZÉSI PÁLYÁZATOK

„Akkor történt mindez, mikor Napóleon által indítva, a fővárosok emelése révén, reménylették elérhetni az államok jövőjének biztosítását.”²⁸⁰

A Fővárosi Kertészet munkássága mellett a zöldfelületek szempontjából a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) is igen meghatározó szerepű. A független városrendező hatóság felállítása Andrassy Gyula miniszterelnök elképzelései közé tartozott, aki városrendezési koncepcióiban Széchenyi példáját tartotta követendőnek.²⁸¹ Az 1870. évi X. törvény

276 A két város közötti kapcsolatokról részletesen: HANÁK 1988, Csendes, Peter - Sipos András (szerk.): *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Budapest - Bécs 2005.

277 SISA 2006, 7.

278 A témáról részletesen: *A historizmus aspektusai a magyar építészetben / Aspekte des Historismus in der ungarischen Architektur*. Szöveg: Papp Gábor György. Potsdam, Deutsches Kulturforumöstliches Europa, 2006.

279 Bécsben a Gartenbaugesellschaft-ot 1837-ben alapították, első elnöke Freiherrn von Hügel. Berlinben 1870-ben nevezik ki Gustav Meyert kertészeti igazgatónak. HENNEBO 1970, 261., LOIDL-REISCH 2007, 85.

280 PODMANICZKY 1984, 340.

281 PREISICH 2004, 131-132.

rendelkezett a Fővárosi Közmunkák Tanácsának felállításáról.²⁸² A Tanács a városrendezés csúcsszerveként működött, feladatai közé tartozott a fővárosra, illetve egyes városrészekre kiterjedő rendezési tervek elkészítése, és másodfokú hatóságként működött építési és építésrendőri ügyekben.²⁸³ A szervezetet londoni mintára alakították ki.²⁸⁴ Andrássy Gyula után szokásjogon a Tanács elnöke a mindenkori miniszterelnök lett. Emellett a hatóság alelnökét és kilenc tagját a kormány nevezte ki, hat tagot Pest város, hármat pedig Buda.

Az FKT 1871-ben írta ki az első nemzetközi pályázatot „*Budapest általános beosztási és rendezési tervére*”. A pályázat kiírása mellé mellékeltek saját javaslatukat, valamint Pest város vezetősége által kidolgozott terveket. Ez utóbbi miatt a sugár- és körútrendszer kialakításának kérdésében a pályázók keze meg volt kötve. A feladat lényegében a még meg nem határozott főútvonalak, terek, középületek elhelyezése, valamint a városrészek funkcionális csoportosítása volt. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a programpontok között szerepeltek „*parkosításra vonatkozó javaslatok*” is.²⁸⁵ A pályázat a zöldfelületekre vonatkozó koncepciók miatt azért lényeges, mert viszontláthatjuk benne Széchenyi elképzeléseinek néhány elemét. Ezek közé tartozik a Váczi út – Városliget – Kerepesi út közötti parksáv koncepciója, és a budai hegyek zöldfelületi jellegének megtartása. A pályaművek közül az első díjat nyert – és a további városfejlődés alapját képező – pályamunka mellett Feszli Frigyes és a Klein és Fraser tervezőpáros által benyújtott munka zöldfelületi munkarésének ismertetését tartom szükségesnek.

Az első díjjal kitüntetett 'Veritas' jeligéjű pályamű szerzője Lechner Lajos volt, aki később Budapest főmérnöke és középítési igazgatója lett. Terve nem tért el jelentősen az FKT tervétől, ugyanakkor nagy figyelmet szentelt a Budai oldal szabályozási kérdéseinek. A budai körút később megvalósuló terve az ő nevéhez köthető. Lechner véleménye szerint Berlinben a túlságosan széles utak nem indokoltak, és Bécsben is csak a lóvasút indokolja a Ring szélességét.²⁸⁶ Noha egyetértett azon városfejlesztési javaslatokkal, melyek a párizsi

282 1870. évi X. t.c. „a Duna folyamnak a főváros melletti szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és a közmunkák végrehajtási közegeiről”

283 [DÉRY 1995](#), VADAS 2005, 24.

284 A példa a londoni Metropolitan Board of Works volt, mely a Szépítő Bizottság utódjaként jött létre. Siklóssy megfogalmazása szerint: '*Mily különböző két név: Szépítő Bizottság és Közmunkatanács. A két kor különbsége magyarázza. Szépítő Bizottság: a német romantikából fakadt név. Közmunkatanács: a reális angol időkből.*' SIKLÓSSY 1931, 37.

285 PREISICH 2004, 140.

286 BALOGH 2004, 33.

átépítésekhez hasonlóan a kör- és sugárútrendszereket tartotta a jövő városépítészeti megoldásainak, azokat tervében nem alkalmazta. Véleménye szerint a Duna elegendő a város átszellőztetéséhez, éppen ezért nem tartotta szükségesnek a fásított tereket, illetve sétányokat. Javaslati nagy részben a Közmunkatanács ajánlásaira épültek, megoldásai reálisak voltak, noha igen konzervatívak.

A városi közhasználatú zöldfelületek szempontjából kiemelkedően fontos Feszli Frigyes 'Metropolis' jellegű szabályozási terve, aki az összefüggő pesti városszéli parksáv koncepciója mellett javasolt több kisebb zöldfelületi egységet is a sűrűn beépített városmagban. Ellenezte azt a felfogást, hogy a házhelyek túl drágák ahhoz, hogy szabad terekként alakítsák ki őket.²⁸⁷ Tervében javasolta a kör- és sugárutak kialakítását. Elképzelései között szerepelt – többek között – a Gellérthegy parkosítása, a Tabán rendezése. Jelentős szerephez jutottak tervében a parkok és a sétányok, így a pesti Duna-parton létesítendő, valamint a Várhegy alatti sétány. Tervei között szerepelt terek kialakítása is.²⁸⁸

Szintén érdekes a Klein és Fraser tervezőpáros által készített elképzelés, amely a beépítésre szánt területek előfásításának kérdésével is foglalkozott.²⁸⁹ Tervük érdekes eleme a József tér és a Színház tér egy térkomplexummá való egyesítése, mely a város főközpontjának helye lehet. Javasolták emellett új pesti erdő telepítését is.²⁹⁰

A zsűri végül Lechner Lajos könnyebben megvalósítható pályaművét tüntette ki, amely azonban a zöldfelületek szempontjából kedvezőtlenebb volt. Elvetette a Pestet körbevevő parksáv gondolatát, annak csak északi részét hagyta meg. Annak ellenére, hogy a városrendezési tervpályázaton a zöldfelületi szempontból kevésbé kidolgozott tervet fogadták el, az FKT a továbbiakban is foglalkozott az összefüggő, összárosi zöldfelületi koncepció kérdéseivel. Ez valószínűleg köszönhető mind az alapító Andrássy Gyula grófnak, aki a Széchenyi-féle városfejlesztési koncepciók szellemében kívánt munkálkodni, valamint a hatóság első alelnökének, Podmaniczky Frigyes bárónak, aki nagyon szíven viselte a zöldfelületek kialakításának kérdését.²⁹¹ Podmaniczky elképzelései naplótöredékeiben

287 „Szakítani kell azzal a balítélettel is, hogy a háztelkek a városokban igen drágák ahhoz, hogy utcák és terek céljára használtassanak fel. Ellenkezőleg: a telek csak akkor lesz igazán értékes, ha olyan útvonalra kerül, amelynek van világossága, levegője és közlekedése.” BALOGH 2004, 33.

288 KOMÁRIK 1993, 88.

289 PREISICH 2004, 143., 150.

290 PREISICH 2004, 150-151.

291 „Ahol csak létezik fővárosunkban tér melyet nélkülözni lehet, azt sétánnyá kell átalakítani, követve az angolok példáját” PODMANICZKY 1984, 414.

maradtak fent. Lelkes híve volt a 'népkertek' kialakításának, melyeket a régebbi parkok átalakításával képzelt el, valamint nagy hangsúlyt fektetett a várost övező zöld gyűrű kialakításának kérdésére és a meglévő terek növénytelepítésére is.²⁹²

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa történetét feldolgozó munkájában Siklóssy László külön fejezetet szentel a közterekkel és közparkokkal kapcsolatos elképzeléseknek.²⁹³ Az FKT-ről szóló törvény a hatóság feladatai közé sorolta a főváros szabályozási terveinek elképzeléseit, „*tekintettel ... közterek, parkok, mulatóhelyek elhelyezésére*”.²⁹⁴ A tanács foglalkozott a belső városrészek parkosítási kérdéseivel, ezek közé tartozott a Duna-part fasorokkal való beültetése, melyeket kisebb parkok szakítanak meg, emellett készítettek tervet zöldsáv létesítésére is. Terveikben több esetben Feszli városrendezési pályázatának elképzeléseit használták. Ezen feladatokra a dolgozat további részében, a városépítés legfontosabb akcióihoz kapcsolódóan térek ki.

IV.3. A KÖZPARKOK TERVEZÉSELMÉLETÉNEK VÁLTOZÁSAI

BUDAPESTEN

IV.3.1. A SZABADTÉR, MINT A NEMZETI MÚLT REPREZENTÁCIÓJÁNAK HELYSZÍNE- A 'HAZAFIAS KERTMŰVÉSZET' MEGJELENÉSE BUDAPESTEN

Hirschfeld közparkelméletének meghatározó eleme a közterületek nemzeti reprezentációban, hazaszeretetre nevelésben játszott szerepe. A közparkok ezen eszme mentén való létesítése meghatározó tendencia, és Budapest esetében sem elhanyagolható. Széchenyi Gellérthegy-tervei után több kisebb léptékű emlékhely koncepció született, majd a századfordulón a Gellérthegy ilyen irányú hasznosítása is új lendületet kap. Jelen fejezetben ezt a tendenciát vizsgálom.

292 "Ezen egyes nagyobb kertek, melyekre nézve a fényűzés éppen nem szükséges, csak sok fa s zöld pázsit, egymással összeköttetésbe hozatnának a felebb említett, az egész várost övedző ültetvény által, mely ültetvény, amennyire kivihető, félbeszakítás nélkül folytattatnék - ami, úgy hiszem, jelenleg még lehetséges. Ha idővel a város a mostani vonalon túl talál terjeszkedni, mindez, amiről itt megemlékezünk, éppoly hasznára leend azoknak, akik a város vonalán túl telepednek le, mint azoknak, akik e kereten belül laknak s építkeznek. Valamely már rendezett, sűrűn beültetett, utakkal ellátott helyből fényes angol parkot varázsolni nagyon könnyű; a fő dolog, hogy városunkat óvjuk meg a portól, amennyire lehet, s hogy a lakosság számára mennél több könnyen elérhető oly ültetvényt teremtsünk, ahova üdülni, sétálni, a fiatalság játszani s testgyakorlatokat rendezni mehet fáradság, költség s időpazarlás nélkül." PODMANICZKY 1984, 412-413.

293 SIKLÓSSY 1931, 296.-322.

294 SIKLÓSSY 1931, 296.

IV.3.1.1. AZ ELSŐ SZABADTÉRI SZOBORCSARNOKOK

„ [az embernek] szüksége van, hogy a **polgári erényt, s azt, mit az emberben nagynak nevezünk, szembesítve lássa maga előtt. Bírnunk kell nagy embereink képmását szobrokban és rajzokban, hogy jelül szolgáljanak, melyhez naponként elvezessék az apák a fiaikat honszerелеmre buzdítani.**”²⁹⁵

Keserü Katalin az értelmiségnek az önkényuralom időszakában játszott szerepét vizsgálva elemzi a városi szabadtereknek a nemzeti múlt reprezentációjában betöltött szerepét. Már a XIX. század közepén megjelent az elképzelés, hogy Kossuth céljához hasonlóan, a széles néprétegek számára is látogatható, nyitva álló területeken helyezték el azon személyiségek képmását, akik a nemzet számára példaként szolgáltak. Keserü felhívja a figyelmet, hogy már a Bach-korszak alatt a közakarat, a nemzeti adakozás a zöldfelületeket, szabad tereket fontos nemzeti panteonná, szabadtéri szoborcsarnokká avatta.

Ezen tendencia első megjelenése a régi Nemzeti Színház kertjének szobrokkal történő ékesítése, melynek első lépése a Tomory Anasztáz megrendelésére készült, és a nemzetnek ajándékozott Katona József szobor elhelyezése volt, 1857-ben. Ezt 1860-ban Lendvay szobra követte, majd Kisfaludy Károlyé. A másik szabadtéri nemzeti emlékhellyé a Nemzeti Múzeum kertje vált.²⁹⁶

A bemutatott két kert szobrászati programja ezen kerteket kultuszhelyé változtatta. Fontos ugyanakkor megfigyelni, hogy első lépésként nem politikusok, vagy államférfiak szobrát helyezték el, hanem az irodalom és a színház szereplőit, akik a reformkorban a nemzeti újjászületés, a nemzeti eszme megtestesítői voltak. Az államférfiak szobrai a város harmadik szabadtéri szoborcsarnokában, a Dunakorzón kaptak helyet.

IV.3.1.2. A DUNAKORZÓ

„A rendezett, virágokkal és fákkal díszített (...) két hosszú **Dunapartot** nem győzik eléggé bámulni az idegenek. Ezek kölcsönzik elsősorban **Budapestnek a nagyvárosi jelleget.**”²⁹⁷

A Dunakorzó kiépítése mind a városkép, mind eszmei tartalma miatt meghatározó. A Duna szabályozása és a rakpartok kialakítása a korszak talán legjelentősebb városépítészeti kérdése. Vadas Ferenc hívja fel a figyelmet arra, hogy még a Fővárosi Közmunkák Tanácsának létrejöttét lehetővé tévő törvény címében is a Duna szabályozása szerepel az első

295 Kossuth Lajost idézi Keserü Katalin: KESERÜ 2007a

296 Itt Kazinczy mellszobrát állították fel, majd Kisfaludy Károlyét, végül Berzsenyi Dánielét.

297 Országgh Sándort idézi Siklóssy. SIKLÓSSY 1931, 310.

helyen.²⁹⁸ A rakpartok kiépítésével párhuzamosan zajlott mindkét oldalon a duna-parti sétányok kiépítése, mely városképi szempontból igen jelentős eredménye a századfordulónak.²⁹⁹

A rakpartok menti sétányok már azt megelőzően kezdtek kiépülni, hogy a szisztematikus városfejlesztés elkezdett volna foglalkozni zöldfelületi kérdésekkel. Amint azt már korábban láthattuk, a Duna-parton létesült Pest város első sétánya. Egy az 1870-es években írott beszámoló szerint a Vigadó tér előtt körbekerített square kapott helyet. (104-108. kép) Innen kettős fasor vezetett a Lánchíd irányába, amely a közvélemény szerint inkább seprűsorra hasonlított, és karikatúrák témája is volt.³⁰⁰ (109-112. kép) A Vigadó tér parkosítása a Petőfi tér első fásításával együtt 1866-ban, Fuchs Emil főkertészsége idején zajlott le.³⁰¹ (113-115. kép) A pesti rakparttal a Fővárosi Közmunkák Tanácsának átfogó tervei voltak. Elképzelésük szerint a Dunaparton parkrendszer létrehozása szükséges, a Petőfi tér, a Vigadó tér, az Eötvös tér, a Ferenc József tér (mai Roosevelt tér) és a közöttük létrehozott egységes sétány által. (116-117. kép) Ennek központja a Vigadó tér lett volna, amelyet Siklóssy szavaival élve a tanács „*Pest legszebb terének szánta*”.³⁰² A Főváros azonban az Erzsébet téri kiosk sikerén felbuzdulva inkább kávézót telepített ide. Noha Siklóssy fájalta, hogy a „*legszebb tér*” helyett „*senyvedő kávéházi kert*” alakult ki, azonban Magyar Erzsébet felhívja arra a figyelmet, hogy a 'Hangli' és a Dunakorzó fontos központja lett a társadalmi életnek Pesten.

A Ferenc József tér kialakítása a magyar történelem és a kiegyezés szempontjából is igen lényeges momentum. Egyrészt itt épült fel a Magyar Tudományos Akadémia épülete, amely a reformkorban nemcsak mint épület, de a köztudatban élő jelkép jellege miatt is jelentős. Ferenc József koronázásakor itt állt a koronázási domb, a Lánchíd tengelyének meghosszabbításában, itt történt a négy kardvágás a ceremónián. (118-121. kép) Ennek megépítéséhez az ország minden megyéjéből és szabad királyi városából küldtek földet, valamint olyan helyekről, amelyek a magyar történelem szempontjából kiemelkedő

298 VADAS 2005, 81.

299 A témáról részletesen: VADAS 2005, 81., SZABÓ 2005

300 Országgh Sándor beszámolóját idézi Siklóssy, valamint hivatkozik Jankó János karikatúrájára. SIKLÓSSY 1931, 306.

301 KIÁ CZ 1967, 151.

302 SIKLÓSSY 1931, 308.

jelentőséggel bírnak.³⁰³ A domb tetejét három oldalról lehetett megközelíteni, a feljárókat Feszli Frigyes által tervezett, kőből készült mellvédek szegélyezték.³⁰⁴ A dombot kegyeleti okokból egy évtizedig megtartották, elbontására és a tér végleges rendezésére 1877-ben került sor.³⁰⁵ A tér első tervét Feszli Frigyes készítette el, mely az 1871-es városrendezési tervpályázatra benyújtott tervlapjai között szerepelt.³⁰⁶ (121. kép) A teret a londoni Trafalgar square-hez hasonlóan alakította ki, a koronázási domb helyére – a Lánchíd tengelyébe – hatalmas oroszlanos emlékművet tervezett. (131. kép) A magas ión oszlop tetején lovasszobrot képzelt el, amelynek alsó részét szoborcsoport övezte. A szobor Magyarország megújulását szimbolizálta. A központi szobor által két részre osztott téren még két szobor kapott volna helyet, a tér harmadoló pontjaiban.

Feszli elképzelése után a Közmunkatanács is készített tervet, öt szoborral. (122. kép) E szerint a Lánchíd meghosszabbított középtengelyétől jobbra és balra kisebb zöldfelületek kaptak volna helyet, valamint egy harmadik a híd tengelyében a tér túloldalán. A két parkrész híd felé eső oldalán Mátyás király és Szent István szobra került volna elhelyezésre, a térfal felőli részen pedig Széchenyi és Deák szobrai. A középső harmadik parkrészben Ferenc József lovas szobra állt, amely a kardvágás pillanatában ábrázolta az uralkodót.³⁰⁷

Az 1876-os végső szabályozási terven a szobrok száma háromra csökkent, a király szobrok már hiányoztak a tervről, és Ferenc József helyett is csak 'lovag' felirat szerepelt a szobor megnevezésénél. A terven a szobrok két oldalán a korszak divatjának megfelelő virágágyak kaptak helyet. Ugyanerről számol be egy 1877-es írás is az *Építési Ipar* című folyóiratban.³⁰⁸ Végül a tér két szoborral készült el, Fuchs Emil főkertészsége idején (123-130. kép).

Országgh Sándor 1885-ös leírása a következőképpen emlékszik meg a Dunakorzóról: *'lombos fák, zöldellő bokrok, virágos bokrok környezik nagy férfiak szobrai'*. A korzó a XIX. század történelmének és művészetének talán legmeghatározóbb alakjainak szobraival díszített zöldfelületei idézik Hirschfeld elképzeléseit a nemzet nagyjainak szánt sétányokról és parkokról.

303 ROKKEN 1933, 60.

304 Komárik Dénes és Vámos Ferenc meglátása szerint, a Vigadó fölépcsőházánál használt mellvédhez hasonló jelleggel. KOMÁRIK 1993, 61., GERLE 2004, 112.

305 A terveket 1876-ban hagyta jóvá a Közgyűlés.

306 KOMÁRIK 1993, 88.

307 SIKLÓSSY 1931, 315.

308 MIHÁLYFI 1877

IV.3.1.3. KISEBB VÁROSI TEREK

A Dunakorzótól távolabb eső, de a nemzeti gondolat reprezentációjaként tárgyalható két másik tér, a József – később József nádor – és a Vörösmarty tér is. A Dunakorzó tereihez hasonlóan itt is a dekoratív jelleg a meghatározó, tervezésemélet szempontból inkább az eszmei háttér, mintsem a konkrét tervek kvalitása miatt jelentősek.

A korábbi József, ma József nádor tér első fásítása 1874-ben történt meg, József nádor szobrának elhelyezése miatt.³⁰⁹ A teret a Közmunkák Tanácsának elképzelése szerint két fasorral és két nagyobb gyepfelülettel, francia mintára alakították ki.³¹⁰ A téren a korszakban kedvelt nagyméretű szőnyegágyak is helyet kaptak, melyek kialakításáról, és az aktuális kiültetésekről a szakfolyóiratok rendszeresen beszámoltak.³¹¹ A tér tipikus példája a korai zöldfelületi rendezésnek, sétálásra, az esztétikai élmény céljára szolgált. (132-138. kép)

A korábbi Gizella, ma Vörösmarty tér szabályozása és az első zöldfelület kialakítása 1871 és 1874 között készült el.³¹² Az *A Kert* című folyóirat 1898-ban és 1899-ben ad hírt arról, hogy a teret az Erzsébet tér mintájára kívánják átalakítani.³¹³ A tér későbbi átalakításának a Vörösmarty szobor elhelyezése adott aktualitást. Ekkor, 1909-ben Pálóczi Antal javasolta a tér párhuzamos térfalakkal történő szabályozását.³¹⁴ A Vörösmarty tér parkosítása abból a szempontból érdekes, hogy a fennmaradt 1899-es zöldfelületi terv bemutatja a kovácsoltvas kerítés tervét is, amely által képet kaphatunk arról, hogy más tereken milyen elválasztást alkalmaztak a gyalogos és a zöldfelületek között, jelentősen csökkentve így a használati lehetőségeket. (139-141. kép)

IV.3.1.4. A GELLÉRTHEGY ÉS KÖRNYEZETE

'Az az egykori ronda Gellérthegy ma egy a főváros keblére tűzött dombormű'³¹⁵

A Gellérthegy az ősidők óta lakott terület, melynek gyógyfürdői már az ókorban is ismertek voltak; nevét a hagyomány szerint 1046-ban itt vértanúságot szenvedő püspökről kapta. Már a középkorban is nevezték *'Mons Sancti Gerardi'*-nak, később *'Blocksberg'* néven említették a források. A XVII. században boszorkányairól volt híres, a XIX. században

309 EDVI 1896, 258.

310 SIKLÓSSY 1931, 306.

311 ILSEMANN 1892, 292-293.

312 SIKLÓSSY 1931, 307.

313 S.A. 1898f, 92.; S.A. 1899d, 714.

314 PALÓCZI 1909, 233.

315 S.A. 1905d, 1-3.

azonban már a szüreti multságok és húsvét hétfői búcsúk helyszínékként vált közkedvelt kirándulási színtérré.³¹⁶ Amint azt már az előbbieken láttuk, átalakítása először Széchenyi Üdvleldéjével kapcsolatban került a figyelem központjába, és parkosítását ekkor kezdték először megfontolni. Noha az 1840-es években, amikor Széchenyi publikálta írását erőteljes ellenállásba ütközött, később mégis időről időre visszatért a hegy és a nemzeti emlékhely gondolatának összekapcsolása. 1852-ben azonban a forradalom után Haynau megépítette a hegyen a Pest város hadászati ellenőrzésére szánt Citadellát, mely a kiegyezés után a 'három osztrák vár' egyikeként mind a polgárok, mind a szakemberek figyelmét felhívta a hasznosítás, illetve a bontás kérdéseinek jelentőségére.

Hajós Géza a Gellérthegy parkosításának gondolatát a Németországból induló '*Landschaftsverschönerung*' gondolat megvalósításához köti, amely a város és a táj egységét, kapcsolatának erősítését tűzte ki célul. Párhuzamként a grazi Schlossberget és a brünni Speilberget említi.³¹⁷

A Citadella elbontásához vagy hasznosításához, valamint a hegy parkosításának gondolatához kapcsolódó elképzelések jellemzően két alapvető városépítészeti-eszmei koncepcióhoz kapcsolhatóak. Az egyik a nemzeti emlékhely létesítésének szándéka, mely az '*Üdvlelde*' gondolat továbbélése, és a jellegzetes természeti formák és nemzeti emlékhelyek összekapcsolásához, valamint a magyar államiságot, nemzeti tudatot erősítő társadalmi és politikai elvárásokhoz köthető. A másik jellegzetes elképzelés a fürdőváros gondolat fokozatos erősödése, mely ugyan a két világháború közötti városfejlődés alapvető koncepciója lesz majd, de a Sáros és Rudas fürdők kapcsán már a századforduló környékén megjelent. A parkosítás itt is alapvető, meghatározó elemként merült fel. E kettő mellett felmerült a hegynek mint mulatóhelynek a kialakítása is, mely Hein János igen nagyvonalú elképzelése által vált ismertté. Hein célja egy új nyilvános kert létrehozása mellett a kertészet ismertebbé tétele volt. A kialakított parkokban végül a nagyvonalú elképzelések egyes kis részletei valósultak meg, ugyanakkor tervezéseméleti szempontból nagyon előremutatóak voltak.

316 RADÓ 1985, 49-50.

317 HAJÓS 2007, 17.

IV.3.1.4.1. MEG NEM VALÓSULT ELKÉPZELÉSEK I. –NEMZETI EMLÉKHELY

KONCEPCIÓK

A kiegyezés után a Nemzeti Emlékhely létesítésével kapcsolatos elképzelések jelentős részét befolyásolta Széchenyi Walhalla-gondolata. Elsőként fia, Gróf Széchenyi Ödön aktualizálta a '70-es évek elején a nemzeti pantheon építésének lehetőségét, amikor az ezredéves évfordulóra egy komplex Gellérthegy-koncepciót dolgozott ki, a lejtőket 'kőlakokkal és villákkal' építette volna be, katonai iskola felállítását ajánlotta, és a hegytetőn természetesen Pantheon-Walhalla épület emelését javasolta.³¹⁸

Feszli Frigyes már az általa készített városrendezési pályázatban tervezett Ezredéves emlékművet a Gellérthegyre (142. kép). Komárik Dénes szerint ez a millenniumi emlékmű gondolat első megjelenése. Centrális alaprajzú, oszlopsoros építményt tervezett, a tetején lovasszoborral.³¹⁹ 1873-körül készített tervsorozatában foglalkozott a budai Duna-part és a Várhegy rendezésével. A tervben szerepelt egy gellérthegyi diadalkapus panorámaút, valamint a két hegy közötti tabáni völgy monumentális épületekkel történő kialakítása is. A Gellérthegy tetején látható épület valószínűleg az a Pantheon terv volt, amelyre később például Medgyaszay István is hivatkozott, mint tervének előképére.³²⁰

A méltó emlékhely gondolata a Mérnök- és Építész Egylet elképzelései között is szerepelt, és 1882-ben pályázatot hirdettek 'Pantheon' tervezésre. A bírálati jegyzőkönyvből kiderül, hogy öt pályamű érkezett be, melyek közül a bizottság hármat talált díjazásra méltónak.³²¹ E három közül kettő a Gellérthegyre helyezte az építményt.³²²

A gondolat az ezredéves fennállás megünneplésével és ehhez méltó emlékhelyek kialakításával kapcsolatban kapott új lendületet. A Honfoglalás emlékműveként sokszor felmerült egy Árpád szobor felállításának gondolata. Ennek a Gellérthegyre helyezése például

318 SIKLÓSSY 1931

319 KOMÁRIK 1993, 89.

320 KOMÁRIK 1993, 90-91.; GERLE 2004, 138-139.

321 S.A. 1882

322 A győztes pályamű szerzője Czigler Győző építész volt, aki az egyik azok közül, akik ezt a helyszínt találták megfelelőnek (143-144. kép). A tervismertetésből megtudjuk, hogy a Citadella helyére tervezte az emlékművet oly módon, hogy a két építmény hossz tengelye egybe esett. Az általa választott stílus az épület rendeltetésének megfelelően a klasszikus antik görög építészet volt. A kupolás középcsarnokból és két oldalcsarnokból álló épületet jobb és bal oldalán oszlopcsarnokkal ellátott, és diadalív szerűen kialakított építmény zárta le. A központi csarnok szerepe a honfoglalás és a királyság korszakának bemutatása volt, míg a jobb oldali csarnok a neves államférfiaknak állított emléket, a bal oldali pedig a neves hadvezéreknek. CZIGLER 1883; A másik díjazott pályamű, amely a Gellérthegyre helyezte az épületet, Berczik Gyula terve volt (145-146. kép). Ő szintén felhasználta a Citadellát, mint az épület alépítményét. A kupolával koronázott centrális középterű emlékmű három oldalról mellékhajókkal körbevett. S.A. 1882, 406.

már 1886-ban, Madarassy László elképzelései között is szerepelt.³²³ 1891-ben Pulszky Károly szerint a „Gellérthegyi nekropolis” építése lenne javasolt, mely a „művészet által dicső és kegyeletes látvánnyá tett sírkert” lehetne. Pulszky előképként I. Lajos Walhalláját említi.³²⁴

A millenniumi kiállítás helyszínéül az 1890-es évek elején Lágymányos is szóba került.³²⁵ Ezen helyszín és a Gellérthegy összekapcsolása ez utóbbinak a kiállítás helyszínéül való hasznosítása több elképzelést is szült. 1892-ben jelent meg Kolbenheyer Gyula és Straub Sándor javaslata, mely a kiállítás központi elemeként hasznosította volna a Gellértheget, és az előtte fekvő Duna-parti részt.³²⁶ (147.kép) Előképként a víz hasznosítása szempontjából a párizsi kiállítást említik, melyet a Szajna partján rendeztek, illetve a chicagói kiállítást, amely tóparton kapott helyet, a Frederick Law Olmsted által tervezett South Parkban. A hegy jelentőségét a berlini kiállítással is indokolták, ahol mesterséges hegy építését tervezték. Az igen komplex elképzelés hangsúlyos eleme a Gellérthegy tetejére építendő nemzeti emlékhely, amelyben a kiállítás alatt képzőművészeti tárlatokat rendeztek volna. Ennek felépítéséhez a Citadella lebontásából nyert kőanyagot használták volna fel. Ez alatt monumentális vízesésrendszert javasoltak létesíteni, melyek klímajavító szerepét is hangsúlyozták. A hármas vízesés alatt alagút átvezetését ajánlották, amely bányászati és borászati bemutatóknak adott volna helyet. A teljes hegy parkosítása is tervük része volt, és a sétautak mellett ideiglenes kiállítási épületek, valamint kávézók és éttermek elhelyezését javasolták. Tervükben szerepelt először a hegy csúcsára vezető sikló építése is.

A helyszín átalakítása, a kiállítás alatti hasznosítása mind a szakma, mind a laikusok érdeklődését felkeltette, néha egészen különleges ötletek publikálására ösztönözve őket.³²⁷ A korabeli sajtóban megjelenő vélemények egy központi látványosság szükségességét

323 Javaslatainak sarkalatos pontja volt, hogy a parkként kialakított hegy tetején, az ott kiépített korzó végpontján álló hatalmas ércszobor sisakjának tetejéről 'villámfény' világítaná be a várost. MADARASSY 1886

324 Írásában az is szerepel, hogy Deák és Batthány Mauzóleumát kellene áthelyezni a hegyre. Sírfülkék és kápolnák építését is javasolja, melynek főépülete egy minden felekezettől használható templom lehetne, amelyben temetési szertartásokat lehetne tartani. Ide szeretne volna átszállítani az idegen földben nyugvó híres magyarokat, többek között a Nápolyban nyugvó Beatrix királynét, vagy Thököly és Rákóczi földi maradványait. S.A. 1891, 2097-2099.

325 Ezt először Palóczy Antal javaslat. KOLBENHEYER 1892, 233.

326 KOLBENHEYER 1892

327 Ezek között szerepelt többek között az is, hogy a Gellértheget olyan unikummá kell varázsolni, mely a Versailles kertjeivel, vagy a párizsi Eiffel-toronnyal is felveheti a versenyt. A cikk írójának elképzelése szerint 'Legyen ott azon a hegyen minden, a mit a művészi képzelet s a támogató technika a természeti előnyökkel s túlterheléstől mentes jó ízléssel párosítva felmutatni képes. Valami kolosszális emberi mű a tetőn, - a mint ezt már mindnyájan akarjuk, - erkélyek, utak, vízesések vízszökécek hullámvasut, barlangok, sikló'.KERECSEN 1892, 4.

hangsúlyozzák, amelynek „a kiállítás többi része csak mintegy kerete”.³²⁸ Ennek előképeként a Babel tornya és az Eiffel torony is szerepelt. Ezek között megjelent többek között ion stílusú Akropolisz építése is, amely a magyar művészet és ipar nevezetességeit, valamint a történelem nevezetes alakjainak galériáját mutatta volna be.³²⁹

A Gellérthegy, sajátos múltja, és a történelemben betöltött szerepe miatt nemzeti emlékhelyként való kialakítása mindvégig meghatározta a rendezésére vonatkozó koncepciókat. A Citadella elbontása után a legtöbb elképzelés Szabadság szobrot szeretett volna a helyén látni, ezzel is bizonyítva az ország függetlenségét.

Annak ellenére, hogy a kiállítás helyszíne végül a Városliget lett, és a millenniumi emlékmű a Hősök terén jóval készült el, a Gellérthegy és a Pantheon, a nemzeti emlékhely gondolata továbbra is időről időre aktualizálódott. Medgyasszay 1903-tól haláláig tervezte a gellérthegyi Pantheon felépítését.³³⁰ (148-149. kép) Hiányolta a korábbi terveknél, hogy azok az épület természettel való kapcsolatára nem fektettek hangsúlyt. Monumentális tervében az egész hegyet a koncepció „*impozáns egységének*” céljából hasznosította, terve a hegy Duna felőli lejtőjének egészére kiterjedt, a Gellért és Döbrentei terek között. Medgyasszay terve nem csak a komplex, az egész hegyet egységben tervező gondolkodásával lépett tovább a korábbi panteon tervekhez képest, hanem az épület stílusában is. Amikor terve 1907-ben megjelent a párizsi világkiállítás katalógusában, azt írta, a magyaros stílus iránti törekvés első lépéseként tartja számon munkáját.³³¹ Tervében olyan törekvéseket ismerhetünk fel, amelyek más léptékben és más formában ugyan, de korábban is, majd később is megjelentek. Ezek közé tartozik a hegy lábát lezáró Várkert-bazár emlékeztető építmény, amely már Feszli tervében is jelen volt, és noha mindenfajta monumentalitást nélkülözve, de egy azonos célt szolgáló építmény meg is épült.

A háború után a nagy-léptékű tervek és a panteon elképzelés már háttérbe szorult. Rerrich Béla és Siklóssy a hegyről írva múzeum elhelyezését javasolta.³³² Annak ellenére,

328 VADAS 1994

329 A különleges építmény előtt Hungária szobor felállítását javasolta Willheim, amely jobb kezében fáklyát, bal kezében kardot tartott volna, de elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy a magyar címerre támaszkodva ábrázolják. Fontos kiegészítő eleme lett volna a szobornak, hogy a fáklya, vagy az általa viselt diadém éjjel villanyfényt szórt volna Budára és Pestre, illetve a nevezetes épületekre valamint emlékművekre.

330 Medgyasszay István: A Szt. Gellérthegy kiképzése és a Nemzeti Pantheon. In: POTZNER 2004

331 „*Formai megoldásában nem másoltam egyik elmúlt és idegen kor stílusát sem. (...) Egyik első kísérlete ez azoknak a művészi törekvéseknek, amelyek majdan az akkori időkre illő és magyaros stílusra fognak vezetni.*” POTZNER 2004, 77.

332 RERRICH 1929; SIKLÓSSY 1931, 423.

hogy a nagyvonalú elképzelések nem épültek meg, a megvalósult Duna-parti rész a Gellért szoborral kisebb léptékben ugyan, de megidézi a Nemzeti Emlékhely koncepciót, a híd tengelyébe helyezett emlékmű emblematis, a magyarság múltjára emlékeztető pontjává vált a fővárosnak. A hegy és emlékmű összekapcsolása a német példák ismeretére és adaptációjára utal.

IV.3.1.4.2. MEG NEM VALÓSULT ELKÉPZELÉSEK II. – A PÁLMAHÁZ

A Millennium után a Gellérthegy fejlesztésére készített javaslatok továbbra is előtérben maradtak, azonban a nemzeti emlékhely helyett a kereskedelmi és a turisztikai koncepciók, mint például a nyilvános szórakozóhely, illetve a parkosítás és a fürdőváros igényeinek megfelelő hasznosítás került előtérbe.

Az 1897-98-ban született Pálmakert-koncepció egyes elemeiben, és összességében is igen előremutató elképzelés, mely Hein János és Schikedanz Albert terve volt.³³³ (150-151. kép) Annak ellenére, hogy a megnevezett előkép a frankfurti pálmaház volt, a park koncepciója, igen összetett oktatási-kulturális programja és formai megoldási javaslatai szempontjából is szoros kapcsolatban áll a Sir Joseph Paxton által tervezett sydenhami Chrystal Palace parkkal, emellett az angliai előképekre utal a nagyon erős kertészeti-dendrológiai-botanikai koncepció is. Az előbbire utal az is, hogy maguk a tervezők is Kristálypalotának nevezték az építményt. Annak ellenére, hogy az elképzelés nem valósult meg, tükrözi, hogy a magyarországi tervezők szakmai tudása, és a közparkokról való gondolkodás is méltó társa volt a határon túlinak.

A Pálmaház és gondosan megtervezett környezete a Gellérthegy déli oldalán, a Sáros fürdővel szemben épült volna. A Ferenc József híd hídfőjétől húszlépcsnyi távolságban helyezkedett volna el a kapu, mely széles lépcsővel a zeneteraszra vezetett. Itt lett volna a főépület, a koncertépület kávéházzal és étteremmel kiegészítve. A koncertépület közepéhez kapcsolódva, mögötte helyezkedett volna el a 'Kristálypalota', a tulajdonképpeni Pálmaház. Ez funkcionált az egész épület-együttes központjaként. Innen alacsonyabb üvegházak nyíltak volna, melyek a fedett sétacsarnok funkciót is szolgálták. A park koncepcióját Hein a következőképpen fogalmazta el: *„én a parkot nem képzelem szokásos alakjában, mint egy egységes összekomponált tájképet, hanem mint egy conglomerátust sok kisebb alakban és*

333 S.A. 1897F, S.A. 1897G, SIGRAY 1897, HEIN 1898

megalkotásukban különböző kerteknek.”³³⁴ A tájkertész elképzelésének megvalósításához az olasz reneszánsz és barokk kertek formavilágát használta, és teraszos kialakítást tervezett. A szigorúan geometrikus rendszerben kialakított közpark a korszakban nem volt megszokott Magyarországon. Az egyes teraszok különböző funkciójú kerteknek adtak helyet. Volt tűlevelűeket bemutató-, volt rózsakert, liliomkert, mór-kert, labirintus, házikert, melyben a hagyományos magyar kerti növények bemutatását tervezte, például a 'nagypapa' virágait: jácintokat és tulipánokat, és a 'nagymama' virágait, rezedát és nyári ibolyát. A magasabb teraszokon, a sziklához kapcsolva szőlőlugasokkal kialakított olasz kertet tervezett, ahol magyar bor árulását javasolta. A vízesések és szökőkutak, virágparterek építésével olyan külön-külön működő, intim kertrészek kialakítását ajánlotta, amelyek között mégis harmonikus egység alakulhat ki. Sportolási lehetőségként javasolta tenisz és futballpálya kialakítását és játszótér építését, amely télen korcsolyapályává alakítható. A különböző funkciók kialakítása mellett a tervezők alapvető elképzelése volt, hogy a Pálmakert téli-nyári kikapcsolódási lehetőséget kínáljon, az általa nyújtott 'élvezetek' egészségesek és erkölcsnemesítő hatásúak legyenek, az épületek és kertek egysége jelenjen meg, ami morális és pedagógiai szempontból is jelentős.

A sokféle kikapcsolódási lehetőség, koncertek, kiállítások, a park nyújtotta különleges lehetőségek mellett azonban hangsúlyos cél volt a kertészet népszerűsítése is, 'kertészeti polgárcasino'-nak szánták. A kertészek számára nyújtott lehetőségek között szerepelt, hogy külön helyet biztosítottak a kertészeti újdonságok bemutatásának, kertészeti kiállítások és kertünnepélyek szervezését is javasolták. Hein leírása szerint a kertészet szempontjából a 'művészet műhelye' a létesítmény. 'Parkklub' kialakítását is tervezték az 'egész polgárság számára', amellyel a századforduló legelőremutatóbb és legkomplexebb nyilvános parkját kívánták ezzel létrehozni. Mind formai, mind elméleti szempontból igen új és összetett megoldásokat mutattak be. Ezt bizonyítja Hein elméleti írása is, melyben azt hangsúlyozza, nem az a fontos, hogy formai értelemben milyen megoldást választ a tervező, hanem az, hogy az hogyan felel meg a kert céljainak.³³⁵ Közparkokról alkotott felfogása, a funkciók sokféleségére irányuló igénye terén a Pálmakert koncepció olyan előremutató elméleti

334 HEIN 1898, 3.

335 *'Nem az a kérdés, hogy: Természetes kert (tájkert?) vagy geometrikus kert, görbe utak vagy egyenes utak, nem is az: mi a divatos és mi nem, hanem: hogyan kell a modern kertnek megalkotva lenni, hogy a mi mai életszükségleteinknek, a mi megváltozott viszonyainknak megfeleljen.'* HEIN 1912, 10.

felkészültséget mutatott, amely méltó versenytársa volt bármely határon túli tervezőnek.³³⁶ A formai megoldások jelentőségének háttérbe szorulása és a funkcionális sokféleség már a XX. század új kertművészeti korszaka, a modern felé mutat.

Hein és Schikedanz javaslata megjelent később is, noha nem ilyen jól megtervezett, egységbe foglalt elképzelésként. Gelléri Mór 1913-as írásában például komplex szórakozóhely kialakítását javasolta, akváriummal, hangversenyeremmel, szállodával, függőkertekkel, vízesésekkel, borpincékkel és a téli sportok számára is alkalmas berendezéssel, melynek legnagyobb része a Hein-Schikedanz elképzelésből származhatott³³⁷

IV.3.1.4.3. A MEGVALÓSULT TERVEK

A továbbiakban a gellérthegyi és környékén lévő parkok kiépítésének történetével, és ezek elemzésével foglalkozom. Annak ellenére, hogy a fent említett nagyvonalú és újító elképzelések nem épültek meg, az elkészült parkok, amelyek részben a hídépítéseknek, részben a fürdőváros-konceptiónak köszönhették létrejöttüket, sok újító, és a közparktervezés területén előremutató megoldással járultak hozzá a kertművészet-történethez.

A hegy fásítását először 1872-ban, Buda városának költségén kezdték meg, majd az anyagi nehézségek miatt ehhez 1873-ban a Közmunkatanács is hozzájárult. A hegyen sétautakat létesítettek, facsometéket ültettek el, illetve megerősítették a déli oldal szikláit.³³⁸ Annak ellenére, hogy a sziklák egy részének eltávolítása a Közmunkák Tanácsának javaslatára 1875-ben megindult, a hegy parkjainak kialakítása és a környék fejlesztése a század utolsó évtizedéig nem haladt előre.

1897-ben, hosszas huzavona után került a Székesfőváros tulajdonába a Citadella, melynek eredetileg az elbontása volt a cél. Az ehhez szükséges pénz hiányában végül azonban megelégedtek az erőd jelleg csökkentésével, és egyes részleteit bontották csak el. A környék fejlődésének egy 1893-as törvényjavaslat adott újabb lendületet, mely két új Duna-

336 *'Lakásviszonyaink lényegesen megváltoztak, száz év óta egészen új elemek merültek fel: a nagyvárosok, az ugynevezett villakoloniák, a nyilvános közkertek, melyeket ezelőtt a hercegi kertek pótolnak. A nyilvános kert (néppark, népliget, díztér) fogalma még ma is nagy változáson megy keresztül. Tanulmányozzuk csak az amerikai városok, Boston stb. nyilvános parkjait és látni fogjuk, hogy a művészi foglalatban egy ilyen parkban mi mindent kell nyújtani: erdőt és rétet, virágos-kerteket, napfürdőket, uszodákat, játszótéereket, gyermek-játszó- és tornatereket, paddel-fürdőket stb'* HEIN 1912, 10-11.

337 GELLÉRI 1913

338 SIKLÓSSY 1931, 426.

híd építését írta elő, a későbbi Ferenc József és Erzsébet hidak helyén.³³⁹ A Ferenc József híd építése miatt elbontásra került a Sáros-fürdő és környéke, ami szintén alapot adott a fejlesztéseknek, valamint 1897-ben megindult a Gellért rakpart kiépítése is. Ebben az évben készült el a Gellérthegyi Kioszk is, amelynek közvetlen környezetét parkosították.³⁴⁰ (152. kép)

A Döbrentei tér parkja

1899-ben a *Kertészeti Lapok* több cikkben számolt be arról, hogy a Rudas fürdő mellett, a korábban Vásárcsarnoknak szánt területen a Közmunkák Tanácsa a Döbrentei téri park kiépítését javasolja, mely a Rudas fürdő előtti terület eleganciáját emeli majd.³⁴¹ Az építési hatóság Siklóssy beszámolója alapján ekkor már az egész terület egységes kezelésében, 'fürdőtelep' létrehozásában gondolkozott. Két park létesítését tervezték, az egyik a Sáros fürdőnél lett volna, a másik a Citadella délnyugati oldalán. Annak ellenére, hogy Siklóssy szerint az előbbinek a tervei már ekkor megvoltak³⁴², csak a huszadik század második évtizedének végén indult el az építkezés.³⁴³

A Sárosfürdővel szembeni terület alsó részét teraszos kialakítással tervezték, amely mutatja Hein János koncepciójának hatását, a felső részt azonban vad füvekkel és facsoportokkal kívánták betelepíteni, melyen a nagyközönség '*fesztelenül járhatson kelhessen, játékokat rendezhessen és leheveredhessen*'.³⁴⁴ Ez utóbbi részről Rerrich Béla a megvalósulás után 1929-ben írta, hogy megfelel az akkor legújabb, modern kertművészet tervezési alapelveinek, melyeket többek között Willy Lange az ökológiai elvű kerttervezés elméleti megalapozója megkövetelt. A terv ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű és nagyon előremutató volt.³⁴⁵

339 1893. XIV. Törvénycikk. SZABÓ 2005, 104.

340 S.A. 1897h

341 S.A. 1899E, S. A. 1899f

342 A megvalósítás elhatározásáról a *Budai Hírlap* 1907-ben számolt be.

343 S.A. 1907

344 SIKLÓSSY 1931, 438.

345 RERRICH 1929, 7.

A Gellért-szobor és környezete

Az Eskü-téri híd építése 1898-ban indult meg. A késedelem oka egyrészt a pesti oldalon a hídtengely utcatengelyhez való kapcsolásának problémája volt, a budai oldalon pedig a feltörő vizek okoztak nehézségek. A terveket a Kereskedelemügyi Minisztérium Dunahídépítési Osztálya készítette. A jelentős újításokat tartalmazó tervek alapján az építkezést végül 1903-ban fejezték be.³⁴⁶ A híd megépüléséhez köthető a Gellért-szobor elhelyezése is. Maga a szobor Ferenc József ajándéka volt Magyarország számára, egyikeként annak a tíz szobornak, amelyet 1898-ban a király a dicső magyar múlt méltatására adott. A szobor elkészítésével Jankovics Bélát bízták meg, és helyéül a Gellérthegyet jelölték ki, ahol a püspök vértanúságot halt. A szobornak az új híd tengelyében való elhelyezésére pályázatot írt ki a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, melynek célja hogy olyan megoldás szülessen mely által „a Gellérthegynek – Szent Gellért kezében magasra tartott kereszttel – mintegy az ősi keresztény Magyarország mementójává kellett válnia”.³⁴⁷ Az első díjat Kallina Mór és Árkay Aladár nyerték el. A végleges terveket Bakos József, a Tanács műszaki osztályának vezetője készítette el.

A híd és a szobor elkészültével kapcsolatban lehetővé vált a korábban már tervezett Döbrentei téri parkosítás, valamint a szobor környezetének megtervezése. Ilsemann Keresztély terveit 1901-ben közölte a *Kertészeti Lapok* hasábjain. (153-154. kép) Konceptiójának lényege, hogy a sziklás hegyoldalt olyan növényekkel telepítse be, amelyek kifejezetten a hegyvidékeken jellemzőek: a „a fenséges sziklacsoportnak megfelelő” növényzetet tervezett.³⁴⁸ Az elképzelés jellegzetes eleme a három terasz, melyek közül a legfelsőn áll a szobor – amely az eredeti három méteres magasság helyett kétszeres méretben készült el –, alatta barlang helyezkedik el, ahonnan a vízesés két teraszon keresztül ömlik alá. A növényzet a hegyvidékek jellegzetes zonalitását mutatja, míg a vízesés mellé ezen élőhelyekre jellemző lágyszárúakat telepítettek. A jellegzetes hegyvidéki táj növényekkel történő modellezése mellett Ilsemann a víz különböző formáival is erősítette a valódi táj megidézését. A forrásból és a vízesésből lezúduló vizeket a hegy lábánál gyűjtötte össze, majd egy csatornán keresztül vezette át az úttest alatt a térre, ahol patak, majd tó formájában

346 SZABÓ 2005

347 A zsűri tagjai: Podmaniczky Frigyes elnök, Rupp Imre, Bakos János, Hauszmann Alajos, Quittner Zsigmond, Czigler Győző, Heuffel Adolf, Lechner Ödön, Schuleck Frigyes. SIKLÓSSY 1931, 440.

348 ILSEMANN 1901a 90.

gazdagította a látványt. Kifejezetten érdekes, ahogyan a tér koncepcióját megfogalmazta: a hegyvel összhangban itt is azok a jellegzetes növények jelentek meg, amelyek a hegylábakra jellemzőek a természetben. A két parkrészlet közötti összhangot biztosította, hogy a szokásoktól eltérően ezen a területen Ilseemann nem kerítést használt, hanem szikladarabokkal választotta el a parkot az úttól. (155-159. kép)

A Gellért szobor és környezetének értékelése

Ha a koncepciót összevetjük a bécsi Türkenschanzpark növénykiültetési tervével, illetve a Mächtig tervével, amely a berlini Kreuzberg kialakítására készült, egyértelmű, hogy Ilseemann terve a Gellérthegy növénytelepítésére nagyon hasonló elveket tartott szem előtt. A két terv mindössze pár év különbséggel készült el, ami azt mutatja, hogy Ilseemann teljes mértékben lépést tartott a korabeli tervezési tendenciákkal.

A hegy és az emlékmű kapcsolata sem kevésbé fontos. A nemzeti emlékhely, amely a táj szerves részévé válik, amely meghatározó 'landmark'-ként jelenik meg a város vizuális kapcsolatainak rendszerében már korábban is feltűnt a német gondolkodásban. Ugyanakkor a századfordulónak ez a jellegzetes eleme, a nemzeti múltra büszkén visszatekintő városok és települések számára fontos településtervezési elemmé vált, ezen példákon keresztül is megfigyelhető a vizuális, esztétikai látványpontok városépítészeti szerepének erősödése. Előképeként tekinthető a német Walhalla és a párizsi Buttes-Chaumont park rotundája. De a hegy tetején álló, a környezetét uraló, befolyásoló tájjal szoros kapcsolatban álló magyar Nemzeti Pantheon tervek is ide sorolhatóak. Ezek kisebb, de meglátásom szerint nem kevésbé jelentős változatai a kreuzbergi és gellérthegyi emlékművek.

Cordula Loidl-Reisch a bécsi közparkok változását vizsgáló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a bécsi Türkenschantz és a berlini Viktoria Park koncepcióját összehasonlítva jelentős módosulások figyelhetők meg. A budapesti közparkokat vizsgálva a Gellérthegy koncepciója ezekhez a példákhoz teljes mértékben kapcsolódik. Annak ellenére, hogy mindhárom terv egy ideális helyzetet mutatott be (a középhegységi tájat – annak minden elemével a Viktoria Parkban és a Gellért szobor környezetében – illetve az alpesi kirándulások vágyott helyszínét a Türkenschanzparkban), ezek a tájképek már nem hasonlíthatók azokhoz,

melyek a klasszicista festői angolkertek kialakulásakor megtestesítették 'Árkádiát'.³⁴⁹

Az ideális tájkép a továbbiakban már nem az alföld, a folyópart, a rétek, mint amit például Pücker-Muskau írásában bemutat, sokkal inkább az Alpok hegyi világa. A kutatók szerint ennek egyik lehetséges magyarázata, a XIX. században megnövekedett mobilitás, ami által a hegyvidékek könnyen elérhető kirándulási célpontokká válhattak. Meglátásom szerint azonban nem szabad Erika Schmidt véleményét sem figyelmen kívül hagyni, aki a romantika festészetében mind jobban elterjedő hegy-tematikával hozza összefüggésbe ezek városépítészeti szerepének, és közparkokban való alkalmazásának megjelenését.³⁵⁰

A magyar művészetben – ahogy arra Keserü Katalin felhívja a figyelmet – a hegyek és a várromok a „*nemzeti művészet reprezentánsaivá*” váltak a XIX. század közepén.³⁵¹ Talán nem véletlen, hogy amikor ez a képi elem a művészetben oly nagy jelentőséggel bír, akkor tervezik a Gellérthegyre „*festői hatású rom*” építését.³⁵² Különleges már magának a Citadellának a szerepe is, amelynek az elbontása folyamatosan napirenden volt. A Bastille-nak is nevezett, gyűlölt épület köveiből tervezték a szabadság szobor, a nemzeti dicsőséget hirdető Pantheon építését, de végül csak 'várromként', képletesen lerombolva maradt meg a hegy tetején, amely Keserü Katalin szerint a vár szimbolikus jelentésének továbbélésére utal.³⁵³

A Gellérthegy koncepciók legtöbbszörében a jellegzetes táji elem, az alakított 'megszépített' természet a nemzeti büszkeség emlékeivel kapcsolódik össze. A végül jóval kisebb léptékű emlékmű koncepció ugyanakkor igen sokat hordoz magában ebből az eszmeiségből. Amint azt a hegyet bemutató résznél már említettem az emlékmű és környezete „*az ősi keresztény Magyarország mementója*”,³⁵⁴ közvetíti a nemzeti gondolatot. Ezt segíti, erősíti az a nagyon finom kertészeti koncepció is, amellyel Ilseman azt kiegészítette. A magyar hegyvidéki flóra, a hazai hegyi táj jellegzetes elemeinek megidézése, a szobor és környezete, táj és emlékmű koncepcionális és esztétikai egységét valósítja meg.

349 LOIDL-REISCH 1995, 298-308.

350 SCHMIDT 1989, 112.

351 KESERÜ 2007b

352 S.A. 1904c

353 KESERÜ 2007c

354 SIKLÓSSY 1931, 440.

A Gellérthegyi Sétány

A Gellérthegy környezetében még egy park készült el ebben az időben, a sétány, mely a hegy lábánál fut végig, kerítéssel elválasztva a gépkocsiforgalmi úttól. A terv először 1904-ban jelent meg az *Építő Ipar* című folyóirat hasábjain.³⁵⁵ (160-161. kép) A leírás bemutatja a Közmunkatanács elképzelését, mely szerint a Gellérthegy alján 'művészi kiképzésű' parkot létesítenek, a korábban ott lévő, de elbontott házsorok helyén. A terveket ifj. Petz Ármin készítette. A sétány annak a korábban már említett átfogó koncepciónak a részét képezte, mely a két fürdő közötti terület parkrendszerbe foglalását célozta meg. A tervezett sétány két részletből állt, ezeket egy szikla választotta el egymástól. A terv megoldást jelentett a Gellérthegy lábának egységes kialakítására, melyet a két méter magas kőkerítés, a ciklopfal és a faragott kőballusztrádok biztosítottak.

Az egész park kialakítását komoly mérnöki munkálatok előzték meg, maga a kertészetileg rendezett terület három méterrel az út szintje felett helyezkedett el; a kerítés a vizuális egységesség biztosítása mellett bélésfalként is funkcionált. A parkba a tervek szerint öt kapun keresztül lehetett volna bejutni. Az első szakaszt egy, a hídfőtől induló lépcső nyitotta meg, amely mellett kőépítmény helyezkedett el. Ez egyrészt villamos vasúti várócsarnok, másrészt szerszámkamra és árnyékszék lett volna. A park íves, szerpentin-szerű utakkal tagolt, és a tervezők a természetes szintkülönbségeket kihasználva alakítottak ki az első egységben egy, – a sétány szintjéhez viszonyítva 12 méterrel magasabban fekvő – kilátópontot. Az első szakasz végét a pihenőtér, az őrház és a kapu jelentette.

A második szakasz elejét kapu és őrszoba jelezte, és ezt a sétány részt még további két kapu tagolta az Erzsébet hídig. A Rudas-fürdőnél lévő bejáratot tornyos őrszoba hangsúlyozta. A két részt a Gellérthegy szikláinak elhelyezkedése miatt csak egy külön mérnöki létesítménnyel lehetett volna összekötni, a tervek szerint ezt egy 40 méter hosszú 'erkélyszerű folyosóval' oldották volna meg, melyet ugyanolyan kovácsoltvas elemek szegélyeztek volna, mint a park kerítését. A terv hiányosságaként említette a cikk, hogy nem is tervezték azt, hogy összekössék a Gellért szobor környezetével.

A tervet az építkezés közben, és megépülte után is igen vegyes érzésekkel fogadták. Míg a publikációk egyik része üdvözölte az egységes kialakítást, és a Halászbástya formáihoz

355 S.A. 1904c

igazodó neoromantikus formát, addig mások léptéktelennek, a természet elcsúfításának tartották azt.³⁵⁶

A terv kiegészítéseként jelent meg 1907-ben Hegedüs Ármin és Sebestyén Artúr tollából egy újabb elképzelés, mely a rakparti rész egységes elrendezését szolgálta volna, valamint a sétánynak azon hibáját igyekezett kiküszöbölni, hogy nem teremt a korábban már elkészült parkrésszel összeköttetést.³⁵⁷ A terv alapvető gondolata, hogy az építendő új Gellért fürdő épületének második emeletéről a szemben lévő sziklabarlanghoz (mai Sziklakápolna) viaduktot létesítsenek, ezáltal teremtve meg a fürdővendégek zavartalan átjutását a parkba. (162. kép) A barlang előtti plató megnagyobbításával lehetőség adódott volna kioszk elhelyezésére is, valamint arra, hogy innen induljon a gellérthegyi sikló. Innen terveztek az építészek egy 50 méter hosszúságú barlangot, mely a megépült szobor alatti parkkal kötötte volna össze a teret. Az elképzelés nagy jelentőségű, hiszen a fürdők színvonalának emelése a természeti adottságok által mind a mai napig aktuális tervezéseméleti szempont.

A Petz-féle rakparti sétány elkészültéről végül 1908-ban számol be az *Építő Ipar*.³⁵⁸ (163-168. kép) A tervet az eredetihez képest redukált tartalommal kiviteleztek, alacsonyabb kerítés épült, mely nem választotta el vizuálisan a rakparti úttól, nem valósult meg a két sétány-szakasz összekapcsolása, és nem változtattak a terv azon hibáján sem, hogy nem teremt összeköttetést a két fürdő közötti, valamint a már elkészült gellérthegyi parkrésszel. A cikk írója hiányolja a funkciókat az elkészült sétányból, javasolja a kerítést osztó építményekben kávézó, üzlethelyiségek létesítését. Annak ellenére, hogy a megvalósult alkotás napjainkban használaton kívül van, és csak a figyelmes szemlélő veszi észre az értékes növényeket és a valamikori jól átgondolt kertészeti koncepciót, mégis a mai napig álló jelzése egy soha meg nem valósult, nagyvonalú egységes park-koncepciónak, mely a két fürdő közötti kapcsolatot, valamint Budapest legkülönlegesebb természeti formájának méltó lezárását teremtette volna meg.

356 Pozitívan nyilatkozik róla KARDOS 1907, ezzel ellentétben a természet szépségeinek tönkretételéről: S.A. (1906c)

357 HEGEDÜS 1907

358 S. A. 1908

IV.4. A KÖZPARKOK IRÁNTI FOKOZÓDÓ IGÉNY, ÉS A FUNKCIONALIZÁLÓDÁS MEGJELENÉSE

IV.4.1. PIACTEREK ÚJ SZEREPBEN

„külvárosok minden meglévő s tervezett piacai szintén oly módon volnának sétányokká átváltoztatva, mi által nem egy elhagyatott hely széppé, élénkké, keresetté varázsoltatnék át”³⁵⁹

A piacterek Budapest fejlődésében meghatározó szerepet töltenek be. Szerepük jelentőségét növeli, hogy ezen területek még a sűrű beépítések ellenére is sok esetben – éppen az élelmiszerellátásban betöltött jelentős funkciójuk miatt – beépíthetetlenek maradhattak. A közparkok iránti fokozódó és változó igények megjelenése jól követhető a piacterek parkosításának, majd átalakításának folyamatában.

IV.4.1.1. AZ ERZSÉBET TÉRI PARK

Az első fásított piactér az Erzsébet tér volt, melynek parkosítása már az 1850-es években elindult. A korábban temetőként, majd vásártérként szolgáló szabad tér a Széchenyi sétatér után az első volt, amelyet zöldfelületté alakítottak. (169. kép) A leégett német színház helyén felállított ideiglenes faépület mellett 1853-ban kioszk épült fel a területen, melyben fagyfaltozó és tekézőterem kapott helyet.³⁶⁰ (170. kép) A Belváros szinte egyetlen zöldfelületeként már ekkor sok látogatót vonzott. Az 1850-es évek második felében kedvelt sétaterré változott, amelyen katonazene is szórakoztatta az ide látogatókat. Valóban parkszerű kialakítását 1874-ben Reitlinger György tervei szerint kapta meg, miután az elbontott épületek helyén felépült Hauszmann Alajos tervei szerint az Erzsébet-téri kioszk.

A terv a korszak kertépítészetének jellegzetes alkotása. A kioszkkal párhuzamos főtengelekre szerkesztve egy központi, igen díszes kialakítású, és két kisebb kör alakú virágágy látható. A park többi részét íves útvonalak tagolják, a négy bejárat közül kettőnél szobor elhelyezését javasolta a tervező. A Fuchs Emil főkertészsége alatt kiépülő park első állapota azt bizonyítja, hogy ezen korszak első kertjei még a magánparkok formavilágát emelték át a

359 PODMANICZKY 1984, 415

360 MAGYAR 2008, 97-98.

közparkokba. A sokrétű funkcionális kialakítás és berendezés, amely a közparkok tervezélméletének fejlődését mutatja, itt még nem jelent meg.

Az Erzsébet-téri park a belső városrészek legnagyobb zöldfelülete maradt sokáig. A korabeli folyóiratokban igen gazdag forrásanyag található a történetéhez. Jellemzően ezek csak az évről-évre változó virágkiültetéseket mutatták be.³⁶¹ (171-176. kép) A cikkek közül kiemelkedőek azok, amelyeket Ilseman Keresztély főkertész írt, saját virágágy-terveinek bemutatásához.³⁶² Cikkeinek lényegét azért emelem ki, mert Ilseman-nak a korszak kertművészetével szemben támasztott kritikája olvasható ki belőlük, amellyel új irány adott a közparkok stilisztikai megoldásainak. A főkertész keményen bírálta a sablonossá vált szőnyegkerteseti megoldásokat, azt a folyamatot, melynek eredményeként mindenhol ilyeneket létesítettek, függetlenül az éghajlati- és talajadottságoztól. Kritizálta továbbá a növények telepítésének szempontjait, amelyeket elsősorban a növények ritkasága határozott meg a korszakban. Ilseman szerint a sétányok hangsúlyos pontjain, fő attrakcióként kell ilyeneket létesíteni, azonban csak igényesen kialakított kertészeti közegben, nem szabad „minden poros országút mellé” ritkaságokat tervezni.³⁶³ Tervezési elvei között az egyszerűség és az átláthatóság vált az elsődleges szemponttá.

A park nagyobb léptékű átépítéséről először 1905-ben adott hírt az *A Kert* című folyóirat. (177-179. kép) Ebben számoltak be arról, hogy a központi virágágy helyére a Főváros szökőkút létesítését javasolta, valamint több magyar híresség szobrának elhelyezésére is az Erzsébet teret tartották megfelelőnek.³⁶⁴ A virágágy elbontását, mely a tér fő ékessége volt a kertész szakma nagyon ellenezte. Végül 1906-ban az első köztéri márványszoborként itt helyezték el Veres Pálné Beniczky Hermin szobrát, Kiss György alkotását. Még ebben az évben felállították Semmelweis Ignác szobrát is, Fadrusz János

361 S.A. 1901, SCHILBERSZKY 1903

362 ILSEMAN 1892, ILSEMAN 1901b

363 „Mindenki szőnyeg-ágyakat akart csinálni s boldog boldogtalan azt hitte, hogy csak akarni kell. Sőt néhány apostola a szőnyeg-kertésznek mindenre érvényes irányt akart megszabni műveiben, s ezzel elérkeztünk ahhoz az irányhoz, mely sohasem változó sablonszerű csoportokat teremtett többé kevésbé jó minták után.” „A szőnyegkerteszet az én felfogásom szerint, oly finom ízlésű kertművészeti alkotás, a mely nem minden poros országút mellé, vagy térre vagy minden házi kertbe való, hanem a finomabb, jól ápolt kertekben van helye, üde zöld pászitokon, épületek közelében vagy szobrászati művek körül.” „Nyilvános tereinkről a szőnyegkerteszetnek nem szabad hiányoznia; ha ott elhanyagoltatnék, nyilvános sétatereink fénypontjai, legvonzóbb részei tűnnének el onnan, de itt is olyannak kell lennie, hogy a jó ízlésnek minden tekintetben megfeleljen s csodálkozást keltsen” ILSEMAN 1892, 262-263.; ILSEMAN 1890

364 A tervek szerint ide került volna Semmelweis, Veres Pálné, Fadrusz János, Jókai Mór, Lotz Károly és Liszt Ferenc szobra is.

alkotását, a park Deák tér felőli részén. (180. kép) 1907-ben a Kioszk átalakítása után itt kapott helyet a Nemzeti Szalon. Noha ekkor is felmerült a tér átalakításának gondolata, ehhez a Közmunkatanács nem járult hozzá.

Az Erzsébet tér átalakításai, – hasonlóan sok más budapesti térhez – jellemzően szoborállításhoz köthetőek. A valamikori piactér szobrászati programja azonban már eltért azoktól, amiket a korábbiakban láthattunk. A liverpooli Sefton Parkhoz hasonlóan itt is a polgári élet szempontjából meghatározó személyiségek szobrait kívánták elhelyezni, nem politikusokét. Ez – az angol példához hasonlóan – mutatja a közparkoknak a polgárság önreprezentációjában betöltött, egyre jelentősebbé váló szerepét.

IV.4.1.2. MÁS PIACTEREK PARKJAI

Az 1890-es években a piacterek parkosítása új lendületet kapott. Ebben az évben Lehner Lajos főmérnök és középítési igazgató Czigler Győzővel közösen tette közzé tanulmányát a vásárcsarnokok elhelyezésének kérdéseiről.³⁶⁵ Javaslatuk fontos eleme volt, hogy a csarnokokat a meglévő piacterek környékére, térfalba építetten kell kialakítani, ezáltal lehetővé téve azt, hogy a piacterek fásított terekként megmaradjanak. 1891 májusában döntött a fővárosi törvényhatósági bizottság a vásárcsarnok rendszer létrehozásáról, melynek keretén belül egy központi, és hét fiókcsarnok építését javasolták.

A Központi vásárcsarnok tervezését nemzetközi tervpályázat előzte meg, végül Pecz Samu tervei szerint épült fel 1894 és 1897 között. Szinte ugyanekkor, 1894 és 1896 között készült a négy kerületi fiókcsarnok is, melyek tervezését nem előzte meg tervpályázat. A Hunyadi térit és a Hold utcait Czigler Győző tervezte, a Rákóczi téren és az István (később Klauzál) téren állót a Fővárosi Mérnöki Hivatal munkatársai.³⁶⁶

1897-ben az *A Kert* című folyóirat először a Fővám tér parkosításáról adott számot, amely a korábbi baromfipiac helyén készült el. A teret a híd feljárójának szintjéig töltötték fel, és fásítását tervezték.³⁶⁷ Szintén ebben az évben számolt be a folyóirat a vásárcsarnokok előtti terek fásításáról.³⁶⁸ Annak ellenére, hogy a rövid hír konkrét helyszíneket nem említett, fontos információval szolgált arról, hogy milyen hasznosítást terveztek ezen tereknek. A cikk Csepreghy János indítványát mutatta be röviden, melynek fontos eleme volt, hogy a piacterek

365 VADAS 2005b, 166.

366 A csarnokok épületeiről részletesen: VADAS 2005b, 169-171.

367 S. A. 1897c

368 S.A. 1897d

kialakítását úgy valósítsák meg, hogy ott gyermekjátszóhelyek jöhessenek létre. Ez is jelzi annak a funkcionális differenciálódásnak az elindulását, amelynek köszönhetően a századforduló közparképítészete különlegesen jelentőssé válhatott.

IV.4.1.3. A RÁKÓCZI TÉRI PARK

1898 tavaszán kezdődött meg a Hunyadi-tér, a Rákóczi tér és az István tér parkosítása. Ezek közül lényeges a Rákóczi tér kialakítása, amelynek a jelentőségét az építésről beszámoló cikk is hangsúlyozza,³⁶⁹ a korszakban ugyanis ez a tér volt a körút egyetlen zöldfelülete.

A tervek szerint a park 'angol rendszerben' került kialakításra, fákkal és bokrokkal, valamint szökőkúttal. A cikk írója még két fontos megállapítást tett. Az egyik, hogy a zöldfelületek kerítéssel lesznek körbevéve, a másik, hogy virágágyak nélkül készülnek. Az alacsony kerítés a korszakban szinte mindenhol megvalósuló elem, azonban azt jelzi, hogy ezen parkok zöldfelületei nem használatra szánt területek voltak. A 'füre lépni tilos' elv a századfordulón igen gyakori, az elméleti írásokban is megjelenő probléma volt. Felmerült ugyanis a kérdés, hogy a zöldfelületek használatát szabad-e korlátozni, vagy mindenki számára minden részletét elérhetővé kell tenni. Az elméleti vita a parkhasználat fontos kérdéseire hívja fel a figyelmet.³⁷⁰ A virágágyak hiánya ugyanakkor azt jelzi, hogy Ilseman elmélete – amely szerint a virágágy nem való mindenhova – gyakorlattá vált a kisebb parkok tervezésénél is. A korábbi parkokkal ellentétben már valóban csak a kiemelkedő jelentőségű helyeken használták. A Rákóczi tér kialakításáról korabeli tervlap nem maradt fent, azonban Råde a tér 1919-es átalakításakor a meglévő állapotot is rögzítette. (181-182. kép) A terv közepén gyepfelülettel, historizáló formavilágú, de egyszerű térszerkezetű kis parkot mutat.

IV.4.1.4. A MÁTYÁS TÉR PARKJA

A századforduló fontos újdonsága a játszóhelyek létesítésének szándéka. Ezek formai megoldásaira lehet következtetni egy fennmaradt Ilseman tervből. A szintén egykori piactér, a Mátyás tér gyermekjátszóhelyének terveit Ilseman Keresztély 1897-ben készítette el. (183-184. kép) A terv jelenlegi ismereteim szerint az első ilyen funkcióra szánt budapesti szabad tér fennmaradt terve.³⁷¹

369 S.A. 1897E, S.A. 1898e

370 BRUNNER 1910, 201-202.

371 A terv a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszékének Könyvtárában található.

A koncepció egy geometrikus rendszerre épített struktúra, mely a tér deltoid formájához igazodva hangsúlyos középtengellyel kialakított. A főtengely hangsúlyos pontja a kör alakú középső elem, amely egy nagy burkolt felületből áll, három centrális ívben elhelyezett fasorral. A központi elemen kívül a főtengely végpontján látható még egy kör alakú, gyepvel és virágfelületekkel kialakított hangsúly képző kertészeti motívum. A tengelyeket historizáló formavilágú, lekerekítésekkel díszített gyepfelületek, és ezek szélét keretező kis lombkoronájú fák alkotják.

A terv két szempontból is jelentős. Egyrészt megkérdőjelezhetetlenül alátámasztja, hogy Ilseman a kis terek esetén nem ragaszkodott a tájképi formavilághoz, mely a következő század stíluskritikájának meghatározó eleme lett. A kis park a lehető legnagyobb és leglogikusabb zöldfelületi kialakítással készült, egyszerű formai megoldásokkal, a funkcióhoz igazítottan. A három terv összevetése azt támasztja alá, hogy a Råde által közölt tervek még Ilseman koncepcióját mutatták, és a piacterek parkosítása a XIX. század utolsó éveiben egységes, nagyon előremutató koncepció szerint, gyermekjátszóhelyek kiépítésével történt. A gyermekjátszóhelyek ilyen típusú kialakítása, amelynek lényege, hogy a nagy szabad területet csak a valamilyen rendszer szerint ültetett fák tagolják, először Bécsben, az első kifejezetten ilyen célra tervezett Kinderparkban jelent meg.³⁷²

IV.4.1.5. EGYÉB PIACTEREK PARKOSÍTÁSA

A szakmai folyóiratokból más piacterek parkosításáról is értesülhetünk. 1897-ben már tervben volt az Újvásártér, a későbbi Köztársaság tér parkosítása, valamint szintén ekkor indult el a korábbi Baromvásár tér, a mai Teleki tér parkosítása. (185. kép) Az Újvásártér „parkozása” a korabeli források szerint az egyik legnagyobb beruházásként indult, a park fontosságát azzal indokolták, hogy méretében a bécsi Stadtparkkal veszi fel a versenyt.³⁷³ A tervek szerint a park közepére szökőkút felállítását tervezték, melynek alkotóját pályázat útján kívánták kiválasztani. A szökőkút mellé az Erzsébet-téri kioszkhoz hasonló építését tervezték. A tér négy sarkában játszótereket akartak kialakítani, hiszen – a cikk írója szerint – ebből nagy hiány volt.

372 BERGER 1993, AUBÖCK 1994

373 S.A. 1899c

A tervek szerint a park gyepel fákkal és cserjékkel készült volna el, virágágyak nélkül. A tér tervei a vizsgált korszakból számomra nem ismertek, csak a Råde-féle átalakítás utáni tervek. Valószínűleg a nagy keresztengelyek kialakítása még Ilseman örökségét őrizte.

A piactereken lévő parkok kiépítése több okból is jelentős. Egyrészt a vásárcsarnokok létesítésével párhuzamosan egy átgondolt rendszer mentén létesítettek parkokat olyan zsúfolt belvárosi területeken, ahol erre a legnagyobb szükség volt. Másrészt olyan új funkciók, és ezekhez illeszkedő stilisztikai megoldások megjelenését tapasztalhatjuk, amelyek a nagy városi parkok szempontjából is meghatározóak lettek a későbbiekben. Emellett igazolták a parkok és a közterek specializálódását. A belső városrészekben eltérő funkciókhoz eltérő kialakítású tervek készültek, melyek a sablonos, 'miniatürizált angolkertekre' emlékeztető megoldások után új formai és tervezéseméleti korszak kezdetére utalnak.

IV.4.2. ÚJ PARKOK ÉS FELADATAIK

*„A korabeli szaklapok híradásai bizonyítják, hogy **parkjaink**, s köztük fővárosunk kertjei is a század végére **külföldiek számára is elismert színvonalra emelkedtek.**”³⁷⁴*

A korszakban kiépült új parkok jellemzően az új utak mellett valósultak meg. E kisebb-nagyobb zöldfelületek szerepe a városi szövet és a zöldfelületi rendszer szempontjából is igen fontos. A Nagykörút és a Sugárút kiépítése talán a legmeghatározóbb városépítésetörténeti esemény a korszakban. Mindkettőre igaz azonban, hogy új városi parkok létesítése szempontjából jelentőségük kisebb. Fontos ugyanakkor a budai körút kiépítése és az ennek kapcsán ott létesült parkok létrejötte.

A budai körút kiépítésének gondolata Lechner pályázati terve után a Közmunkatanács 1874. évi jelentésében merült fel. A Margit-hídtól a későbbi Erzsébet hídig terjedő budai körút kialakítására többféle rendezési terv készült. Ezeket követően 1885-ben egy vegyes bizottság, mely a Főváros küldötteiből állt, elfogadta azt a tervet, mely szerint a Margit híd budai hídfőjétől merőlegesen indul a körút, majd vonala megtörve csatlakozik a Széna térnél az Országúthoz.³⁷⁵ Preisich Gábor véleménye szerint a Budai körút kiépítése a Nagykörúttal szemben nélkülözi az átgondoltságot, valamint a nagyvonalúságot.

A zöldfelületek szempontjából azonban jóval gazdagabb a terület, mint a Nagykörút. Korábbi adottságként a közelében helyezkedett el a Horváth-kert, valamint az ekkor még

374 ORMOS 2000, 223.

375 PREISICH 2004, 188.

beépítésre szánt, de be nem épített Vérmező. A parkokban legszegényebb szakasz a Hídfő és a Széna tér közötti terület volt, itt ezért két park létesítésére is sor került. Először a körút első szakaszának (Széna tértől az Ördög árokig) elkészülte után, 1894-ben Ilsemann tervei szerint parkosították a Széna teret, majd 1904-ben készült el a Statisztikai Hivatal előtti park, a mai Mechwart liget.

A Széna tér tervét Ilsemann 1893-ban készítette el, legkorábbi munkái közé tartozik.³⁷⁶ (186. kép) A tengelyesen szimmetrikus, félköríves kialakítású tér nélkülöz minden felesleges díszítést. Az egyszerű, logikus, geometrikus elemekből álló kialakításban cserjék és lombos fák kaptak helyet, nincsen a korszak divatját kiszolgáló szőnyegágy, ami stilisztikai szempontból, valamint a helyszínnek megfelelő formai megoldás miatt is igen fontos.

A Mechwart-liget a zöldfelületeket bemutató statisztikákban már 1898-ban szerepelt, Statisztikai Hivatal körüli park néven.³⁷⁷ Ilsemann Keresztély főkertész terve is ebben az évben készült el. 1901-ből még egy részletterv is megmaradt, az itt létesülő virágágyról.³⁷⁸ (187-189. kép) A statisztikából az is kiderül, hogy a parkban gyermekjátszóhely is volt.³⁷⁹ A főkertész terve formai kialakításában hasonlít a Népliget első ütemének terveihez, melyről a későbbiekben még lesz részletesen szó, és amelynek vonalvezetését Sisa József a francia tervező Alphand munkásságához köti.³⁸⁰ Az íves és szabályos formák egyesítése a francia tervező munkáiban valóban igen előremutató és nagyhatású újítások. A Mechwart tér esetében azonban véleményem szerint nem szabad elsiklani Gustav Meyer formai megoldásainak hatása felett sem. Meyer jellegzetes elemként használta szinte minden közpark-tervében a Hippodrom formát a játszóterek és sportpályák kialakításánál.

Ha Ilsemann tervét elemezzük, meglátásom szerint a statisztikában említett gyermekjátszóhely nem lehetett máshol, mint a hippodrom formájú kertrészben. A terv ugyanis erőteljesen a főtengelyre szerkesztett, itt kapott helyet a lehangsúlyosabb központi helyen a részletterven is látható közép-parterre. Ilsemann írásainak ismeretében kétségbe vonhatatlan, hogy számára a nagyméretű virágágy a park fókuszpontját kellett, hogy képezze.

376 Terve a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti tanszékének könyvtárában található

377 A Mechwart liget nevet 1913-ban kapta, ekkor avatták itt fel Mechwart András a Ganz gyár egykori igazgatójának szobrát. MAGYAR 2008, 121.

378 Mindkét terv a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti tanszékének könyvtárában található.

379 Magyar Erzsébet a park létesítését 1904-re datálta, azonban az A Kert című folyóirat 1898-as statisztikáiban már szerepel a park, mint abban az évben létesített zöldfelület. MAUTHNER 1898, 521., MAGYAR 2008, 121.

380 SISA 2007, 139.

Ezt erősíti, hogy a terepadottságok miatt, a Margit körüti hangsúlyos fogadótértől induló tengely ellenpontjában lépcsőket helyezett el. A magasságkülönbség lehetővé tette, hogy a bejárattól a látogató rálásson a központi elemként alkalmazott virágágyra. Bizonyos, hogy ebbe a reprezentatív tengelybe nem helyezett volna el játszóteret, így annak leglogikusabb helyszíne a hippodrom-forma maradt.

Ilseman terve a jól átlátható térszervezés és a geometrikus formák alkalmazása miatt is igen távol van már az Erzsébet park Reitlinger-féle terveitől. Az igen haladó német közparktervezés formai és térszervezési megoldásai köszönnek vissza munkájában, továbbá a gyermekjátszóhely elhelyezésével a park funkcióbővítésének kérdésével is érdemben foglalkozott.

Még egy, a körúthoz közeli zöldfelület érdemel figyelmet, a Marczibányi tér. Ilseman Keresztély két tervet is készített a terület rendezésére, 1898-ban, és 1900-ban.³⁸¹ (190-191. kép) A területet 1898-ban vette meg a város az államkincstártól, parklétesítés céljából.³⁸² A park kialakítása még abban az évben megindult; az *A Kert* című folyóirat a parkban rendezett jótékonyági eseményről számolt be, melyet a Budai könyvtár javára rendeztek.³⁸³ A terv nagyméretű, fasorok által határolt hippodrom formájú gyepfelületet ábrázol, valamint az ehhez négy irányból bevezető négyes fasorokat. Az egyszerű kialakításból teljes mértékben hiányoznak a korábban szokványos díszes virágkiültetések, valamint egyéb olyan díszítő elemek, melyek a korábbi korszakban jellegzetesek voltak.

1900-ban ad hírt a szakfolyóirat arról a kérvényről, melyet a budai kertészegylet és egyetemi diákegyletek nyújtottak be, és kérték a park átengedését sportolási célokra.³⁸⁴ A kérvényt a Fővárosi sétaterek bizottsága jóváhagyta. Valószínűleg az ekkori átalakítások miatt készülhetett Ilseman második terve még ugyanebben az évben. A park tervei formai szempontból azért jelentősek, mert mindenféle díszítőelem nélkül, végtelenül egyszerű, használatra szánt útszerkezettel kialakított térkonceptiót mutat. Ilseman ezen a tervén már teljesen eltávolodott a magánkertek világától. Az átalakítás pedig a parkhasználat fokozódó funkcionális változásaira hívja fel a kutató figyelmét, hiszen megjelent az első sportpálya a városban, e tevékenység növekvő jelentőségére hívva fel a figyelmet.

381 Mindkét terv a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszékének könyvtárában található.

382 S.A. 1898c

383 S.A. 1898d

384 S.A. 1900b

IV.4.3. A KOMPLEX KÖZPARKELMÉLET ELSŐ MAGYARORSZÁGI PÉLDÁJA – A

NÉPLIGET

„Európa egyik legnagyobb és legszebb közkertje. Dendrológiai szempontból értékes fái között rengeteg olyan fordul elő, amely máshol nem található”³⁸⁵

Az előbbieken a városrendezéshez kapcsolódóan tárgyaltam a kisebb városi zöldfelületeket és parkokat. A továbbiakban a korszak egyik legjelentősebb beruházására kívánok részletesen kitérni, a Népliget építésének ismertetésére. A nagyobb méretű parkok közül a századfordulón a Városliget, mint a legismertebb és leglátogatottabb közpark egyre kevésbé tudta kielégíteni a városlakók igényeit, és már egészen korán, az 1860-as években felmerült egy új városi park létesítésének szüksége és lehetősége, azonban a megvalósítás az 1890-es évekig váratott magára. Ekkor először a Népliget épült meg, amely a korábban már bemutatott Gellérthegy mellett a legnagyobb új fejlesztés a századforduló időszakában, és a tervezésemélet szempontjából a legkomplexebb budapesti alkotás.

A Népliget kialakításának és rendezésének kérdése igen hosszú időn keresztül témája volt mind a szakmai folyóiratok cikkeinek, mind a napi sajtónak. Éppen ezért gazdag anyag állt – főképpen a források tekintetében – a rendelkezésemre, hogy a kialakítás történetét rekonstruáljam. Noha a Népliget történetének több monografikus feldolgozása született már,³⁸⁶ szándékom az volt, hogy a tervezők elképzeléseinek, gondolatainak és a használók véleményén keresztül elemezzem és bemutassam: annak ellenére, hogy általában a park sikertelenségéről írnak a kutatók, a Népliget a magyar közpark-történet fejlődése szempontjából kiemelkedő mérföldkönek tekinthető.

A park fejlődése, bővítése, átalakításai azt mutatják, hogy alkotói a legújabb nemzetközi áramlatoknak és a társadalmi igényeknek megfelelően építették meg. Hajós Géza hívta fel arra a figyelmet, hogy ez volt az első olyan néppark, melynek létesítését kifejezetten az alsóbb néposztályok igényeinek megfelelően tervezték. Noha Európában a Bois de Vincennes korábban hasonló céllal jött létre³⁸⁷, a Monarchián belül valóban a Népliget az első

385 S.A. 1938, 4.

386 TARJÁNYI 1996, HERCZEGNÉ 2003

387 Párizs nagy keleti parkja, a Bois de Vincennes építési munkái 1858-1860 között zajlottak, Jean-Charles-Adolphe Alphand és Barillet-Deschamps tervei alapján. A park elsősorban a szegényebb néprétegek igényeit szolgálta, erre a célra is jött létre, hiszen tehermentesíteni akarták a Bois de Boulogne-t, és fenntartani az előkelőbb társaság számára. CHADWICK 1966, 157.

ilyen „plebejus park”, és a Vincennes-el szemben ez nem korábbi királyi vadászterületen készült el, hanem a város saját tulajdonú telkén. Így a kezdeményezést úttörőként értelmezhetjük.

Magát a területet még IV. Béla adományozta Pest városának, 1244-ben, Kéwer (Kőbánya) részeként. 1703-ban I. Lipót kiváltságlevele megerősítette a város tulajdonjogát. Az 1863-as térképek '*Städtische Acker Gründe*' azaz városi szántóföld-ként említik.³⁸⁸ A terület talaja homokos volt, éppen ezért mezőgazdasági szempontból eléggé értéktelen, így elidegenítésére nem került sor. 1855-ben a futóhomok megkötése céljából akáccal fásították, azonban ezek nagy része a kedvezőtlen körülmények miatt kipusztult. A kiegyezés után a környéken nagyarányú gyárépítések indultak, amelyhez a homokot a területről vitték el.³⁸⁹ A mai Népliget két ütemben, ezen felhagyott homokbányák területén, Ilsemann Keresztély tervei szerint épült meg. Az első ütemben a mai Vajda Péter utcáig készült el a park, majd körülbelül tíz évvel később teljes méretében.

A Népliget létesítésének előzményeként elsőként az 1847-ben megalapult '*Pest-kőbányai liget-részvénytársaság*'-ot kell megemlíteni, amely a Városligethez hasonló mulatókert létrehozását tervezte Kőbányán. A társaság egy 42 hold nagyságú területet be is fásított, melyet a város engedett át erre a célra. Még ebben az évben terveztek Feszli Frigyessel egy vendéglőt, amely tornáccal és kiülőtérasszokkal körbevett, középrésze felett fedett kilátóval kialakított épület volt. Tetejéről két oldalt széles ponyva vezetett le.³⁹⁰ Az épület megvalósulásáról nincs adat, a vállalkozás pedig nem lett igazán sikeres, azonban mindenképpen a későbbi Népliget előzményének tekinthető. (192. kép)

Másik előfutárként említhető a Kültelki és Ültetvényi Bizottmány, amelynek megalapítását a városi tanács rendelte el 1866 novemberében. Ennek a rendeletnek a létrejötte Illencfalvi Sárkány József földbirtokos elképzeléseinek köszönhető, aki indítványában a kültelkek befásításának szükségességét hangsúlyozta.³⁹¹ Az ő e célú erőfeszítéseinek emlékét a mai napig egy kőtábla őrzi a parkban. A bizottmány 1868 januári ülésén döntött arról, hogy az Üllői és Kőbányai utak között Népkertet kell létesíteni, ennek érdekében első lépésként 10 holdnyi területen faiskolát rendeztek be. A tervezéssel idősebb Petz Ármint bízták meg.³⁹²

388 RADÓ 1985, 36.

389 HERCZEGNÉ 2003, 205.

390 KOMÁRIK 1993, 34.

391 GÁRDONYI 1921, 3.

392 GÁRDONYI 1921

Az igen nagyvonalú alkotás valódi népkertet vázolt fel, változatos szórakozási lehetőségekkel.³⁹³ (193. kép) A terv 205 holdnyi (118 ha) területre készült, és öt különálló kert koncepcióját tartalmazta, melyet egy 40 öl (75,85 m) szélességű ovális, szabályos vonalvezetésű körút kapcsolt egybe. A középső, legrepresentatívabb kertrész a körúton belül feküdt, a körút külső íve mellett négy másik kert volt található. A központi kertet szökőkúttal, ahhoz tartozó nagyméretű medencével és tóval alakította ki. A tó közepén sziget és elegáns kioszk kapott helyet. A szökőkút ellenpontjaként a tervező egy másik magaslatot is elhelyezett, ahová éttermet, hangversenytermet tervezett, és innen élvezhették volna a látogatók a budapesti kilátást is. Szintén a központi kertrész elemei közé tartoztak a zenepavilonok, a halastó, kisebb sátrak és kioszkok is.

A központi, úgynevezett „*Főparkon*” kívül négy mulatókert is szerepelt a terven, melyekben mutatványostér, tánctér, nyári színház, gyermekkert, gyermek- és majomszínház elhelyezését javasolta Petz. Ez a meg nem valósult koncepció nem csupán Magyarországon volt egyedülállóan nagyvonalú, amit az is bizonyít, hogy 1870-ben Londonban a nemzetközi kiállításon kitüntetést kapott.³⁹⁴ Noha a terveket kisebb módosításokkal elfogadták, a Közmunkák Tanácsa a területre gyárvárost tervezett építeni, így a megvalósítás nem is kezdődött el.

A Népliget építése sokáig háttérbe szorult, végül az 1888. évi 477. számú közgyűlési határozat döntött arról, hogy a faiskola és a mellette levő legelőterületek összevonásával közparkot alakítsanak ki. A belügyminiszteri jóváhagyás végül csak 1889-ben történt meg, 1890-ben Klenszky Vilmos és Kulcsár Ferenc tervei szerint indult el a terület parkosítása.³⁹⁵ A faiskola növényanyagával induló növénytelepítés kezdetben a terület szélén futó körút mellett zajlott. A park első nagyszabású létesítménye az 1892-93 között épült víztorony volt, amely elsősorban a park szomszédságában épült Tisztviselőtelepet látta el szűrt ivóvízzel. (194. kép) A Kajlinger Mihály tervei alapján készült építmény egy aknakútból, gépházból és kis víztoronyból áll, burkolata téglá. Maga a torony három szintre tagolódik, a földszinti egység hengeres, felette tömör mellvéddel határolt terasz található. Innen hat pillér emelkedik ki, melyek közeit íves falazat tölti ki. A fülkéket kőkonzolokról indított ívek hidalgják át, amelyek téglából épültek. Ez tartja a henger formájú víztartályt, melynek falán körablakok

³⁹³ A leírás forrása: S.A. 1869

³⁹⁴ PETZ 1890, 102.

³⁹⁵ KARDOS 1908, GÁRDONYI 1921

találhatóak, téglá keretézéssel. A tornyot palával burkolt kúptető fedi. A gépház egyemeletes, kontyolt nyeregtető. ³⁹⁶

A víztorony megépítését követően, Fuchs Emil visszavonulása után, az abban az évben kinevezett főkertész Ilseemann Keresztély egyik első munkájaként kezdődött meg a terület angolparkká alakítása, amely 1896-ra készült el. (195-196. kép) A korabeli források tanúsága szerint a megnyitást nem kísérte ünnepség. Ugyanakkor a látogatók már ekkor kiemelkedő jelentőségű és minőségű közparkba érkezhettek. A könnyebb megközelíthetőség érdekében a lóvasút vonalán külön állomást is létesítettek. ³⁹⁷ Érdekes megfigyelni a cikk azon megállapítását, hogy a liget „*mintha csak a telepnek kiegészítő része, kertje volna*”. Ez felidézheti a kutatóban az angliai parkok létesítésének célját: a körben lévő épületek szinte 'saját kertjüként' használhatták a nyilvános parkokat, amely által az ingatlanok értéke növekedett.

Az első ütemben Ilseemann a korszakban szokásos rendszer szerint alakította ki a parkot. Noha a nagyvonalú útvonalvezetés, az erős tengelyek és a geometrikus elemek a hagyományos angolkerti útvonalvezetéstől eltérő, előremutató formai koncepciót mutatnak, tervezéseméleti szempontból a régi Népliget kevés újdonságot mutat. Formai megoldásai Gustav Meyer berlini parkjainak – Treptower park, Humboldthain, Friedrichshain II. üteme – kialakításával állíthatóak párhuzamba, az íves és szabályos geometrikus elemek együttes alkalmazása Meyer stílusára volt jellemző. ³⁹⁸

396 <http://viztorony.hu/kereses/index.php?q=Kajlinger+Mih%C3%A1ly>

397 „*Csendben, minden feltűnés nélkül vagy két hét előtt az új népligetet hivatalosan is megnyitották. Eddig csak a Ferencváros lakói és a tisztviselőtelepiek keresték fel, most, hogy egy-egy lóvasúti kocsi tábláján feltűnt az új cím: »üllői-uti népliget«, egész Budapest megtudta, hogy az új városliget elkészült. »Az új városliget.« Ezren beszélnek róla, de többnyire gunyosan és felkeresni egy sem vállalkozik. Mindenki azt mondja: az új városligetben bizonyára még kicsinyek a fák, árnyékot nem nyújtanak, kedves pihenő helyek nincsenek s azért, hogy néhány bokrot lássunk, bizony nem érdemes kifáradni. A régi városligetet, a mely csak »fűt«, nem pótolja semmi sem és a budapesti ember a főváros jóvoltából még jó, friss levegőt sem szívhat. Ez a gondolat ugyyszólván hatalmába kerít minden embert. S szinte félve szállunk fel a közúti kocsiba, a mely a tisztviselőtelep árnyékos akáczfái között az új népliget felé halad. A tisztviselőtelepet mindenki ismeri. A szép tiszta utcák akáczfaikkal sok embert kicsálnak vasárnaponként a kis telepre, a mely naponként gyarapszik s lassan valószínűs kis várossá nővi ki magát. A tisztviselőtelep mögött terül el az új népliget. Mintha csak a telepnek kiegészítő része, kertje volna. Széles országút választja el tőle, egy-két dombon kell keresztül haladnunk (aztán eltűnik ez is idővel) s ott vagyunk az új városligetben. Azt hisszük, mindenki kellemesen csalódott, mikor az új ligetet meglátta. A csenevész apró fáknek semmi nyoma, csupa nagy terebélyes fa áll az utak szélén, a széles utak gondozottak és a pompás virággyak között kis fehér padok hívják pihenőre az embert. Az első gondolat az: nini az új liget szinte szebb, takarosabb mint a régi városliget. (...)*” (Fővárosi Lapok, június 5.) Idézi: S.A. 1995

398 BÖTTICHER 1896, BÖTTICHER 1895c, BÖTTICHER 1895b, BÖTTICHER 1895a, SISA 2007, 139.

A park kialakításánál a tervezőt elsősorban azok a hagyományos elképzelések vezették, melyek a park fő céljának a sétálást és az érdekes növénygyűjtemények bemutatását tartották. Emellett két funkció, vendéglő és Wurstli, 'mutatványostér' kapott helyet. A funkcionális szempontból igen fontos elemek a terv formai megoldásai és térszervezése szempontjából is jelentősek. A Héderváry utca felől érkezők az utca meghosszabbításának vonalában érték el a liget fő tengelyét. Erre a tengelyre szervezve a látogatók először a Díszterre érkeztek, majd onnan a népligeti vendéglőbe, végül egy széles fasoron keresztül a mutatványos térre jutottak. Ez utóbbi a korábbi személtlerakó helyén épült a mutatványos bódék számára. A Díszter – melyet a korabeli források modern stílusúnak neveztek³⁹⁹ – nyírott sövényekkel, alakított buxusokkal és speciális orgonagyűjteménnyel díszített tér volt. Innen tovább haladva a park fő tengelyén, a látogatók előtt feltűnt a Nagyvendéglő, amely 1895-ben romantikus stílusban épült fel 'Budapesti Nagy Sörzsarnok' néven.⁴⁰⁰ Az épület első terveit 1894-ben a Mérnöki Hivatal készítette.⁴⁰¹ Ezt a tervet azonban a Pénzügyi és Gazdasági Bizottmány nem fogadta el, 1895-ben költségcsökkentést javasoltak, így a Mérnöki Hivatal még az évben egy fele akkora költségből is megépíthető épület tervét is elkészítette.⁴⁰² Kemény Mária meglátása szerint az első terv valószínűsíthetően reprezentatívabb neoreneszánsz vagy neobarokk épület lehetett, míg a megvalósult épület az úgynevezett 'svájci ház' építészeti stílus sajátosságait viseli magán.⁴⁰³ Az épületet 1896. május 17-én vette használatba első bérlője, Heinczel Mihály vendéglős.

A vendéglő mellett fontos funkció volt a 'tömegszórakoztatás' is az újonnan létesített ligetben. (197-198. kép) A mutatványos tér a terv hangsúlyos eleme, mind formai, mind térszervezési szempontból. A tengely díszterrel ellentétes pontján lévő formai szempontból hangsúlyos, geometrikus, ellipszisekből és körökből kialakított elem. A mutatványos tér

399 KARDOS 1908, 12.

400 A város akkor legnagyobb vendéglője két emeleten négyszáz ember befogadására volt képes. Az emeleten tiszti kaszinóval is rendelkező épület a park jelképévé vált. TARJÁNYI 1996, HERCZEGNÉ 2003, SISA 2007, 139.

401 KEMÉNY 2004

402 Az indokolás szerint „Az új Népligetet s általában a nyári üdülésre szánt helyeket látogató közönség érdeke azt kívánja, hogy a Népligetben nem annyira a beéső, zárt helyiségekkel rendelkező különös külső disszel tervezett stílszerű, mint inkább a célszerűség követelményeinek megfelelő, részint fedett, részint pedig teljesen nyílt terasse-okkal bíró és lehetőleg egyszerű...” épületre van szükség.

403 A verandákkal, fatornyokkal díszített nyerstégla épület főbejárata a Tisztviselőtelep felé nézett, innen élősövényvel elkerített kerthelyiségen, és faszerkezetű üvegezett verandán keresztül lehetett megközelíteni. Az épület keleti, szerényebb homlokzata nézett a Mutatványos tér felé. A főhomlokzat gazdagabb kialakítása azt mutatja, hogy a tehetősebb vendégeket a Tisztviselőtelep felől várták.

meghatározó látogatóvonzó létesítmény volt, melynek elődjei a Városligetben és a Városmajorban is megtalálhatóak voltak. A városligetinél jóval kisebb léptékű és kevésbé – akkor is főleg az alsóbb osztályok által – látogatott Wurstli meghatározó elemévé vált a parknak. Míg megnyitásakor csak lövölde varieté és hinta működött itt, a program-kínálat Magyar Erzsébet kutatásai szerint fokozatosan bővült.⁴⁰⁴ 1899-ben már hajóhinta, bábszínház, gyorsfényképészet, körhinta ütőgép, fonográf és bábszínház is volt, 1904-ben pedig léghinták, céllövölde, kávé-és tejszarnok, valamint villanygép is szerepelt a kínálatban. Egy évvel később pedig már mozgófényképek és panoptikum is volt.

A Wurstli területét a funkció népszerűsége miatt az 1910-es években megnövelték,⁴⁰⁵ a terveket Ilsemann szignálta. (199. kép) A korábban növényekkel beültetett külső ellipszis teljes területét átalakította mutatványos térré, és az elszórt bódék helyett szabályosan kialakított raszteres kiosztásban helyezte el őket. Ennek oka az is, hogy a Városliget tehermentesítésének egyik lehetséges módja az ottani tömegszórakoztatási egységek áttelepítése volt, amely végül 1911-ben történt meg.

A Népligetben a mutatványos tér a legfontosabb elemmé vált a két világháború között. A mozi, műszínpark, barlangvasút, dodzsem, óriáskerék, körhinta, hajóhinta, céllövölde és Közép-Európa leghosszabb hullámvasútja is itt kapott helyet.⁴⁰⁶ Ugyanakkor ezzel az átépítéssel összefüggésbe kell említeni a park egyik hiányosságát, melyre a kortársak is felhívták a figyelmet. A forrásokban arra találhatunk utalást, hogy hiányolták a gyermekjátsszóhelyek létesítését.⁴⁰⁷ Egy, a Wurstli átalakítása utáni korabeli forrás viszont a létesítmény mellett már gyermekjátsszóhelyet is említ, mely azt mutatja – és ezt a második ütem terveinél is látni fogjuk – hogy Ilsemann a társadalmi igények – és bírálatok – figyelembe vételével, a korszak legfontosabb újításait is beillesztette a parkba.

A megnyitás időszakában, 1898-ban készült el és nyílt meg a Telepi Torna Egylet Sportpályája, amelyet a tisztviselőtelep lakosai számára létesítettek, és nyáron tenisz, télen korcsolyázási lehetőséget nyújtott.⁴⁰⁸ Épülete eredetileg 1896-ban, a Millenniumi kiállítás Tejivó csarnokaként épült. Fontos megjegyezni, hogy a századforduló időszaka volt az a

404 MAGYAR 2008, 206-207.

405 Ilsemann átalakítási tervei a Budapesti Corvinus egyetem Kertművészeti Tanszékének archívumában vannak.

406 Balázs Bálint: *A Népliget története avagy hogyan lett az új városligetből a főváros legelhanyagoltabb közparkja*. www.futas.net/futoverseny/Nepliget/nepliget_tortenete.pdf

407 A Fővárosi Lapok 1894-es cikkét idézi: GOMBOS 1974, 188.

408 MAGYAR 2008, 223-224.

korszak, amikor a szervezett sportolási lehetőség egyre nagyobb hangsúlyt kapott a közparkokban. Ebben a tekintetben a Népligetnek már az első üteme is igen haladó szellemiségben készült el.

A Népligetben elhelyezett szobrok a Tornacsarnok épületéhez hasonlóan máshonnan kerültek ide. A parknak nem volt önálló szobrászati-művészeti programja. 1896-ban klasszicista munkák kerültek ide, Kasselik Fidél Oroszlánfejes szökőkútja, amely korábban a Terézvárosi templom előtt állt, majd később vissza is került oda, Dunaiszky László Halászeány szobra eredetileg a Hal téren volt, azonban az Erzsébet tér építésekor útban volt, így került a liget körútja mellé.⁴⁰⁹ (200. kép)

Növényállományát tekintve a kert vegyes képet mutat. Egyrészt Ilsemannak alkalmazkodnia kellett a már megkezdett fásításhoz, ugyanakkor koncepciójában egy dendrológiai gyűjteményes kert kialakítása szerepelt. Az elkészült park is éppen növénygyűjteményei miatt vált híressé, amely növénykülönlegességekhez Ilsemann nemzetközi cserékkel jutott hozzá. A korabeli források dicsérik a több mint 500 fajt és fajtát tartalmazó cserje és lombhullatófa-gyűjteményt, melyben orgona-, hársfa- és tölgyfagyűjtemény is volt. (201-204. kép)

Ha elolvassuk Kardos Árpád 1908-as beszámolóját a régi Népligetről, abból a funkcionális megoldásokra is következtethetünk. *„Annak, aki jó levegőt akar szívni, szép parkalakzatokat, kertészetileg és botanikailag érdekes növényeket akar látni, a ki szép, nagy kiterjedésű smaragdzöld pázsitban kíván gyönyörködni, - annak sokkal érdekesebb kimenni a Népligetbe, mint a Városligetbe(...). Aki tud gyönyörködni a növényekben, a fejlődő fáknak, a nyíló virágokban, a zöld fűben és kék égből, annak itt Budapesten jobb és kellemesebb kiránduló helyet a Népligetnél alig lehet ajánlani.”*⁴¹⁰

A Népliget megnagyobbításának gondolta 1897-ben merült fel. Ekkor már célként szerepelt, hogy a legszegényebb néprétegek számára is használható legyen.⁴¹¹ A Népliget második ütemének terveit Ilsemann 1900-ban publikálta, a park átadása 1910-ben történt.⁴¹² (204-207. kép) A megnövelt liget a korabeli források szerint Európa egyik legnagyobb és legszebb közkertje volt.⁴¹³ A tervet bemutató cikkében tervezéseméleti szempontból igen

409 1985-ben végül a Kristóf téren állították fel. HERCZEGNÉ 2003, 208., SISA 2007, 139.

410 KARDOS 1908, 9.

411 S.A. 1897e; S.A. 1903

412 ILSEMANN 1900a, 92-93.

413 S.A.1938

fontos változásokat figyelhetünk meg. Megfogalmazása szerint: „Az *alapeszme, a mely engem a nyilvános sétányok és ligetek tervezésénél vezérel, a következő: alkalmazkodás a városszabályozási tervezethez, a sétányok körüli épületek architektúrájához; az ültetvények a sajátosság jegyét viseljük magukon, és nemzetünk gondolkozása, érzése és költészete jusson kifejezésre*”⁴¹⁴ Ennek megfelelően terveiben kifejezetten a magyar flóra jellegzetes növényeinek alkalmazását javasolta. Funkcionális szempontból is igen jelentős változásokat tapasztalhatunk. Leírása szerint külön figyelmet fordított a különböző gyermekjátszóhelyek kialakítására, készültek gyepes, illetve kavicsos burkolatúak is. A Hungária körúttól nem messze kávézó kialakítását javasolta, melynek a kert többi szintjéhez képest 1 méter magasan kiemelt teraszáról jó kilátás nyílhat az egész ligetre. A terv mind funkcionálisan, mind a növénytelepítés szempontjából túllépett az első ütem elképzelésein, Ilsemann írása igen sok előremutató gondolatot tartalmaz. Érdekes ugyanakkor, hogy alaprajzi szempontból visszatért a kacsaringós útvonalvezetéshez, mely jóval kevésbé nagyvonalú, mint az első ütem esetében. Ebből a szempontból ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az új funkciók esetében – kávéház, játszótér – Ilsemann ugyanúgy alkalmazta a geometrikus elemeket, például a hippodrom formájú játszóteret, mint ahogy azok Meyer berlini parkjaiban is láthatóak.

A Népligethez már a XX. század elején is rossz közbiztonság és a látogatottság hiánya kapcsolódott.⁴¹⁵ A folyóirat cikkek is legtöbbször ezt említik a ligettel kapcsolatban, és ez a gond megmaradt napjainkig. Elhanyagoltsága jelenleg valóban igen rossz képet fest Európa valamikor egyik legkorszerűbb közparkjáról, és ez jellemzően a róla írt tanulmányokat is befolyásolja, szinte soha nem olvashatunk a Népligetről, mint sikertörténetről. Ugyanakkor ha a korábbiakban már bemutatott két parkot – a Friedrichshain második ütemét és a Türkenschanz parkot – vizsgáljuk, meg kell, hogy állapítsuk, hogy a Népliget második ütemének tervezési koncepciója, párhuzamba állítható ezek elképzeléseivel, szinte ugyanabban az időben, ugyanannyira új elvek mentén alakította ki a tervező, mint a két nyugati példát.

A XIX. század utolsó néhány évtizedében jelent meg először a honos növények alkalmazásának gondolata, és Budapest legnagyobb parkja ezen új elmélet szerint kialakított parkok közé sorolható. Funkcionális szempontból megjelent benne mindaz, amit napjainkig alapelveként tartunk számon a közparktervezésben – mint például a minden korosztálynak

414 ILSEMANN 1900a, 92.

415 Például: RÄDE 1927a, 10.; HAVAS 1937

megfelelő funkciók kialakítása – növényhasználatában pedig a XX. század első felében megjelenő modern kertművészet által javasolt honos növény alkalmazási elveit vetítette előre. Így meglátásom szerint a Népliget – a megközelítés nehézsége, a rossz közbiztonság, stb. – ellenére is igen jelentős állomás a tájépítészeti tervezés fejlődésében, történetében.

IV.5. PARK ÉS VÁROS KAPCSOLATA

A pesti, majd budapesti várostervezési pályázatok egyes pályamunkáiban ugyan már korán megjelent a parkok és a városi szövet kapcsolatának, együttes kezelésének a gondolata, a választott tervek mégsem ezek közül kerültek ki. Ettől függetlenül megjelentek elképzelések, amelyek ezen szerettek volna segíteni, noha a korszakban – és sajnálatos módon később is – nagy részük megvalósíthatatlan maradt. Vizsgálatuk ugyanakkor fontos a tervezésemélet kialakulása szempontjából.

IV.5.1. TÁNCICS MIHÁLY KONCEPCIÓJA

„Főleg pedig a várost keletről határazó külső csatorna partjai, s mellékei, mind gyalogok, mind lovagok és kocsik számára, egyik kikötőtől a másikig, oly nagyszerűen szép, tisztalégű sétánnyá varázsoltassanak, melynek párja majdan nem leende.”⁴¹⁶

Széchenyihez hasonlóan a kor egy másik jelentős közéleti szereplője, Táncsics Mihály is foglalkozott városfejlesztéssel. Ő 1864-ben a börtönben írta, majd 1867-ben adta ki *Fővárosunk* címmel elképzeléseit, melyben foglalkozott többek között közlekedésfejlesztéssel, és a Duna-partok kiépítésével is. Mindezek mellett a 'jó levegő' biztosítása érdekében a városi zöldfelületek fejlesztésére is dolgozott ki víziókat.

Alapvető elképzelése a város északi és déli részén egy-egy nagyméretű kikötő építése volt. A két kikötőt a városon keresztül vezető csatornákkal tervezte összekötni. A belső csatorna a Teréz-, József- és Ferencvároson keresztül haladt volna, és kisebb gőzösökkel lehetett volna közlekedni rajta. A parkok szempontjából a külső csatorna különösen érdekes. A várost keletről határolta, és Táncsics elképzelése szerint a Városligeten átvezetve táplálta volna az ott lévő tavat. A csatorna partjára pedig végig sétányokat és zöldfelületeket tervezett. A városban hajózható csatornák létesítésének gondolata nem először, és nem is utoljára jelent

416 TÁNCICS 1976, 16-17.

meg, azonban kettős csatornával, melyből az egyik kifejezetten zöldfelületi szempontból jelentős, csak Táncsics terveiben találkozhatunk.⁴¹⁷

Nagyvonalú elképzelésének kiegészítője, hogy fásításokat javasolt az Üllői és Váci útra, valamint az Országútra, és a Duna-partokra is. Táncsics Széchenyivel ellentétben nem csak a pesti oldallal foglalkozott, hanem Budával is. Javasolta a budai Duna-parton sétány létesítését a Császár-fürdőtől a Gellérthegy lábáig. Emellett erdőt telepített volna a lebontott újlaki lakóterületek, valamint az óbudai szőlők helyébe, mely elképzelésével előrevetítette a későbbi egész Budapestet körülölelő zöld gyűrűk gondolatát.⁴¹⁸

IV.5.2. REITTER FERENC

Az 1867-es kiegyezés hatására a testvérvárosok, Buda és Pest ismét fővárosi szerepet kaptak, amely a városrendezés és városfejlesztés egyre sürgetőbb feladatainak megindításához vezetett. A város közegészségügyi infrastruktúra terén hatalmas lemaradásokkal rendelkezett, de szükség volt az úthálózat jelentős bővítésére, a Fővároshoz méltó, a bécsivel összevethető városkép kialakítására is. Ez utóbbi kérdéshez tartozott a parkok, középületek, emlékművek felállításának szükségessége. A város azonban több szempontból hátrányos helyzetben volt a császárvároshoz képest. Mivel nem volt uralkodói székváros, a városnak és a kormánynak kellett mindenhez megteremtenie az anyagi hátteret, és minden városépítészeti elgondolás megvalósításához kisajátításokra volt szükség. Emellett hiányoztak a város körüli erődvonalak, melyek több európai székvárosban nagy szabad terek városépítészeti alkalmazását tették lehetővé.⁴¹⁹ Ezen okokra vezethető vissza az is, hogy a magyar fővárosban jóval kevesebb park és tér jöhetett létre, mint például Bécsben, vagy Berlinben.

Az első átfogó városrendezési terv Pest esetében a korábban már említett Reitter Ferenc nevéhez köthető, akinek 1869-es emlékirata meghatározta a következő évtizedek

417 A nagykörút helyén vezető hajózható csatorna terve 1862-ben született meg, és Reitter Ferenc elképzelése volt. Reitter terve, melyet 1865-ben mutatott be a nyilvánosságnak egy igen széles csatorna tervét mutatja, melyet fasorok is kísérték. A terv sokáig foglalkoztatta a közvéleményt, és az építési hatóságokat, végül elvetették. A külső csatorna terve Kvassay Jenő elképzelései között szerepelt ismét, aki 1912-ben publikálta tervét. Ez azonban már kifejezetten gazdasági érdekekből, a kereskedelem és a közlekedés-fejlesztés céljából létesült volna. A zöldfelületeknek és a Táncsics által javasolt sétány-gondolat már nem hangsúlyos. Az utóbbi terv érdekessége, hogy még a jelenlegi városépítészeti adottságok mellett is esélyes lehetne a megvalósítása, mely a város klimatológiai és ökológiai adottságainak javítása szempontjából kiemelkedő jelentőségű lehetne. S. A: *A Reitter Ferenc csatorna*. <http://budapestcity.uw.hu/02-tortenet/Reitter-csatorna/index-hu.htm>; S.A: *Hajózható csatorna terve Budapest körül*. <http://www.huszadikszazad.hu/index.php?apps=cikk&cikk=7900>

418 TÁNCICSICS 1976, 16-17., 24.

419 VADAS 2005, 27.

városrendezésének irányát.⁴²⁰ Reitter javaslatai szerint a város adottságaihoz leginkább a sugaras-gyűrűs útrendszer illeszkedik. A Nagykörút helyén létrehozandó csatorna is ennek a rendszernek a részét képezte elképzeléseiben. (208-209. kép) Noha a csatorna nem, a Nagykörút nyomvonala mind a mai napig Reitter elképzeléseit őrzi. A sugárirányú utak jelentős része a városba bevezető országutak nyomvonalán kialakítható volt, hiányzott azonban az északkeleti, amely a várost a Városligettel köti össze. E kapcsolat megteremtése Reitter szerint egészségügyi okból is igen jelentős cél volt.

IV.5.3. PESTI ZÖLD GYŰRŰ

*„A befásítást illetőleg szerény véleményem szerint gyökeres eszközökhöz kell nyúlni, ha valódi eredményt akarunk kivívni. Mindenekelőtt **tervszerűleg az egész város egy széles ültetvénytel (...)** volna körülveendő, amely egyszerű s csak a talajt s égaljt megszokott, honos fákból álló **zöld szalag**, a városból kinyúló **főutcákat** tekintve **helyenként nagyobb parkká, sétánnyá változnék át.**”⁴²¹*

A Budapestet Bécshez hasonlóan körülölelő erdő vagy parksáv időről időre visszatérő elképzelés a városfejlesztésben. Széchényi és Táncsics elképzelései után Feszl rendezési tervében is megjelent, ahogy azt a korábbiakban már láthattuk. Annak ellenére, hogy a tervet akkor nem fogadták el, a Közmunkatanács is „*ligetekkel akarta övezni Pestet*”.⁴²² Az FKT Siklóssy leírása szerint már 1870-ben foglalkozott ezzel a kérdéssel, és 'egészségügyi, szépészeti és kényelmi szempontok' miatt a várost körülvevő parksáv létesítéséről határozott.

A terv szerint a Városligettől kiindulva egyik irányban a Dunáig, a másik irányban a Kerepesi temetőig tartó, a liget szélességével megegyező méretű zöldsáv kialakítását tervezték, melyben a közparkok mellett kertés beépítést javasoltak. 1873-ban a kérdés újra előkerült, és ekkor már azt is javasolták, hogy esetlegesen kisajátításokkal oldják meg a fásítást azokon a területeken, ahol a magánkézben lévő telkek tulajdonosai nem hajlandóak a beültetésre.

Hosszas szünet után a kérdés 1897-ben került ismét napirendre. Ekkor a Törökőr-, Ligettelki-, Fehérúti-dűlő, és a Felsőrákosi rétek szabályozásával kívánták a problémát megoldani.⁴²³ A Bakos János miniszteri osztálytanácsos által készített nagyvonalú terv komplex új városrészt mutatott be. A terv egyik eleme a Ligettelki-dűlőn erdő létesítését javasolta, melynek az volt az előnye, hogy városi tulajdonban volt. Az erdő feladata lett volna,

420 VADAS 2005, 24.

421 PODMANICZKY 1984, 412.

422 SIKLÓSSY 1931, 297.

423 SIKLÓSSY 1931, 303.

hogy a Városliget és a Népliget helyett, illetve azok mellett méretében megfelelő üdülőhelyet biztosítson a Duna bal partján is, mert „*Budapestnek legnagyobb hibája, hogy nincsen olyan nagyobb szabású népligete, a hová a munkában kifáradt közönség vasárnap vagy ünnepnap családotul menekülhetne a nap s a tikkasztó aszfalt elől.*”⁴²⁴ Az új 'városerdő' méretében kétszer akkora lett volna, mint a Városliget. Az új közparkhoz a város minden részéből villamossal lehetett volna eljutni. A területet 24 öl széles útrendszer osztotta volna négy részre. Az egyik út az Erzsébet királyné útját kötötte volna össze a Kápolna térrel, míg a másik Gyömrői út, Maglódi és Jászberényi utakkal teremtett volna kapcsolatot.

A tervnek igen fontos a második egysége is. Ez tartalmazta a Felsőrákosi rétek beépítési javaslatát. A négyzetes szabályozás középső meghatározó eleme lett volna a Rákos patak mesterségesen szabályozott, 24 öl széles medre. A terv kisebb parkokat és egyéb közcélú szabadtereket is tartalmazott. A legnagyobb, 10 000 négyszögöles tér a fehérúti aluljárónál helyezkedett volna el.

A nagyvonalú beépítési terv ugyan nem készült el, de az elképzelés igen előremutató volt. A parksáv elemeként a Népliget két üteme épült csak meg. A parksáv kialakításának céljából felmerült a Városligettel való összekötése a Pékerdőn keresztül, mely a lóversenytérrel is keresztezte volna. A terv szerint a középső részét parkosították volna. 425 Sajnálatos módon a zöld gyűrűnek ez a szerényebb változata sem készült el, és még a két világháború közötti időszakban is felmerült mint a városrendezés hiányossága, mely napjainkig is érezteti hatását.

IV.5.4. ESZTÉTIKA ÉS A VÁROS, FORMA ÉS FUNKCIÓ

A korábban már említett, 1871-es nemzetközi városrendezési tervpályázat alapvető eleme volt az új Főváros működéséhez elengedhetetlen közintézmények elhelyezése. Az egyik legfontosabb az új Országház megépítése volt. Továbbá városépítészeti szempontból lényeges feladat volt az Újépület lebontása, és a helyén új közintézmények építése. E két városépítészeti szempontból meghatározó építkezéshez a környező zöldfelületek rendezése is hozzá tartozott, kifejezetten azokkal együtt tervezték őket, így városépítészeti szempontból is meghatározó feladatok voltak, és a méltó környezet megteremtése a parkok iránti igény fokozódását mutatja.

424 S.A. 1897a

425 S.A. 1909a

IV.5.4.1. AZ ÁLLANDÓ ORSZÁGHÁZ TERE

„A nagyszerű épület megkívánja, hogy szabadon álljon, és hogy *fenségéhez illő környezetéről is gondoskodás történjék.*”⁴²⁶

Az Országház építését 1880-ban törvényben szabályozták.⁴²⁷ Az építkezés helyszínét, a Duna partján lévő Tömő teret a Fővárosi Közmunkák Tanácsa választotta ki. Az 1883-ban meghirdetett tervpályázat eredményeként Steindl Imre kapott megbízást a tervek elkészítésére, aki az épületet körülvevő térre is dolgozott ki koncepciót.⁴²⁸ Steindl terveit többször módosította, a tér rendezésére vonatkozó alapvető elképzelése azonban változatlan maradt. E szerint „Az épület mögött és mellett pedig rendessé alakítandó hármastér terület.”⁴²⁹ A hármastér gondolata az épület keleti homlokzata előtti, valamint a két oldalhomlokzat előtt elterülő másik két térrészt jelentette. Térrendezési koncepciójának lényeges eleme, hogy a három egység kialakítása formailag, stílárisan egyezik. 1884-es tervváltozatán az épület keleti homlokzata előtti térrész újabb három egységre tagolódik, melyet az Alkotmány utca vonala indokolt. Az épület tengelyében burkolt felület jelenik meg, a tengely két oldalán pedig két növényekkel kialakított kertrészlet, amelyek felépítése azonos elemekből áll, és a tér alakjához mérten az elrendezés szimmetrikus. Ezt erősíti a két díszkút elhelyezése is. Steindl terve alapján készült el a végleges szabályozási terv, mely a térrendezés alapelveit is rögzítette. (210-211. kép) Legfontosabb elemei, hogy az épület szabadonálló, valamint terekkel övezett kell legyen. A terek melletti épületek a tervek szerint középület funkciót kell kapjanak, a tér főbejáratát pedig, a Parlament főtengelyével együtt az Alkotmány utcára szervezve kell kialakítani.⁴³⁰ A szabályozás elkészülte után a tér többi épületének tervezése is megindult.⁴³¹

426 SIKLÓSSY 1931, 283.

427 1880. évi LVIII tc., amely „az országgyűlés mindkét házát befogadó állandó Országház építését rendeli el” SIKLÓSSY 1931, 282.

428 A pályázati tervekről részletesen: GÁBOR 2000

429 Steindl 1884-es módosított tervváltozatához közölt magyarázata. STEINDL 1885

430 „A nagyszerű épület megkívánja, hogy **szabadon álljon**, és hogy **fenségéhez illő környezetéről is gondoskodás történjék**. Hatalmas főhomlokzata a fejedelmi Dunára nézend, a másik három oldalról is **tágas tér által lesz övezve**, s azon telkek, melyek e térnek külső szegélyét képezendik, oly beosztást nyertek, miszerint díszesen, palotaszerűleg legyenek beépíthetők, azoknál főleg a középületek emelését tartván szem előtt. A térre az Alkotmány-utcából lesz a főbejárat; az országház úgy fog elhelyeztetni, miszerint **kelet felőli kiugrásának tengelye egy vonalban legyen az Alkotmány utca tengelyével.**” A Közmunkatanács szabályozási javaslatát Siklóssy László idézi a tanács történetével foglalkozó művében. SIKLÓSSY 1931, 283.

431 Keleti oldalon: Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium épülete: épült Bukovits Gyula tervei szerint, 1885-1886-ban, A Kuria épület Hauszmann Alajos tervei szerint 1893-1896 között épült. Az északi és a déli

A Parlament elhúzódo építése miatt először 1896-ban, *A Kert* című folyóirat számolt be a parkosítási tervek elfogadásáról.⁴³² Szintén ebben az évben olvashatunk arról is, hogy Ilsemann vezetésével kivitelezés a következő év tavaszán, vagyis 1897-ben elkezdődik.⁴³³ Ez azonban mégsem történt meg, hiszen 1904-ben Andrássy Gyula gróf lovas szobrának felállításakor, és a déli kert kialakításának hírüladásakor említik ugyanebben a folyóiratban, hogy Ilsemann Keresztély vezetése alatt ekkor készült a keleti oldal parkosítása. A terveket a Főváros Mérnöki Hivatala, valamint a Fővárosi Közmunkák Tanácsa Mérnöki Osztálya készítette, egyeztetve Steindl Imrével, és az Országház Építési Végrehajtó Bizottságával.⁴³⁴ A parkosítás Ilsemann által készített terve ugyanebből az évből szintén ismert. A terv kivitelezését igazolja, hogy a tér kialakítását az 1908-as kataszteri térkép ábrázolja. A terv megtartotta a keleti park Steindl által kialakított elképzelését, és két körülbelül szimmetrikus, angolkertekre emlékeztető vonalvezetésű zöldfelületre tagolódott. A tér kialakítása mind térszervezésében, mind vonalvezetésében igen hasonlít a Bécsi Rathauspark kialakítására. Mindkét tér illeszkedik a kritikusok által 'miniatúr angolkertecskék'-nek nevezett terek sorába, amelyek a korszakban készültek.⁴³⁵ (212-217. kép)

1900-ban a városvezetés a téren Andrássy Gyula szobrának elhelyezéséről döntött. Ez a szakmai diskurzus fókuszpontjába helyezte a tér rendezésének kérdését. Palóczy Antal javaslata a szobor környezetének kialakítására még ebben az évben megjelent.⁴³⁶ (218. kép) Terve ugyan nem valósult meg, koncepciója azonban olyan tervezéseméleti kérdésekre hívja fel a figyelmet, amely a korszak Bécsben zajló elméleti vitáihoz hasonló. Véleménye szerint nem helyes ugyanis a parkszerű kialakítás, hanem 'fórunszerű építészeti térre' van inkább szükség, hiszen ez fokozza a monumentális megjelenést, míg a parkszerű kiépítés inkább kellemessé teszi a teret, amely az Országház esetében nem elég.⁴³⁷

Palóczy a tér elemzése kapcsán megemlítette, hogy a lovas szobor eredetileg a Parlament tengelyében tervezett elhelyezése nem helyeselhető, mert ez csak még jobban

oldal épített térfalai sokáig hiányoztak, csak jóval később, az 1920-as 1930-as években készültek el

432 S.A. 1896d

433 S.A. 1896c

434 S.A. 1904a, Somorjay Sélysette: *Budapest, Kossuth tér. Történeti áttekintés és műemlékvédelmi szempontok a tér rendezéséhez*. A tervpályázat dokumentációjának melléklete. 2007.

435 LOIDL-REISCH 2007

436 PALÓCZI 1900

437 „.....Ugy gondoljuk ugyanis, hogy az országház előtt megfelelőbb lett volna a **fórunszerű építészeti tér**, és nem park, mely nem a monumentálisság fokozására szolgál, hanem a kellemest segíti elő..... De éppen mert a tér nagy, elosztható olyformán, hogy az országház kapuzatával az **előtér egy hatalmas fórumot képezzen...**” PALÓCZI 1900, 313.

kiemelné az országház és az Alkotmány utca tengelyének egymáshoz képesti eltérését. Konceptióját ebből kifolyólag az észak-déli tengelyre komponálta, és két lovas szobor elhelyezését javasolta. Ekkor jelent meg tehát a két szobor és az észak-déli tengely hangsúlyozásának gondolata, amely a tér története során többször visszatérő motívum, és mind a mai napig meghatározza a tér megjelenését. A központi tér formai kialakítását tekintve az épület tengelyére, annak középső kiugró rizalitjára szervezett.

Palóczy írásának lényeges eleme, hogy a park-tér kialakítás közötti különbségre felhívja a figyelmet. A századforduló időszakában meginduló folyamat, amelynek során egyre inkább előtérbe került a különböző funkcióhoz különböző kialakítás igényének megjelenése, fontos fejlődési állomás a zöldfelületek stilisztikai változásaiban.

Andrássy Gyula lovasszobra végül a déli kertben került elhelyezésre. Ennek kertészeti kialakítását a Fővárosi Mérnöki Hivatal és Ilsemann Keresztély tervezte 1906-ban.⁴³⁸ Az eredeti terv ugyan jelenleg még nem ismert, azonban a Ráde Károly által 1929-ben kiadott parksétány-terveket bemutató kiadványban megtalálható az alaprajz. A korabeli fényképek alapján arra következtethetünk, hogy ez az a kialakítás, amely 1906-ban elkészült. A terv a Steindl-féle angolkeri kialakításától eltérően jóval geometrikusabb, erőteljesen szerkesztett koncepciót mutat, amely illeszkedik azon kisebb zöldfelületek sorába, melyeket Ilsemann tervezett főkertészsége idején.

1906-ban tér tervezésének újabb pályáztatására került sor, amelynek az Andrássy-szobor kapcsán zajló tervezési pályázathoz hasonlóan emlékműállítás adott aktualitást. A Főváros döntése értelmében ugyanis az Országház téren kívánták elhelyezni Kossuth Lajos szobrát. A szobor ekkor még nem volt ismert, a szobrászati pályázatra először 1905-ben, majd 1908-ban került sor, ettől függetlenül a Mérnök- és Építész-Egylet pályázata lezajlott, a győztes Lechner Jenő '*Pietas*' jellegű pályaműve lett.⁴³⁹ (219. kép) Lechner Jenőnek ez a terve szorosan kapcsolódik Palóczy korábban már ismertetett elképzeléséhez, és előfutára Lechner későbbi terveinek.⁴⁴⁰ Elképzelésének alapvető eleme – Palóczyhoz hasonlóan – a két szobor elhelyezése. A Kossuth-szobrot a tér déli oldalára helyezi, olyan helyzetbe, hogy az a Szabadság tér felől is látható legyen. Javaslatáértelmében a másik szobor Batthyánynak, mint

438 S.A. 1906b

439 Lechner tervének publikálását ld: LECHNER 1905

440 Lechner Rerrich Bélával közösen tervezte a Kossuth tér kialakítását, amely a ma is látható kialakítás alapjaként szolgált.

a magyar alkotmányos rend másik nagy történelmi alakjának állít emléket, helyét a Kúria épület tengelyébe helyezi. A terv előremutató eleme, hogy a két szobor nem az épület tengelyére szimmetrikusan helyezkedik el, miáltal erősebbé válik az észak-déli tengely hangsúlyozása. Ez az első olyan koncepció, mely a Kúria épület tengelyébe helyezett szoborral erősíti az épületnek a tér egységébe való illeszkedését, a térfalak térszervező szerepét hangsúlyozva ezzel. Ugyanakkor a zöldfelületek kialakításában Lehner továbbra is ragaszkodott a tájkerterekre emlékeztető formai megoldásokhoz. A Kossuth-szobor elhelyezésének kérdése a tér történetét sokszor befolyásoló tényező maradt. A szobrászati pályázat második meghirdetésére 1908-ban került sor, ekkor Horvay János szoborterve lett a győztes, a szobor elhelyezésére azonban csak jóval később került sor.

1911-ben indult meg a Földművelésügyi Minisztérium előtti térrész parkosítása. A tér ekkori arculatáról fennmaradt Ilsemann által szignált 1911-es terv alapján alkothatunk képet. (220. kép) A keleti térrész továbbra is őrizte az 1904-es kialakítást, tehát a nagyjából szimmetrikus alapelrendezést íves kocsutak törték meg. Az északi és a déli kert is elnyerte ekkorra azt a formáját, mely sokáig uralkodó maradt.

A Kossuth tér Steindl-féle eredeti elképzelése illeszkedett azon parkosított közterek közé, melyek a londoni square-ek mintájából kiindulva a tájkerterek formai megoldásait valósították meg kis léptékben. Ugyanakkor a tér fejlődése során mind elméleti írásokban – Palóczy elképzelése –, mind gyakorlati formai megoldásokban – az északi és a déli kertrész kialakítása – már láthatunk előremutató elemeket. A terek funkcionak megfelelő kialakítása, a díszter és a közparkok formai, valamint tervezésméleti megoldásainak különbözősége olyan fontos lépés a teoretikai fejlődés során, amely meghatározza majd a XX. század tervezőinek gondolkozását. Palóczy Kossuth tér tervei, valamint a következőkben bemutatandó Szabadság tér koncepció talán a legfontosabb köztértervezési elképzelések a XIX. század végén.

IV.5.4.2. AZ ÚJÉPÜLET HELYÉNEK RENDEZÉSE

A mai Szabadság tér, a valamikori Újépület helyének kiépítése – az Erzsébet híddal kapcsolatos városépítési tervek mellett – a XIX. század kilencvenes éveinek legjelentősebb építési akciója volt. A tér rendezésére több tervpályázatot hirdettek meg, és rengeteg vitát váltottak ki a szabályozási kérdések. Az első tervpályázatot a Magyar Mérnök és Építész

Egylet 1891-ben írta ki az elbontandó épület helyének rendezésére.⁴⁴¹ (221-228. kép) Az Újépület bontására végül egy 1894-es törvény nyújtott lehetőséget, végleges terv azonban még ekkor sem volt.⁴⁴² (229. kép) A szakmai folyóiratokban újabb és újabb tervek jelentek meg. 1895-ben Quitter Zsigmond javaslatára újabb tervpályázat kiírását kezdeményezték.⁴⁴³ Az összes terv elemzése a disszertáció keretein túlmutatna, és elsődleges céljához, a közparktervezés történetéhez is csak lazán kapcsolódna, így erre nem térek ki. Ezért csak a végleges terv kidolgozójának, Pálóczi Antalnak a nézeteit mutatom be.

Pálóczi az 1895-ös pályázaton tervével második díjat nyert, ennek megvalósítására ekkor azonban még nem gondoltak. (230-231. kép) Az *Építő Ipar* című folyóirat hasábjain több tervet is publikált. Végül 1897-ben név nélkül közölte utolsó tervét, amely a megvalósítás alapja lett. (232. kép) Pálóczi terveinek alapvető, és fontos eleme volt a területen minél nagyobb zöldfelület létesítése, ugyanakkor a funkciókkal kapcsolatban meglátásai igen előremutatóak voltak. Egyik első, 1895-ben publikált elképzelésében két parkrészt, valamint egy díszkertet javasolt kialakítani.⁴⁴⁴ A parkok közül az egyikben vendéglő építését tervezte, a másikban gyermekjátszóhelyet és üvegházat. 1897-ben az 1895-ös két díjazott pályamű átdolgozása alapján javasolta a tér kialakítását.⁴⁴⁵ Ekkor részletesebben is írt a park elképzeléséről. Meglátása szerint a legjobb megoldás az egész terület parkká alakítása lenne, erre azonban nincs lehetőség, de a lehető legnagyobb zöldfelület kialakítására kell törekedni. A tervek szerint az itt kialakuló szabad tér egyszerre forgalmi tér, park és sétatér funkciót kell, hogy ellásson, valamint emlékszobornak szánt emléktér is kell, hogy legyen. Ennyi funkciót azonban a tér egyszerre nem tud betölteni, éppen ezért szerinte a legfontosabb, hogy építészeti tér alakuljon ki, a kertépítészet eszközeinek használata nélkül, a funkciónak megfelelő elrendezéssel.

A köztér-tervezésben ez a specializálódási folyamat nagyon jelentős, a reális, térnek megfelelő kialakítás túllép a miniatűr angolkertek világán. Pálóczi még ebben az évben

441 Ekkor 52 pályamű érkezett be, köztük a Közmunkatanács 4 és a Főváros 8 terve is. A tervek közül azonban egyik sem felelt meg teljes mértékben, folyamatosan újratervezték őket A tervekről átfogóan: PREISICH 2004, 194-196.; A pályázati tervekről: FITTLER 1892, PALÓCZI 1895, S.A. 1896e, PALÓCZI 1897, X.Y. 1897

442 1894. évi XX. törvénycikk

443 A pályamunkákról: S.A. 1896e

444 PALÓCZI 1895

445 PALÓCZI 1897

publikálta név nélkül utolsó, végső tervét is.⁴⁴⁶ A terv lényegi eleme a lehető legnagyobb zöldfelület kialakítása, mely annak ellenére egységesen tud érvényesülni, hogy a forgalmi szempontból szükséges utak keresztül-szelik. Tervében megtartotta teljes hosszúságában és szélességében a valamikori Széchenyi-sétateret, erre merőlegesen szervezte meg a nagy központi szabad teret, amelynek nagyvonalú, félköríves lezárást adott. Ennek középpontjában a Szabadság szobrot helyezte el, mely az utcák kereszteződésében áll, azonban a közlekedést nem zavarja. A terv nagyvonalúságához az is hozzájárult, hogy az épületek és a szabad tér között az átmenetet árkádok alkották. Az 1903-ban publikált *A városok rendezése Budapest viszonyainak egybevetésével* című könyvében hangsúlyozza, hogy a négyszög és kör kombinációja a terek esetében monumentalitást eredményezhet, ha a kört kúttal vagy emlékművel hangsúlyozza a tervező, és a környezet is monumentális kiképzést kap.⁴⁴⁷ Ezáltal a forgalmi terek építészeti dísztérré válhatnak, amelyre példaként a Szabadság teret említi.

Pálóczi tervi elképzelése valóban nagyvonalú volt. A középtengelyt hangsúlyozó szobor és szökőkút, valamint a hatos fasor a Szabadság szoborra irányította a tekintetet. Az épületek és a fasor között keskeny, de a budapesti viszonyokhoz képest nagy parkosított zöldfelületek maradhattak meg. Tervének és írásainak igen fontos eleme a tér funkcionális megfelelő kialakítására való törekvés, és az, hogy a minél nagyobb zöldfelület kialakításának rendelte alá az épületek elhelyezését, ezáltal azon kevés példa egyikét alkotva meg Budapesten a századforduló időszakában, amikor nem a megmaradó házhely parkosítása volt a feladat, hanem az új beépítés szerves részét képezte a zöldfelület, mely a témáról való gondolkodás jelentőségének növekedését mutatja.

Pálóczi tervének Közmunkatanács által átdolgozott verziója került végül kialakításra. Preisich Gábor szerint az eredeti elképzelés lehetőséget nyújtott volna arra, hogy a „századvég legharmonikusabb téralkotásainak egyike” legyen, azonban ez a nem egységes beépítések miatt nem valósult meg.⁴⁴⁸ (233-237. kép)

446 X.Y. 1897

447 PALÓCZI 1903, 83-85.

448 PREISICH 2004, 195.

V. EURÓPA A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XX. század mind történelmi, mind politikai, mind társadalmi szempontból meghatározó változásokat hozott. A művészetben, az építészetben és a kertművészetben egyaránt új válaszok születtek az új körülményekre. Kialakult az absztrakt művészet, a modern város, a modern építészet, a modern kerttervezés is – és ez a tendencia nem hagyta érintetlenül a közparkok életét sem. Jelen fejezetben a századfordulótól az 1930-as évek végéig terjedő időszakot tekintem át, európai, amerikai és magyar – budapesti – viszonylatban.

A megelőző fejezetekhez hasonlóan a parkelméletet, valamint a park és a város viszonyát külön tárgyalom. Az egyes területek elméleteit pedig a változások meghatározó irányzatainak megfelelően, formai, funkcionális és növényhasználati szempontból összegzem.

V.1. A KÖZPARKELMÉLET VÁLTOZÁSAI

V.1.1. FORMAI VÁLTOZÁSOK

„Mivel a művészet, úgymond kezeskedik a szépségért a kertben, mivel minden kertészet vagy művészet, vagy semmi, nem kell attól tartani, hogy túlzásba visszük a művészetet a kertben, nem kell attól félni, hogy felfedjük ennek a varázslatnak a titkát. Semmivel sem érzek nagyobb lelkiismeret furdalást, amikor metszőollót használok a fákon vagy cserjéken, ott, ahol a metszés kívánatos, mint amikor füvet nyírok azon a gyepen, ahol valamikor érintetlen erdő volt.”⁴⁴⁹

A XIX. század utolsó évtizedeinek, valamint a XX. század első felének meghatározó változása a tájképi kert formavilágának és a gardenesque tervezési elveknek az elutasítása. A formai reform a kerttervezésből indult, és a közparkok kialakításának elveit csak később, jellemzően a két világháború között módosította radikálisan. Ezért, ahol szükséges, röviden bemutatom a kerttervezés meghatározó elméleteit is.

449 „Because Art stands, so to speak, sponsor for the grace of a garden, because all gardening is Art or nothing, we need not fear to overdo Art in a garden, nor need we fear to make avowal of the secret of this charm. I have no more scruple in using the scissors upon tree or shrub, where trimmness is desirable, than I have in moving the turf of the lawn that once represented a virgin wood.” (John Dando Sedding) WIMMER 1989, 332-333. A szerző fordítása.

V.1.1.1. ANGLIA

Az angol közparktervezésre a XIX. század végéig jellemző Paxton és tanítványainak hatása. A központi geometrikus elemek ugyanakkor kezdtek fokozatosan egyre jelentősebb szerepet kapni. A jellegzetes főtengelyre szerkesztett kompozíciók, a mértani elemek fókuszpontba helyezése, valamint a funkciók ezek általi elválasztására példa a leicesteri Abbey park vagy a wolverhamptoni West park terve.⁴⁵⁰ (238-239. kép)

Míg a közparkokban formai és térszervezési értelemben ezek a kisebb változások zajlottak, kerti léptékben a korszak vezető építészei radikális változást sürgettek. Az 1890-es évektől kezdve John Dando *Sedding* és Reginald *Blomfield* propagálták az építészeti, architektonikus kerthez való visszatérést.⁴⁵¹ Blomfield felfogása szerint nem függetleníthető a kert a ház meghatározó tengelyeitől, ahhoz igazodva, ezáltal architektonikus rendszerben kell kialakítani a hozzá kapcsolódó zöldfelületet is. Az épület és kert összhangjának megteremtése volt a célja Edwin *Lutyens* és Gertrude *Jekyll* terveinek is.⁴⁵² Az építész Lutyens és a művészből kertszakértővé vált Jekyll alkotásai a korszak magánkert építészetére meghatározó hatással voltak. Jane Brown a XX. századi angol kertművészet kezdetének nevezi első közös munkájuk, Jekyll saját házának, Munstead Wood-nak elkészültét.⁴⁵³ Lutyens kivül Jekyll más Arts and Crafts építészekkel is kapcsolatban volt, így munkáinak publikációi ezen építészeti stílus terjedésével együtt széles rétegekhez eljutottak. A növényalkalmazásról írott könyvei szintén növelték ismertségét.⁴⁵⁴ Ugyan a közparképítészetre nem voltak közvetlen hatással a korszakban, ugyanakkor elveik hatottak a német kertteoretikára – mind Thomas Hayton *Mawson*, mind Hermann *Muthesius* személyén keresztül.⁴⁵⁵

Thomas Hayton Mawson a századforduló és a XX. század első felének legmeghatározóbb tervezője a szigetországban, és Görögország, Amerika és Kanada számára

450 Az előbbi a Barron & Son cég tervezte, az utóbbit R.H. Vertegans. CHADWICK 1966, 221.

451 Sedding, John Dando (1838-1891): Angol építész, munkássága az arts and crafts mozgalomhoz kapcsolható. Publikációja: *Garden-Craft: old and new*. London, 1891. FLEMING 1999, 519., Blomfield, Sir Reginald (1856-1942): angol építész. Meghatározó publikációja: Blomfield, Reginald-Thomas, Inigo Francis: *The Formal Garden in England*. 1892. FLEMING 1999, 57.

452 Lutyens, Edwin Landseer (1869-1944) Az edwardiánus Anglia vezető építésze. FLEMING 1999, 355., Jekyll, Gertrude (1843-1932): angol arts and crafts kerttervező. FLEMING 1999, 307.

453 BROWN 2002, 15.

454 WAYMARK 2003

455 Mawson, Thomas Hayton (1861-1933): angol tájépítész. Legjelentősebb publikációi: *The Art and Craft of Garden Making*, 1900; *Civic Art*, 1911. FLEMING 1999, 366-367.; Muthesius, Hermann (1861-1927): német építész, legjelentősebb publikációja, az 1904-1905-ben *Das Englische Haus* szerepe kiemelkedő az angol Arts and Crafts európai elterjedésében. FLEMING 1999, 396.

készített tervei miatt nemzetközi szinten sem mellőzhető a munkássága. Faiskola tulajdonosból lett tervező, majd magánkertek után közparkok és városépítészeti tervek készítésével is foglalkozott. Írásai meghatározóak voltak a korszakban Angliában, és amint látni fogjuk, közvetlen hatással voltak a magyar tervezéseméletre is. Mawson 1900-ban kiadott *'The Arts and Crafts of Garden Making'* című könyvében elhatárolta magát a XVIII. századi tervezésemélettől, és a formalitás irányába fordította figyelmét. Terveiben előszeretettel használt teraszokat, erős tengelyeket, térszervezésére jellemző volt a geometrikus kialakítású panelek alkalmazása, szinte szoba-szerű tereket helyezett el.⁴⁵⁶ Ugyanakkor a kert távolabbi részeiben szívesen használta a tájképi kertek útvonalvezetésének formai megoldásait, noha kerülte a kulisszahatásokat. Terveiben egyesítette a korábbi kertészeti elképzeléseket, és az építészek irányelvét, amely az épület és a kert összhangját sürgette. Éppen ezért munkássága kapcsolatot teremt a tájképi kertek és a későbbi modern tervezésemélet között, stílusát kompozitnak is nevezhetjük.⁴⁵⁷

Mawson a közparkok tervezéséről vallott nézeteit több publikációjában is közzétette.⁴⁵⁸ Formai kialakítás szempontjából írásaiban négy stílust különböztet meg, attól függően, hogy az egyes helyszínek a városban milyen környezetben vannak.⁴⁵⁹ Az „*építészeti stílus*”⁴⁶⁰ alkalmazását monumentális épületek környezetében javasolja, a kialakítás ebben az esetben szigorú geometrián kell, hogy alapuljon. Egyetlen szabad alakítású elemként a fák koronáját tartja megengedhetőnek. A „*mértani*”⁴⁶¹ kialakítás az építészeti kert kialakítását követi, nagyobb méretekre adaptálva. Előképként a bécsi Belvedere kertjeit említi. A városokban ezt a kisebb méretű közkertek, játszóterek tervezésénél tartja követendőnek. A harmadik stílus az „*angol tájképi*”⁴⁶² kialakítás, mely a városi közparkokat jellemzi. A stílus legjobban sikerült példái között említi a párizsi Buttes-Chaumont parkot, a liverpooli Sefton és Birkenhead parkot. Megengedhetőnek tartja ugyanakkor a geometrikus és a szabad formálású elemek keverését, amennyiben azok logikus, jól áttekinthető rendszert eredményeznek. Szintén szükséges lehet ez abban az esetben, ha a sportterületeket a természeti szépségek megőrzése mellett akarja a tervező integrálni a parkba. Ez a stílus

456 WAYMARK 2003, 34.

457 CHADWICK 1966, 221.

458 MAWSON 1911, MAWSON 1915b, 1915

459 MAWSON 1911, 166-172.

460 Architectural style

461 Formal lay out

462 English landscape style

jellemzi Mawson legtöbb közparkját, nem véletlen, hogy példaként is saját tervét, a Hanley parkot említi. A negyedik stilisztikai kategória a „*természetes kert*”⁴⁶³, amit nagyobb zöldfelületek, illetve a várostól távol eső parkok tervezésénél alkalmaz. Erre saját tervei közül a Belle Vue Parkot említi, Newportban. Ennél a stílusnál hangsúlyozza, hogy a honos tájak által inspirált növényalkalmazást kell követnie a tervezőnek, a park és a nagyobb táj összhangja legalább annyira fontos számára, mint kisebb léptékben a kert és az épület egysége.⁴⁶⁴ A továbbiakban az általa megnevezett kategóriákhoz tartozó egy-egy jelentősebb munkáját – elsősorban formai szempontból – mutatom be.

A staffordshire-i közeli Hanley Park Mawson első közparktervezési munkája volt. (240. kép) A feladatot pályázaton nyerte el 1891-ben, átadására 1898-ban került sor. A kivitelezésről, valamint elképzeléseiről egy 1894-es általa írt beszámolóból nyerhetünk pontos képet.⁴⁶⁵ Mawson terve egy főtengetyre szervezett, középpontjában a pavilonnal, amely térszervezési értelemben helyettesíti a magánkerteknél hangsúlyos helyen lévő főépületet. Itt helyezte el a közösségi funkciókat, így az épület és a kapcsolódó tengely a terv fókuszpontja egyben a társasági élet, a park használatának központja is lett.⁴⁶⁶ A főtengetyre szerveződnek a park legfontosabb elemei, a pavilonon kívül a zenepavilon, a híd (amely a terület két részét összeköti), a bowling green, az ivókút és a csónakház is. A területet kettészelő csatorna déli részén kaptak helyet a sportolási lehetőségek, amelyek azonban ekkor még csak nagy, nyílt gyepfelületeket jelentettek.

Mawson a Hanley park megtervezése után több tervezési pályázaton is indult, ám ezek nem voltak sikeresek. A következő győztes pályázata – melyet 13 sikertelen előzött meg –, a Belle Vue Park volt Newport nyugati részén. (241. kép) Életrajzában a siker kulcsának azt tartotta, hogy alapos felméréseket és vizsgálatokat végzett a tervezés előtt.⁴⁶⁷ A park központját, és egyben a főtengety fókuszpontját itt is az épületek adják. A központ, egy meredek tetővel épített gótizáló létesítmény, amelyet két oldalról üvegházak vesznek körül. Az épületek balusztrádos teraszon álltak. A terület lejtése miatt az épületek terasza mellett még két másik létesítésére is szükség volt, amelyek a mértanias főtengety erősítették. A terület adottságai közé tartozott egy patak is, amelyből Mawson a kiadások és a földmunka

463 Natural style

464 MAWSON 1984

465 Idézi: Janet Waymark. WAYMARK 2009, 187.

466 MAWSON 1927, 34.

467 MAWSON 1927, 38.

aránytalan költsége miatt nem akart tavat létesíteni. Helyette kaszkád létesítését tervezte, mely szintén a park épített elemeit gazdagította. A várható fenntartási költségek miatt az 1894-es megnyitáskor nagyarányú új növénytelepítést, valamint sportolási lehetőségeket nem javasolt. Ez utóbbiak a helyiek kezdeményezésére 1904-1907 között létesültek a területen, előrevetítve a közparkok funkcióváltását is; a sétálás helyett a szervezett sportolási lehetőségek kezdtek fokozatosan előtérbe kerülni. Az építészeti és a mértani stílus példájaként említhetőek a southporti Lord street zöldfelületei, valamint a Marine park tervei. (242-244. kép) A tengerparti város főutcájának zöldfelületeit a következetes, szigorú geometriai rend határozza meg.

Mawson tervezőirodáját fia, Edward Prentice Mawson vitte tovább. Az 1920-30-as években terveik jellemzően már az ő elképzelései szerint készültek el. Edward, apja kívánságára, aki az angliai képzést nem tartotta elégségesnek, Párizsban tanult. Az iroda két világháború közötti tervein a francia Beaux-Arts hagyományok hatása erőteljesen érvényesül, a tervek a tengelyes szimmetriára és a szigorú geometriai rendre épülnek.⁴⁶⁸ A folyamat jobb megértéséhez szükséges röviden áttekinteni a francia kertművészet változásait, hiszen azok nemcsak a kései Mawson munkákat, de a német kerttervezést is erőteljesen befolyásolták.

V.1.1.2. FRANCIAORSZÁG

A századfordulón Franciaországban is újra megjelent a geometrikus tervezési elvekhez való visszatérés vágya. Alphand korábbi munkatársa, Edouard André 1879-ben kiadott *'L'art des jardins'* című könyvében már feltűnt a francia architektonikus tradíció elfogadásának gondolata, az ilyen elemek angolkertbe integrálása, a kompozit kertstílus.⁴⁶⁹ A második császárságot követő harmadik köztársaság politikai változásai Franciaországban nagy hatással voltak a tervezéseméletre, és a francia hagyományok feléléstése, a Le Nôtre hagyatékhoz való visszatérés, annak újraértelmezése egyre hangsúlyosabbá vált.⁴⁷⁰ Ennek az új iránynak a legjelentősebb képviselői André mellett Henri és fia, Achille *Duchêne* voltak. Míg az apa a barokkot idéző partereket tájképi környezetbe helyezte, fia, Achille alkotásaiban a mértani kert az épületnek, valamint annak belső tereinek kiterjesztésévé vált, terveiben sokkal szigorúbban értelmezte a barokk hagyományokhoz való visszatérést. Munkáik meghatározó

468 Erre legjobb példa talán a Blackpoolba tervezett Stanley park, amelyet – funkcionális megoldásai miatt – a későbbiekben még részletesen bemutatok

469 ANDRÉ 1879

470 IMBERT 1993, 3.

formálói a korszak kertépítészetének, ugyanakkor csak magánmegrendelésekben tudták stílusukat érvényesíteni. A közparkok tekintetében Achille Duchéne kortársának, Jean Claude Nicholas *Forestier*-nek, Alphand utódjának a szerepe kiemelkedő.⁴⁷¹

Forestier elveire erőteljes hatással volt Alphand és André közparktervezési munkássága, ugyanakkor kapcsolatot tudott teremteni a tájképi és a mértani kertstílus között. Elmélete és tervezési gyakorlata által sikeresen tudta Alphand hagyatékát a modern igényeknek és az annak megfelelő modern formakészlettel megújítani. Forestier számára a kert és a park több volt, mint szimplán műalkotás. Számára a használhatóság, a megrendelő igénye összeegyeztethető kellett, hogy legyen az esztétikai szereppel. Tisztelte a barokkhoz visszatérni vágyók elképzeléseit, ugyanakkor a reform számára a kertészetben megjelenő új felfedezések implementálását is jelentette. Dorothee Imbert, a korszak kutatója szerint Forestier a fejlődésben hitt, nem a forradalomban.⁴⁷² 1887-ben csatlakozott a párizsi parkok fenntartásáért és tervezéséért felelős '*Service des Promenades et Plantations de Paris*'-hoz, négy évvel Alphand halála előtt. 1889-től a Bois de Vincennes szuperintendánsa, 1898-tól a nyugati terület igazgatója lett. 1905-től dolgozott a Bagatelle átalakításán, ahol az angol tájképi kert francia mértani stílusban történő áttervezését vezette. Új geometrikus rózsakertet, egynyári és japán írisz kertet tervezett. A terveket a színek és a növények struktúrája szerinti csoportosítás határozta meg. Forestier számára a mértani váz alapvető jelentőségű volt, amelyet a növények természetes megjelenése egészített ki, tett teljessé. A Bagatelle 1907-es befejezése után 1908-ban a Mars mező parkosítását irányította.⁴⁷³ Az Eiffel torony környezetében elterülő terület 1867-től kezdve kiállítási területként funkcionált, többek között az 1900-as párizsi kiállításnak is helyszíne volt. A Mars mező grandiózus geometriai rendszerinti, hangsúlyos tengelyekre épített koncepciója a francia barokk örökség közparktervezésben történő sikeres újraértelmezésének példája, amely meghatározó mintaképként szolgált a kontinens többi országa, mindenekelőtt Németország modern kertművészetének. (245. kép)

471 Forestier, Jean-Claude-Nicolas (1861-1930): francia tájépítész 1887-től Alphanddal dolgozott, élete végéig a párizsi parkok adminisztrációjának dolgozott. Franciaországba készített tervein kívül meghatározóak a Barcelonába készült közpark tervei, mint például a sevillai Marie-Louise park. FLEMING 1999, 198.

472 IMBERT 1993, 11-12.

473 IMBERT 1993, 17.

V.1.1.3. NÉMETORSZÁG

Németországban a közparkok formai megújítása a századfordulón elinduló kert-reformból fejlődött ki, és a 'park-reform'⁴⁷⁴ során a formai, majd a funkcionális elképzelések módosulása után olyan komplex tervezéseméleti változáshoz, a Volkspark megjelenéséhez vezetett, amely a modern tájépítészet egyik ikonjává vált, és példaként szolgált a modern magyar tervezésemélet számára is.

A századfordulón először Alfred *Lichtwark*⁴⁷⁵, majd Hermann *Muthesius* sürgették a kerttervezés megújulását. Lichtwark első, a virágkultúráról szóló esszéjében visszatérést hirdetett a jellegzetes német kertépítészeti megoldásokhoz, a német parasztkerthez. Számára az ideális kert a ház kiterjesztése, a főtengety határozza meg a szerkezetét, térszervezését pedig – Thomas Mawsonhoz hasonlóan – a szoba-szerű használatra szánt terek kialakítása jellemzi. Véleménye szerint az új esztétikai és tervezéseméletnek az emberi érzékelésen, az emberi használaton kell alapulnia. Hermann Muthesius, német építész 1896 és 1903 között Németország angliai külképviseletén dolgozott, és tanulmányozta az angol építészetet és kertépítészetet. Hatása az angol házról szóló könyvén, valamint Németországba történő visszatérése után aktív közéleti és szakmai tevékenységén keresztül érvényesült. Kertépítészeti elméleteit a korábban említett Reginald Blomfield és Francis Inigo Thomas könyvei, valamint Mawson *'The Arts and Craft of Garden Making'* című könyvei határozták meg. Muthesius ugyanakkor – Mawsonnal ellentétben – csak a formális, geometrikus elrendezést tartotta megfelelőnek. Továbblépett az angol teoretikai írásokon, nem csak a formai, hanem a funkcionális egységet is jelentősnek tartotta a ház és a kert viszonyában.⁴⁷⁶ Muthesius Fritz *Encke*-vel⁴⁷⁷ közösen hirdette meg 1907-ben házikert tervezésre pályázatát. Az indulók között szerepelt Leberecht *Migge*⁴⁷⁸ is, akinek tervén a tereket tengelyekben elhelyezett utak szinte vázként kapcsolták és rendezték. Tervén Muthesius terveinek és

474 A XX. század első felének kert-reformjához hasonlóan beszél park-reformról HANEY 2010, 55.

475 Lichtwark, Alfred (1852-1914): német művészettörténész, pedagógiai reformer. A hamburgi Kunsthalle igazgatója 1886-tól. <http://www.dictionarofarthistorians.org/lichtwarka.htm>. Utolsó elérés: 2011.05.07.

476 SCHNEIDER 2000, 61.

477 Encke, Friedric August Ernst (1861-1931): német tájépítész, Kűln kertészeti igazgatója. Életéről és munkásságáról részletesen lásd: WIEGAND 1975

478 Migge, Leberecht (1881-1935): meghatározó német kertteoretikus a XX. század első felében. Pályafutását kerttervezőként kezdte, Jacob Ochs mellett Hamburgban. Később többek között Bruno Taut és Martin Wagner munkatársa is volt. Legjelentősebb publikációi: *Die Gartenkultur des 20. Jahrhunderts*. Jena, 1913; *Jedermann Selbstversorger*. Jena, 1918.; *Die wachsende Siedlung nach biologischen Gesetzen*. Stuttgart, 1932. WIMMER 1989, 362-363.

írásainak egyértelmű hatása érvényesült.⁴⁷⁹ Migge elméleti írásai a modern német tervezésemélet alapját képezik, mind a közparkok, mind a kertek szempontjából, írásai Muthesius és az angol hatás közvetítőjévé váltak a német szakfolyóiratokban. Muthesius szervezésében 1909-ben német tervezők angliai körútra mentek, ami a közvetlen hatást erősítette. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szakfolyóiratokban megjelent útibeszámolókból az angol közparkok inkább használati szempontból váltak példaképpé.

Az angol példa mellett Encke hatására – főleg formai szempontból – a közparkok tervezésére a francia hatás is igen jelentőssé vált. A közönség számára megnyitott barokk kastélyparkok, valamint az új formai reform, és az 1900-as párizsi világkiállítás mind Lichtwark, mind Encke számára meghatározó előkép. A kiállítás hatására Fritz Encke a barokk kertek formai megoldásainak kortárs kontextusba helyezését javasolta. A német közvélemény számára a francia barokk kertművészet azonban, az abszolutizmus szimbólumaként elfogadhatatlan volt. Lichtwark a geometriai tervezésemélet elsőbbségét hirdető publikációjában hangsúlyozta, hogy Versailles példáját térszervezési koncepcióként, mint a Gesamtkunstwerk példáját kell tanulmányozni. Szerinte az új parkok számára a kihívást az jelenti, hogy a geometrikus térszervezést – angol példára – egyeztessék a szociális szereppel, és ugyanakkor kerüljék a historizálást. A geometrikus rendszer és a barokk előképek elfogadásában, legitimizációjában még egy fontos előképet kell megemlíteni, ez pedig Daniel Burnham – korábban már elemzett – Chicago-terve. Az amerikai példa bemutatása Werner *Hegemann* nevéhez köthető, aki az 1910-es berlini kiállításon, majd könyvében mutatta be az amerikai terveket.⁴⁸⁰ Az európai példákon is alapuló, nagy sugárutakkal kialakított Chicago terv ismertetésével és elemzésével Hegemannnak sikerült a monumentalitás szükségét, a geometriai megoldásokon alapuló tervezést elfogadhatóvá, haladóvá tenni a német közgondolkodás számára.

A formai reform nélkül a német modern tervezésemélet jelentősége vizsgálhatatlan. Ugyanakkor a szociális változásokra adott válasz, a funkciók bővítése legalább ennyire jelentős pillére az új tervezéseméletnek.

479 HANEY 2010, 24.

480 Hegemann, Werner (1881-1936): német építész, városépítész. Tanulmányait Berlinben, Párizsban és az Egyesült Államokban végezte. 1913-tól haláláig Amerikában élt és tervezett. Hegemann 1922, xii., HEGEMANN 1911

V.1.2. FUNKCIÓBŐVÍTÉSEK – A KÖZPARK ELSŐDLEGES SZEREPÉNEK

ÚJRAÉRTELMEZÉSE

*„Az embereknek munka- és pihenőnapokon egyaránt kell használnia ezeket az alkotásokat, **nincs szükség vasárnapi kertekre**. A népparkoknak lehetőséget kell adni az embereknek a hancúrozásra, máskéülönben nincs értelmük. Egy valódi néppark sima, fényes zöld **gyepfelületeinek** arra kell csábítani az embereket, hogy **lefeküdjenek rájuk, játsszanak, táncoljanak rajtuk**, a **vízfelületeit** azért hozták létre, hogy **ússzanak bennük**, vízparti sétányait pedig, hogy sétáljanak rajtuk.”⁴⁸¹*

A századfordulótól kezdve, egész Európában egyre nagyobb jelentősége lett a közparkok sokrétű funkcionális kialakításának. A már a XIX. században megjelent oktatási célok – kulturális, botanikai, geológiai –, a helyi és nemzeti büszkeség érzésének növelése mellett, egyre jelentősebb szerephez jutott az aktív rekreáció elősegítése is. Míg korábban ezt a sétálással, valamint a sportolásra is használható felületek kialakításával kívánták elősegíteni, a századfordulón a szervezett keretek között zajló sportolási lehetőségek és a gyermekeknek szánt játszóterek kiépítése került előtérbe. A XX. század folyamán ez utóbbi vált elsődleges céllá az egész kontinensen.

V.1.2.1. ANGLIA

Angliában, már igen korán, Joshua Major terveiben megjelent az elkülönített sportolásra, valamint gyermekjátszóhelyek számára kialakított terület, mint önálló elem a közparktervekben. Maga a sportpark, mint önálló feladat, az 1880-as években jelent meg Angliában.⁴⁸² Ennek korai példája a John Shaw által Manchester külvárosába, Altrinchamba tervezett Stamford park. (246. kép)

Az 1881-ben tervezett zöldfelület térszervezési alapelvei mellett azért is igen fontos, mert az egyetlen angol tervező által készített közpark terv, amely a liverpooli Sefton park Eduard André által kialakított formai megoldásait követi, ezáltal adaptálva a francia példát. Shaw az ott alkalmazott kör és elliptikus elemeket használta ahhoz, hogy a különböző funkciókat térben is elválassza. Az egyes területek krikett, tenisz, labdarúgó pályáknak adtak helyet, emellett megjelentek nemek szerint szétválasztott játszóterek is.⁴⁸³

481 „Das Volk soll sich in ihm betätigen, am Alltag und am Ruhetag – wir brauchen keine Sonntagsgärten! Das Volk muß sich im Volkspark wirklich tummeln können, sonst hat er keinen Sinn. Das ist erst ein wahrer Volkspark, der seine Wiesen nur deshalb so sammetweich ergrünen ließ, damit das Volk geladen sei, sich darauf zu lagern, darauf zu spielen und zu tanzen, dessen Gewässer zum Baden, der Strand zum Waten geschaffen würde.” (Leberecht Migge) WIMMER 1989, 364. A szerző fordítása.

482 ELLIOTT 2000a, 153.

483 A játszótér nemek szerinti szétválasztása mind Angliában, mind Amerikában elterjedt módszer volt. Alapja

A XX. század elején a közparkokba helyezett sportolási és játék lehetőségek mellett feltűntek a kifejezetten erre a célra szánt, kisebb területű úgynevezett „recreation grounds”-ok is, amelyekben a kertészeti attrakció, amely a nagy parkokat jellemezte háttérbe szorult, vagy el is tűnt. Erre példa a Thomas Mawson által 1905-1906 között Cleethorpes-ba tervezett rekreációs park, amely formai megoldása miatt is különleges. (247. kép) A 4,8 hektáros területet kifejezetten sportolás céljára kívánták kialakítani, más funkciója nem is volt.⁴⁸⁴ Mawson szigorú geometriára és formalitásra törekvő terve a funkciónak rendelte alá a formát, ugyanakkor törekedett annak esztétikus megoldására, egységes rendszerbe foglalására. A nagy gyepfelületeket tiszafa sövények és cserjefelületek tagolták. A terv ugyanakkor mutatja azt a tendenciát, hogy a strukturált aktív rekreáció növekvő szerepe mellett a séta, a természet élvezete és a kertészeti kialakítás jelentősége csökkenni kezdett.⁴⁸⁵

A két világháború közötti időszakban a közegészségügy és a rekreáció közötti kapcsolat volt a legfontosabb hatás a közparktervezéseméletre Angliában.⁴⁸⁶ Az 1925-ben hozott Public Health Act előírta, hogy a településeknek meg kell őrizniük területeket rekreációs célokra. Az ebben az évben alapított *National Playing Field Association* által meghatározott szabad tér minimum 1000 fő számára 2 hektár rekreációs terület, amelyből 1,6 hektárnyi területre van szükség felnőttek és fiatalok rekreációjára, és 0,4 hektárt kell gyermekjátszóhelyként kialakítani. Emellett 0,8 hektár iskolai játszóhelyre magán sportpályákra és golfpályára van szükség.⁴⁸⁷ Az 1936-ban elhunyt V. György király emlékére zöldfelületek létesítése indult meg országszerte, összhangban a közegészségügyi célokkal. Ennek első példája volt Sonning új játszótere, amely 1937 májusában nyílt meg.

A játszóhelyek és sportpályák tervezésének esztétikai kérdései a korszak szakirodalmának meghatározó témáivá váltak. Míg a tervezők egy része az ilyen funkciójú területek minél egyszerűbb, díszítésmentes kialakítása mellett érvelt, voltak, akik csak a közparkokkal együtt történő kiépítésében látták a megoldást.⁴⁸⁸ A hagyományos közpark-

azonban nem erkölcsi volt. Hazel Conway Hívja fel a figyelmet rá, hogy a cél az volt, hogy a fiúk ne sajátíthassák ki a játszótereket, így a lánygyermek is ugyanannyi esélyt kaphassanak a szabad játékra. CONWAY 2000a 14.

484 WAYMARK 2009, 196.

485 CHERRY 1993, 315.

486 CONWAY 2000b, 118.

487 CONWAY 2000b, 118.

488 Alexander, Sir Harry (1938) : Town planning in relation to parks and open spaces. *Journal of Park Administration*, III (1938) 4., 135.; Mawson, Edward Prentice: The Physical Fitness Campaign and its relation to parks and open spaces. *Journal of Park Administration* III (1938) 7., 231.

elrendezés ugyanakkor már nem felelt meg a társadalmi elvárásoknak, így meg kellett oldani a parkok és az aktív rekreáció formai összekapcsolását. W. W. Pettigrew 1937-ben megjelent, a közösségi parkok tervezéséről és fenntartásáról szóló átfogó munkájában bátorítja a tervezőket, hogy fogadják el a növekvő igényt a sportolási lehetőségekre, és azokat tekintsék a kialakítás szerves részeiként.⁴⁸⁹ Ennek talán legkomplexebb megoldása, és a korszak közparképítészetének összefoglaló példája Mawson és fia, Edward Prentice Mawson által Blackpoolba tervezett Stanley park.⁴⁹⁰ (248. kép) A tervezés 1924-től zajlott, de a tervek vezető tervezője már nem Thomas Mawson volt, hanem a fia, Edward.⁴⁹¹ A nagyon hangsúlyos észak-déli tengelyre szervezett koncepcióban a bejárattól fasor vezet a társasági központ art deco épületéhez, amely a park fókuszpontja. Ez előtt helyezkedik el a geometrikus, centrális struktúrájú „olasz kert”, melyet klasszikus kolonnád határol, és stilisztikai megoldásaiban inkább francia elemeket idéz. Ettől keletre a csónakázótó, és a zenepavilon idézi a hagyományos közparki elemeket.⁴⁹²

A Stanley park terveinél a tervezők számára a dekoratív elemek legalább annyira jelentősek voltak, mint az aktív rekreációt szolgáló létesítmények. Az angol hagyományoknak megfelelően a park építésekor a környező telkek építési telekként való értékesítésével együtt zajlott a beruházás.

Mawson egykori munkatársa, A. *Sandy-Winsch* 1930-as években a norwichi parkok tervezésekor a Stanley parkhoz hasonló tervezési elveket követett.⁴⁹³ A sport és rekreációs parknak tervezett 1928-ban elkészült Eaton Park fókuszpontja a kupolás zenepavilon historizáló épülete, amelyet kolonnád vett körbe, amely az öltözőknek is helyet adott. A központi tengelyt téglány alaprajzú tó határozta meg. A funkciók között labdarúgó, gyephoki, és krikettpályák kaptak helyet. Hasonlóan pavilon és balusztrádos terasz adta a fókuszpontját a tervező által szintén Norwichba tervezett Waterloo Parknak, mely 1933-ban nyitott meg. (249. kép)

489 PETTIGREW 1937

490 MAWSON 1922

491 WAYMARK 2009, 211.

492 A sportolási igényeket hét labdarúgópálya, nyolc tenispálya, két ovális atlétikai pálya hat bowling green, krikett és golfpályák biztosítják.

493 CONWAY 2000b, 120.

V.1.2.2. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK

Angliához hasonlóan a tervezésemélet fejlődése során igen fontos az amerikai rekreációs parkok és reformparkok példája. Kiemelkedő jelentőségű Olmsted és munkatársainak hatása a közparktervezés fejlődésére. A „demokratizált park” eszme, valamint az egész városokat átszövő parkrendszer tervek, különös tekintettel a chicagói tervekre, meghatározóak a XX. század tervezéseméletének szempontjából. A társadalmi és városi problémák orvoslásának folyamata azonban nem állt meg ezeknél a fejlesztéseknél.⁴⁹⁴

A jellemzően a városok szélén fekvő nagy közparkok funkcióbővítései mellett felmerült a városokon belüli, kisebb parkok létesítésének szükségessége. A parkokban már az 1890-es évektől megkezdődött a játszóterek, valamint a sportlétesítmények elhelyezése, többek között ekkor indult meg a nyilvános fürdők létesítésének gondolata is, amelyek a munkásosztály higiéniai körülményeinek javítását voltak hivatottak orvosolni. A fiatalok fizikai és szociális fejlődése közötti kapcsolat felismerése vezetett a sűrűn lakott városrészek szervezett rekreációs tevékenységet nyújtó létesítményeinek kialakítási igényéhez. Emellett a sport, mint a közösségi életbe integrálás, és a csapatszellemre nevelés eszköze is egyre jelentősebb társadalmi reformigényként jelentkezett. Éppen ezekre a kérdésekre kívántak a reformparkok választ nyújtani, amelyekben a művészi kialakítás, a szabad természet megidézése helyett egyre nagyobb jelentőséget kapott a funkciót elsődlegesnek tartó tervezési szemlélet.⁴⁹⁵ A jellemzően geometrikus és szimmetrikus elrendezésre épített koncepciókban a kanyargós utak, az átlátások kontrollálása, a kulisszahatás eltűnt a tervezési elvek közül. Minimalizálták az áthaladó utak számát, hogy mind nagyobb felületek maradhassanak az egyes sportágaknak, vagy játszófelületeknek. A víz, a korábbiakkal ellentétben nem pszichikai vagy látványelem, hanem praktikus használatra szánt felületként jelent meg.⁴⁹⁶

A közösségi tevékenység növelése céljából új funkciók is helyet kaptak, mint a táncpavilonok, amelyek elsődlegesen a néptánc népszerűsítését segítették elő, de a különböző kézműves tevékenységek is megjelentek. Az oktatási cél egyik jellemző példája a reformparkok környezetébe települő fiókkönyvtárak, és az ezek által szervezett előadások voltak.

494 CRANZ 1991, 466.

495 CRANZ 1982

496 CRANZ 1991, 468.

V.1.2.3. NÉMETORSZÁG

Németországban a Volksparkok és a „park-reform” kialakulása során mind az angol, mind az amerikai példa meghatározó előkép, de amíg az angol parkok a szabad használat tekintetében volt mintaadóak, az amerikai reformparkok szabadtéri sport és rekreációs lehetőségei – a társadalmi viszonyok javításának komplex eszközeiként – kaptak különös figyelmet. A német teoretikai fejlődés során a Lenné-Meyer iskola elképzeléseit erős kritikával illették, noha Meyer esetében ez nem volt jogos, hiszen a Humboldthain terveiben már ő is az amerikai példát szem előtt tartva a funkciók sokféleségére törekedett. Ugyanakkor követőinek a munkáiban a Meyer által alkalmazott elemek másolása mind a formavilág, mind a térszervezés tekintetében sémaszerű megoldásokhoz vezetett.⁴⁹⁷ Alfred Lichtwark – a korábban már idézett formai változások igénye mellett – a használhatóság hiányát helyezte kritikájának középpontjába, meglátása szerint a historizáló tájképi kertek formavilágát és tervi megoldásait követő közparkok csak a sétálásra alkalmasak, egyetlen céljuk, hogy a látogatót a sörözőhöz irányítsák.⁴⁹⁸ Meglátása szerint a parkok nem tudtak kitörni abból a keretből, amit annak idején az arisztokraták és családjaik számára szolgáló funkciók jelentettek, annak ellenére, hogy már az egész város közönségét kellett szolgálniuk.

Az esemény, amely – mind formai, mind funkcionális szempontból – az új elvek megjelenését eredményezte a berlini Schillerpark tervezési pályázata volt 1909-ben, amelynek győztese Friedrich *Bauer* magdeburgi tájépítész volt.⁴⁹⁹ (250. kép) A terv központi eleme a nagy nyílt gyepfelület, mely a korábbi parkokkal ellentétben kifejezetten sportolásra, játékokra, bármilyen tevékenységre szabadon használható. A parkban utak csak ott vannak, ahol arra feltétlenül szükség van, és a legintenzívebb használat szempontjából szükségesek.⁵⁰⁰ Bauer tervében megjelennek a korábbi közparkokban is látott elemek, mint az épület környékének fasorokkal és geometrikus elemekkel történő hangsúlyozása, ugyanakkor ezek szerepe a minimumra csökken. A nagy, szabad, aktív és többrétű használatra szánt gyepfelületek a modern közparkok alapvető elemeivé váltak.

497 Encke, Fritz: Öffentliche Grünanlagen in der Großstadt. *Centralblatt für allgemeine Gesundheitspflege*. 1912. Hivatkozik rá: HENNEBO 1971, 382.

498 „ (...) nur einen Erfolg hat, die Besucher möglichst rasch in die große Bierwirtschaft zu treiben” Idézi: SCHMIDT 1989, 104.

499 Bauer, Friedrich (1872-1937): magdeburgi tájépítész. http://www.stadtentwicklung.berlin.de/umwelt/stadtgruen/geschichte/en/stadtgruen/1870_1920/teil_3.shtml. Utolsó elérés: 2011.05.07. *Die Gartenkunst* XIII. 2., 37-40.

500 MAASS 1981, 124.

Bauer terve úttörő jelentőségű, mind formai, mind funkcionális szempontból előremutató volt, a szakmai diskurzust a közparktervezés megújításáról mégsem ez a park, hanem a hamburgi Stadtparkra kiírt 1908-as tervpályázat indította el. A hosszú viták után kompromisszumként megépült létesítmény a korszak – új elnevezéssel is hangsúlyozott – szabadtértípusának, a *Volksparknak* az előképévé vált.⁵⁰¹

Franz Andreas Meyer, Hamburg városi mérnöke 1896-ban készítette el a város új területeinek rendezési tervét, amelyben már szerepelt egy közpark terve Winterhude városrészben. A terület megszerzésére 1902-ig kellett várni, az ezt követő években készültek el az első vázlatok a park kialakítására. 1904-ben a városvezetés egy kilenc emberből álló bizottságot jelölt ki, ami a park kialakításának felügyeletével volt megbízva. A Bizottság tagjai között volt a korábban reformelképzelései miatt már bemutatott Alfred Lichtwark is.⁵⁰² Lichtwark a bizottság tagjaként készített is vázlatokat a park kialakítására, melyet az észak-déli irányú tengelyes szimmetria határozott meg, ez szervezte a fasorok és a vízfelületek elhelyezését. A bizottság végül 1908-ban írta ki a nyilvános tervpályázatot. A 66 beérkezett pályamunka között első díjat nem osztottak ki, a három díjazott pályamunka mellett három megvétellel javasolt munkát emeltek ki. (251-255. kép) A tervek közül kiemelkedő jelentőségű a megvétellel jutalmazott Max Läugeter építész által benyújtott pályamunka, amely Lichtwark vázolatainak továbbfejlesztett változata.

A teljesen geometrikus rendszerre épített koncepció eltért a korábbi elképzelésektől. A tengelyt az étterem és a víztározó épülete határozta meg, amelyre felfűzve jelentek meg a nagy négyzetes gyepfelület, a virágoskert, az egyenes fasorok, kaszkádok és sportolási lehetőségek által gazdagított terek.⁵⁰³ A terv a szakmai diskurzus központjába helyezte a közparktervezés kérdését, a mellette és ellene szóló érvelések a tervezéseméleti kérdések fejlődése szempontjából mérföldkőnek számítanak. Alfred Lichtwark, aki természetesen a terv megvalósítása mellett érvelt, 1909-ben adta ki *Park und Gartenstudien* című kötetét, melynek alcíme – a hamburgi közpark problematikája – is mutatja a Läugeter-terv szakmatörténeti jelentőségét.⁵⁰⁴ A másik meghatározó szereplő a szakmai vitában az akkor

501 TATE 2001, 105.

502 Lichtwark, akkor a hamburgi Kunsthalle igazgatójaként volt a bizottság tagja. Többek között tagok még: Justus Brinckmann a művészeti múzeum igazgatója, Wilhelm Cordes az Ohlsdorf temető vezetője. TATE 2001, 106.

503 MICHELIS 1991, 409.

504 LICHTWARK 1909

már sikeres hamburgi kerttervező, Leberecht Migge volt. Migge két cikket is publikált a park-pályázattal kapcsolatban.⁵⁰⁵ Első cikkének gerincét a Läger-terv analízise, és az abból levonható tanulságok megállapítása alkotta, míg második tanulmánya saját elméleti megközelítését mutatta be. Már első cikkében megállapította, hogy a modern park építészeti jellege nem kell, hogy kizárja a természetes tájat, a természetes kialakítás térszervezése lehet építészeti jellegű. Emellett hangsúlyozza a terv sokrétű funkcionális tartalmát. Számára a közparknak egyszerre kell megfelelnie higiéniai, használati és esztétikai követelményeknek, a jó terv a funkción kell, hogy alapuljon. A terv elemzése és vizsgálata után saját verzióját is elkészítette a hamburgi parkra, amely minden erőfeszítése – és Lichtwark támogatása – ellenére sem került a megvalósítás közelébe.⁵⁰⁶ (255-256. kép)

A hamburgi Stadtpark végül 1910-ben készült el, az 1909-ben frissen kinevezett városi építész, Fritz Schumacher és a városi főmérnök, Friedrich Sperber tervei szerint. (257-259. kép) A koncepció alapvető eleme, hogy a látogatók ne csak passzívan használhassák a parkot a látvány élvezete által, hanem aktív résztvevőként, sportolással, játékkal, a gyepfelületek kötetlen használatával. A parkban Läger és Lichtwark korábbi koncepcióinak méltó követőjeként az építészeti jelleg dominál. A minden elemet szervező főtengely a városházától a park meghatározó épületéig, a víztoronyig tart. A város adottságaiból kiindulva a park bejáratát jelentő épület előtt kikötőt épített ki Schumacher. A bejárat mögött víztározó, négyzetes gyepfelület és fasorok erősítik a keskenyedő főtengelyt, amely a perspektíva szabályait is kihasználva a víztoronyra, mint fókuszpontra irányítja a figyelmet. A terv egyéb elemei, mint a tejsarnok vagy a parasztház, az alkalmazott növények és a téglá mint burkolóelem a régió és a hagyományos paraszti életforma szimbólumaiként is erősítik a park fő eszmei célját, a nemzeti identitás és a szociális egyenlőség kifejezését.⁵⁰⁷ Ugyanakkor a Schumacher által megálmodott komplexum a várossal való kapcsolatának monumentalitása által városépítészeti léptékbe is helyezi a közparkot.⁵⁰⁸ Schumacher terve nem aratott osztatlan elismerést, ugyanakkor első lépése volt az új eszmén alapuló parkok kialakulásának. Ennek további fejlődésében nagy szerepet játszik az előbbieken – cikkei miatt – említett Leberecht Migge.

505 Migge, Leberecht (1908): Der Hamburger Stadtpark, Laeuger und Einiges. *Die Raumkunst*, 17, 1908, 257., Migge, Leberecht (1909): Der Öffentliche Park als sozialer Faktor. *Die Raumkunst*, 3., 1909. 33.

506 HANEY 2010, 58-60.

507 VENIER 1981

508 MAASS 1981, 125.

Migge a hamburgi kudarc ellenére egyre többet kezdett közparkokkal foglalkozni. Második e tárgyban írt tanulmányában már nem csak más tervek elemzésével, hanem önálló koncepciójával is előrukkolt. Elméletének központi eleme a városok körüli szabad, beépítetlen területek szerepe a települések életében. Ezek a spontán kialakuló, találkozásra, a falusi közösségi élet számára jelentős területek tervezésméleletében a német kultúra autentikus szimbólumaiként jelentek meg, amely arra ösztökélte, hogy a közösségi terek kialakításában az egyszerűsége, és a szabad használhatóságra helyezze a hangsúlyt, szemben a historizáló tájképi kertek változatos látványokra szervezett terveivel. Éppen e miatt korai alkotásaiban a nagy, tagolatlan gyepfelületek, a települések melletti szabad területek analógiájaként nagy hangsúllyal szerepelnek. Ez látszik első közpark tervén is, a hamburgi *Fuhlsbüttel* parkon. (260-261. kép) A kis méretű közpark két fő részre tagolódik, egy szigorú geometria szerint szervezett északnyugati egységre, és a gyertyánfa pergolával körbezárt *'Tummel Wiese'* elnevezésű szabad gyepfelületre, amelyet szabálytalanul szel át két gyalogos útvonal, és a benne létesített pihenőhelyet az egész területen elhelyezett egyetlen fa hangsúlyozza. A geometrikusan kialakított parkrésznél két, aszimmetrikusan elhelyezett, raszterben ültetett fákkal szervezett térrész keretezi a játszótér és a virágoskert szabad területét. Migge tervezési elve, amely a természetes és építészeti részek együttes használatának lehetőségén, valamint aszimmetrián és a területek szabad használatán alapul, jól nyomon követhető tervén.

A szabad, rugalmasan használható gyepfelületek, amelyek a valós igényeket megszorítások nélkül szolgálják – a francia geometrikus rendszer esztétikai elveivel hasonlóan – Hegemann elméleti írásai és az amerikai parkok mintája alapján váltak elfogadott tervezési elemmé.⁵⁰⁹ Migge és Hegemann együttműködése valószínűsíthetően Hermann Muthesiusnak köszönhető, akit külön-külön mindketten ismertek. Hegemann elméleti alapokon is legitimálta a német tervezés számára a nagy 'üres' gyepfelületeket és Migge falvak melletti mezőinek adaptálását a közparktervezésbe az olmstedi amerikai parkok fényképeinek publikálásával.

Migge összes, a világháború előtt készült parkjának bemutatása meghaladná a disszertáció kereteit, még egy tervének bemutatása azonban szükséges. (262-263. kép) A Schönefeld város számára 1913-ban tervezett Mariannenpark méretei miatt fontos munkája,

509 HEGEMANN 1911

hiszen a szabad terekről kialakított elméleteinek nagy méretekhez való adaptálása itt vált szükségessé. Itt nem volt lehetséges például a Fuhlsbüttel park pergola által zárt terének reprodukálása. A hat egységre osztott terv szerkezetét az átlós tengely adja meg, mely kettős fasorral vezeti be a látogatót a központi parkházhoz, amely mögött tó helyezkedett el, geometrikus kialakításban. Az egyes parkrészek, amelyek alaprajzi értelemben szintén mértani formákat követnek, adnak helyet a változatos funkcióknak, így a labdarúgó-pályának, a gyermekjátóshelynek, vagy a – Migge munkáira oly jellemző – szabadon használható mezőnek. A terv egyesíti a francia barokk hatását a nagy tengellyel, és az amerikai és angol példákra jellemző nagy, szabadon használható zöldfelületeket. Migge tervei éppen emiatt kiemelkedőek, új német alternatívát tudott adni a francia és angolszász előképek integrálásával, melynek alapja a használat elsődlegessége, a funkciónak alávett formai kialakítás, amely a modern térfelfogás alapja.⁵¹⁰

Migge felfogása szerint az angol parkok fantáziátlanok voltak, az amerikaiak csak racionálisak, ezzel szemben a német parkoknak monumentalitásra kell törekedniük. Az új típusú közparknak a használóknak kell készülnie, alacsony költségen, nem szabad történeti példáktól függenie és az építészeti jellegét a monumentális térszervezés által kell elnyernie.⁵¹¹ Miggéhez hasonlóan Harry Maasz német tájépítész is az amerikai, francia és angol példák interpretálásával kívánta megtalálni az új német formanyelvet. 1913-as könyvében emellett Migge munkáit idézi. A Hamburg mellé tervezett sportpark terve sok szempontból rokon Migge Mariannenparkjával. Magyar szempontból azért is jelentős, mert Rerrich Béla a városépítészet és a tájépítészet kapcsolatát vizsgáló írásaiban közli a tervét.

Az I. világháború előtti német közparkteoretika fontos eleme, hogy mind formai, mind funkcionális szempontból megújulást hirdetett. Ugyanakkor ellentétben az angol példákkal, ahol a funkció bővítések együtt jártak a terek meghatározásával, egyes feladatok számára történő formai kialakításával, Németországban a funkcionális megújítás inkább a dinamikus, multifunkcionális terek kialakításában érhető tetten. A francia előképek, a geometrikus rendszerhez való visszatérés szintén meghatározó jelenség, ugyanakkor a kialakítás építészeti és monumentális jellege az új térhasználati igényekből fakad, elsődlegesen azok kielégítését szolgálja.

510 HANEY 2010, 55.

511 Migge, Leberecht: *Gartenkultur des 20. Jahrhunderts*. Jena, 1913.

A világháború történelmi és politikai változásai nem maradtak nyom nélkül a német elméletírásban sem. A háború pusztításai, majd a megalakuló Weimari köztársaság politikai programja a tömegek érdekeinek megfelelő, mindenki számára nyitott és a funkciók erősítését, gazdagítását a sokcélú használatot sürgető tervezéseméletben jelent meg. Ugyanakkor ez a tendencia sokkal inkább érezhető a városépítészet zöldfelületekhez való viszonyulásán, mint magukon a közpark terveken, így erre a későbbiekben még ki kell térni. Van azonban egy alkotás, amelynek bemutatása – mint a modern tájépítészet egyik csúcsteljesítménye – feltétlenül szükséges. Ez a Migge és a várostervező Martin Wagner⁵¹² által még a háború alatt, 1916-ban tervezett Jugendpark ideálterve. (264-265. kép)

A terv eredeti célja háborús emlékmű megalkotása volt, amely ugyanakkor közpark funkciót is betölt; az emlékezés helyszínének és a sportparknak sajátos összekapcsolása. Ugyanakkor a tervezőpáros egyéb monumentalitásra törekvő emlékművekkel szemben, a modern tervezési alapelvek használatára törekedett.⁵¹³ A terv célja az élet és a hősök megünneplése volt, a méltó emlékezés színterének megteremtése; ötvözve azzal a szándékkal, hogy a sport által felkészítsék a fiatalokat a katonai feladatokra. A tervben a funkcionális elemeket erdős területbe illesztették, amely egyúttal a német táj megidézéseként is szolgált. A különböző funkciójú kertek között szerepelt a haza védelmét szolgáló, a játékra szánt, a természetet bemutató kert; ünnepélyek számára szolgáló szabad felület, szabadtéri színpad, kiállítóterület is. Az aktív rekreációs lehetőségek között szerepelt sport, úszás, és táncnak szánt terület is. A központi tengely katonai parádéknak is helyet adott, míg a terület szélén a háborúból visszatérő katonáknak kívántak kertes telepet létrehozni. Az egész program a patriotizmus és a hazaszeretetre nevelés szellemében jött létre, melynek célja, hogy inspirálja a fiatal generációkat arra, hogy harcoljanak azokért az értékekért, amelyekért a hősök az életüket áldozták.⁵¹⁴

A terv meghatározó geometriája, a főtengelyre fűzött koncepció monumentalitása és a funkciók gazdagsága példaként szolgált a két háború közötti parktervezés számára. Migge és Wagner koncepciója összegzése mindannak, ami a korábbi Volkspark elméletekben szerepelt, és megteremtője a modern „rekreációs-gép” elnevezéssel is jelzett új szabadter-típusnak.⁵¹⁵

512 Wagner, Martin (1885-1957) német építész, várostervező, Muthesius munkatársa. Több lakásépítési terv fűződik nevéhez, Migge és Bruno Taut munkatársa. FLEMING 1999, 615.

513 HANEY 2010, 94.,

514 MICHELIS 1991, 409.

515 A modern mozgalom „housing-machine” lakógép felfogásával párhuzamosan, annak közterületi

Az elméletük alapján Erwin Barth terveit szerint 1920-1923 között készült el a berlini Volkspark Jungfernheide 160 hektáron. A terv mind formai, mind funkcionális értelemben a Migge-Wagner elképzelés hatását mutatja.

A két világháború közötti korszak Németországban a közparkok szociális szerepének, városépítészeti jelentőségét hozta el Németországban, amelynek eredményeként a közparkok az 1930-as évek végére sokkal inkább a szociális programban betöltött szerepük miatt váltak jelentőssé, mintsem műalkotásokként. A korszak jellegzetes közparképítészeti példája a Berlinben létesült Rehberge park, ahol a nagyméretű négyzetes sport és játékmezők természetesnek tűnő környezetben kaptak elhelyezést, mezők és ligetek között.⁵¹⁶ (266. kép) A tipikus német tájat idéző nyír, fenyő és tűlevelű ligetek már egy új tervezéseméleti trend irányába mutatnak. A funkció mellett ugyanis a változó politikai-társadalmi környezetben egyre jelentősebbé válik a hazai táj felidézése.

V.1.3. A HONOS NÖVÉNYEK IRÁNTI IGÉNY ERŐSÖDÉSE, AZ ÖKOLÓGIAI TERVEZÉS

ALAPJAINAK KIALAKULÁSA

„A tájból eredeztetjük a terv elemeit, ezért aztán az a természetes tájtípusok változatosságával fog bírni. Így lesz a kert minden eleme is a természetes folyamaton túl a művészet és a fejlődés hatása alatt nem csak "természetes", hanem "természetest meghaladó".”⁵¹⁷

A németországi növényföldrajzi, növényélettani kutatások hatása a közparktervezésre már a XIX. század második felében is kimutatható, ahogy azt Meyer Humboldthainra készített terveinél már bemutattam. Míg a Humboldthain példa a tudományos alapú, növényföldrajzi elv érvényesítésére, addig a Friedrichshain második üteme ugyanezen az alapon, de már a környékre jellemző növények használatának első megjelenése. A század végén a fokozatosan erősödő igény a honos, tájra jellemző növények alkalmazására a korábbiakban bemutatott berlini Viktoria, a bécsi Türkenschantz, valamint a budapesti Gellérthegy és a Népliget parkjaira is hatással volt. A XX. században ez tovább erősödött, a történelmi, politikai események ennek eszmei hátterét is egyre aktuálisabb tartalommal

megfelelőjeként nevezte Norfried Pohl „recreational-machine”-nek, „rekreációs-gép”-nek a német közparkokat. POHL 1995, 72.

516 MAASS 1981, 127.

517 „Aus ihr [der Landschaft] entnehmen wir also die Gestaltungsmotive und werden so eine Verschiedenheit der natürl- chen Landschaftsarten besitzen. Und alles Einzelne im Garten wird durch Kunst und Steigerung sein ge- genüber der Natur; nicht ‚natürlich‘, sondern ‚übernatürlich‘“ LANGE, 1919, 8. A szerző fordítása.

töltötték meg, ugyanakkor egyre erősebb a tudományos alapokon nyugvó növényalkalmazás, amely már nem csak a növények földrajzi származási helyét tartotta szem előtt, hanem alkalmazásukat alapos kutatások és vizsgálatok alapján határozta meg. Az ökológiai elveken alapuló növényalkalmazás a korszakban indult meg, és a modern tervezés egyik alapelvevé vált a két világháború között.⁵¹⁸

Ahhoz, azonban, hogy ezt a tendenciát –amelynek legjelentősebb elméletei Németországban születtek meg – kontextusba lehessen helyezni, át kell tekinteni, hogy bár kevésbé tudományos alapokon, de hasonló tendenciák hogyan jelentek meg Európa más országaiban. William Robinson, angol kertész a párizsi Buttes-Chaumont park esetében hívta fel a figyelmet a kertekben megidézni kívánt táj, természeti forma növényekkel való modellezésének lehetőségére, amint azt a korábbiakban említettem. Növényalkalmazásról vallott nézeteit 1870-ben *Wild Garden* című művében publikálta.⁵¹⁹ Robinson megkérdőjelezi, hogy egy növény csak azért használandó egy kertben, mert egzotikus. A növények csoportosításánál javasolta a honos növények alkalmazását, a mintának a természetes, hazai növénytársulásokat tartotta. Ugyanakkor írásaiban nincs nyoma annak, hogy ezen meglátásait tudományos alapokra helyezte volna, szempontjai inkább esztétikai és kertészeti alapúak voltak. Hatása mégis megjelenik többek közt Gertrude Jekyll munkásságában, aki, a századforduló meghatározó alakja Angliában.

Jekyll szintén inkább esztétikai alapon választotta a növényeket, noha nagy arányban alkalmazott honos növényeket. Módszere szerint a kert növényanyagának tervezésekor nem másolni kell a természetet, hanem annak megfigyelésével a természet rendjét kell interpretálni.⁵²⁰ Noha tervezéseméletük a modern irányába mutatott, az angol közparktervezésre kevés hatással voltak. Ezek között említhető, hogy a gyepfelületek egyes részleteit hagymás növényekkel ültették be, illetve hogy – többek között a Thomas Mawson által tervezett közparkokban is – megjelentek a Jekyll munkásságára jellemző növénysegélyek.⁵²¹

518 Maga a kifejezés oekologie Ernst Haeckel (1843-1919) nevéhez köthető, aki 1866-ban megjelent *Generelle Morphologie* című könyvében alkalmazta először. Ökológián azt a tudományágat értette, amely az organizmusok és a környezetük közötti kölcsönhatást vizsgálja. WOULDSTRA 2003, 28.

519 A disszertáció elkészítésekor a 4. kiadást használtam. ROBINSON 1894

520 WOULDSTRA 2003, 47.

521 CHADWICK 1966, 248.

Az említett munkák hatása a közparktervezésre Németországban lesz jelentős, ahová – a korábban már említett – Hermann Muthesius közvetítése révén jutott el az elmélet. Németországban a Meyer munkássága utáni növényföldrajzi és ökológiai kutatás következő jelentős állomása a Berlin melletti Dahlemben kialakított botanikus kert volt. Amikor 1897-ben helyhiány miatt átköltöztették a botanikus kertet, a terveket Adolf Engler igazgató és Ignatz Urban készítette el. Az új, 23 hektáros területen növénytelepítéseknél már a legfrissebb tudományos eredményeket alkalmazták. A növényföldrajzi zónák között szerepeltek a Pireneusok, az Alpok, az Appeninek, a Balkán-félsziget a Kaukázus és a Himalája növénytársulásai is. Az ökológiai tervezés talán legjelentősebb teoretikusa Willy Lange⁵²² tervező és tanár akkor került a dahlemi iskola oktatói közé, amikor a botanikus kert megnyílt. Az új tudományos eredmények mellett meghatározó publikációiban hivatkozik Jekyll munkásságára is.

Kortársaival ellentétben Lange nem feltétlenül az új formavilág kialakításában látta a kertművészet megújításának lehetőségét. Meglátása szerint a túlzott geometrikus formalizmus ugyanúgy zsákutcába viheti a tervezést, mint az elutasított angol kert formavilág. Szerinte az épített és az élő elemek megfelelő arányára épülő természetes kert⁵²³ az az irány, amely a kortárs tervezés alapeleme kell, hogy legyen. Ez nem zárja ki a geometrikus formák vagy a mértanias kialakítás lehetőségét, sem azt, hogy az épület dominálja a kertet. Ugyanakkor nagyon jelentős a növények tudományos elvek szerinti csoportosítása, és a honos növények alkalmazásának elsődlegessége.⁵²⁴

Elméleti írásai szerint a cél a természet megjelenítése, annak művészet általi felülmúlása, és nem annak másolása. Meglátása szerint a kertművészetben az esztétika egy új ága, a 'biológiai esztétika' kell megjelenjen, amelynek ökológiai alapokon is kell állnia.⁵²⁵ Növényválasztásnál Lange hangsúlyos szerepet szánt a növények külső megjelenésének, amiből a természetes élőhelyére enged következtetni, a kizárólag esztétikai alapú növénykiültetés helyett a növényfiziognómiai alapelvek figyelembe vételét alapvető

522 Lange, Willy (1864-1941): kertésztanár, oktató a királyi kertészeti iskolában, Berlin-Dahlemben.

Legjelentősebb publikációi: *Gartengestaltung der Neuzeit*. Leipzig, 1907.; *Der Garten und seine Bepflanzung*. Stuttgart, 1913.; *Gartenpläne*. Leipzig, 1927., WIMMER 1989, 344-345.

523 Lange a 'Naturgartená kifehezést használta.

524 LANGE 1928, HANEY 2010, 210.

525 'biologische Ästhetik'. WIMMER 1989, 346.

jelentőségűnek tartotta.⁵²⁶ Azonban megengedhetőnek tartotta egzotikus növények alkalmazását, ha feltétlen szükséges volt, valamint az egyes növénytársulásokban előforduló növények hasonlóakkal való helyettesítését, ahol ez szükséges.

Lange elveinek korai alkalmazása figyelhető meg az 1913-ban Erwin Barth⁵²⁷, Berlin-Charlottenburg kertészeti igazgatójának tervei alapján kialakított charlottenburgi Sachsenplatzon. (267. kép) Az egykori kavicsbánya területét gyermekjátszóhely és rekreációs célra alakították ki. A cél a brandenburgi természetes vegetációtípusok és geológiai formák bemutatása volt, a növénytelepítés ökológiai alapokon nyugodott. A nagy szintkülönbségek miatt két részre osztott park felső szintjén a játszótér és a pihenőhelyek mellett biológiai kert kapott helyet, amely az iskolák számára szolgált oktatási helyszínként. A juhar-sövények és a nyírfák a helyi növényzetet idézték. A 2-3 méterrel lejjebb elhelyezkedő második szint sétánya körbevezet a területen, itt a látogató közelebbi kapcsolatba kerülhetett a természettel, és az elhelyezett pihenőhelyek változatos látványokat biztosítottak. A terület központi fókuszpontja a három tó volt, melyek környezetében változatos növénytársulások bemutatására került sor. Szerepeltek többek között különféle mezők növénytársulásai és örökzöld társulások is. A növények begyűjtését Barth és kollégái végezték. Másik jelentős, hasonló tervezési elveken alapuló közpark a *Hermann Löns Park* kialakítása Hannoverben. Az 1936-os pályázatot követően a terveket a városi kertészet munkatársai végezték a pályázat győztes tervét elkészítő Hans *Kluppenberg*gel együttműködve. A végső tervben mezei tájképet alakítottak ki, amely erős kontrasztot képez az azt körülvevő ligettel, ahol atlétikai pálya, uszoda és munkáskertek kaptak helyet.⁵²⁸

A tudományos eredmények mellett, a társadalmi-politikai kontextus is igen fontos a közparkok tervezése és az ökológiai tervezés kapcsolatában. Az 1904-ben Drezdában megalapított *Deutscher Bund für Heimatschutz* a német táji és kulturális értékek megőrzését tűzte ki céljául. A hagyományos elemek megőrzése hatással volt a tájépítészet fejlődésére is. A nemzeti, patriotikus hozzáállás többek között Fitz Encke elméleti írásaiban is megjelent.⁵²⁹ Az 1920-as években, az új politikai környezetben a gyökerekhez, a természethez való

526 „Statt nach ästhetischen Grundsätzen soll man physiognomisch pflanzen” WIMMER 1989, 346.

527 Barth, Erwin (1888-1933): német tájépítész, Berlin-Charlottenburg kertészeti igazgatója. Az első egyetemi szintű tájépítészeti képzés elindítója Németországban, a Charlottenburg Technische Universität-en. GOODE 2009, 533.

528 WOULDSTRA 2003, 41.

529 MICHELIS 1981, 109.

visszatérés programja egyre meghatározóbb lett. A német növények és a német táj jelentősége a nemzetiszocialista kormány 1933-as hatalomra kerülése után új felhangot kapott. A természetes táj, valamint az északi rassz és kapcsolata a tájjal a propaganda részévé vált. Lange elméletei egyre inkább politikai felhangot kaptak, ezeket kiterjesztette a honos és egzotikus növények és a hazai és idegen népcsoportok közötti párhuzamok illusztrálására is. Az egzotikus, idegen növények elkerülését a német táj védelmének érdekében tartotta fontosnak, míg a társadalom tisztaságát a nemzet védelme szempontjából.⁵³⁰ A politikai felhangtól, és az elmélet történelemben játszott szerepétől eltekintve maga az ökológiai elveken alapuló tervezés mint alapelv igen előremutató.⁵³¹ Noha éppen emiatt Németországban a második világháború után háttérbe szorult, mind Európában, mind az Egyesült Államokban fokozatosan egyre jelentősebb tervezési alapelv lett, amely a II. világháború utáni modern tervezést is meghatározta, és napjainkban újra virágkorát éli.

V.2. A PARK ÉS A VÁROS A XX. SZÁZADBAN

„a parkrendszer átfogó terv alapján elrendezett parkok, kertek és szabad terek láncolata, sugárutakkal és parkosított utakkal összekötve, vagy a közös földterületek és fásított szabad terek csoportosítása, amely a várostól a nyílt vidék felé terjeszkedik.”⁵³²

Az 1890-es évektől kezdve a városfejlesztés és -tervezés a szakmai diskurzusok fókuszpontjába került, és ezzel kapcsolatosan a közparkoknak a településszerkezetben betöltött szerepe, a városi zöldfelületek kérdése is egyre jelentősebb hangsúlyt kapott. Ezzel párhuzamosan megjelentek a városépítészettel kapcsolatos szakmai összefoglalók is, melyek hatása a tájépítészeti kérdésekre szintén nem hagyható figyelmen kívül. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a formálódó új diszciplína, a településtervezés nem volt ekkor még szigorú szakmai szabályokhoz kötve, így több szakterület képviselői is alakították, formálták írásaikkal. Példaként említhető, hogy az ezzel foglalkozó és e témában rendszeresen publikáló

530 Lange elméletének talán legszélsőségesebb hatása Heinrich Wiepking-Jürgensmann tevékenysége, aki a II. Világháború alatt elfoglalt lengyel és szovjet területek német növényekkel való újratelepítését tűzte ki célul, a „germanizálás” céljainak megfelelően. WOULDSTRA 2003, 33.

531 A náci Németországban is folytak az ökológia kutatások politikától függetlenül is, kizárólag tudományos alapokon, ezek azonban a korszak viszonyai miatt háttérbe szorultak. Itt említhetőek Reinhold Tüxen és Louis Kniese kutatásai.

532 „a **park system** is a chain of parks, gardens and open spaces connected by boulevards or parkways, or a grouping of common lands and treeplanted and open spaces, parks, or gardens, **arranged according to a comprehensive plan**, and extending from the city into the open country.” MAWSON 1911, 79. A szerző fordítása.

Camillo Sitte és Joseph Stübben építészek, Raymond Unwin mérnök, Thomas Mawson vagy Leberecht Migge pedig tájépítészek voltak. A városépítészet-elméleti írások részletes elemzése, vizsgálata meghaladná a disszertáció kereteit, így ezeket kifejezetten a városi zöldfelületek kérdésének szempontjából vizsgálom, azon belül is a közparkok rendszerbe foglalásának elvi alapjainak kialakulására szűkítem. Ennek oka, hogy míg a XIX. században a francia és az amerikai példától, valamint egy-egy előremutató tervező hozzáállásától eltekintve a közparkokat a városokon belül nélkülözhetetlen, de különálló egységekként kezelték, addig a XX. század nagy vívmánya – és a modern tervezésemélet alapja –, hogy ezeket a városi rendszer részeként, azok alapvető, az utcarendszerhez hasonlóan összefüggő szisztémájaként, részrendszereként vizsgálják.

V.2.1. STÜBBEN

Joseph Stübben⁵³³ német építész, a korszak legnagyobb építészeti-városépítészeti enciklopédiáját írta meg.⁵³⁴ A *Städtebau*, ellentétben Sitte – a korábbiakban ismertetett – elméletével a városépítészetet annak mérnöki, szabályozási oldaláról közelíti meg.⁵³⁵

Stübben a második fejezetben, a városi terekkel a várostervezés szempontjából való jelentőségével foglalkozik, és e szerint csoportosítja őket, itt szerepelnek először a Gartenplätze kategóriában városi zöldfelületek.⁵³⁶ A könyv hatodik fejezete kifejezetten városi zöldfelületekkel foglalkozik.⁵³⁷ A fejezet három kategóriában tárgyalja a zöldfelület egyes elemeit, minden egyes kategóriához gazdag képanyag és történeti összefoglaló tartozik. A disszertáció szempontjából a legérdekesebb a harmadik, melyben a parkok kérdésével foglalkozik.⁵³⁸ A fejezet elméleti szempontból igen fontos része, hogy meghatározza a park fogalmát, melynek kritériuma, hogy összefüggő zöldterületről van szó, amelynek mérete 5 és 200 hektár között van. Típusai a városi kert, a népkert, a városi park, a polgári park, valamint

533 Stübben, Joseph (1845-1936) német mérnök. Több mint harminc városépítészeti munka tervezője. FLEMING 1999, 554.

534 STÜBBEN 1907, Stübben könyve először 1890-ben jelent meg, a disszertáció alapjául a második, 1909-es kiadás szolgált.

535 MEGGYESI 2005, 35.

536 A többi kategória: Verkehrsplätze, Nutzplätze, Doppelpätze, Größenvergleich verschiedener Plätze, Architekturplätze, amelyet további kategóriákra bont ezek: Vorplätze, Bebauplätze, Umbauplätze, Denkmalplätze, Stadtorplätze

537 A 6. fejezet címe: Städtische Parkanlagen

538 A három fejezet: Bepflanzte Straßen, Bepflanzte Plätze, Parkanlagen. A kertművészeti korszakokról és stílusokról szóló összefoglaló a második fejezetben található, itt tárgyalja a dísztereket és az úgynevezett Erholungsplätze-eket is.

a városerdő.⁵³⁹ Szerinte a város szempontjából fontos, hogy a sok kis egyéb zöldfelületi létesítmény között mindenhol legyen minimum egy, de inkább több; nagy – minimum 5 de inkább 8 hektár – méretű park.

A fejezet, és az egész munka talán legelőremutatóbb gondolata, hogy meghatározza – elsőként – az egy főre jutó zöldfelületi minimumot. Stübben szerint minden 50 000 lakosra minimum 10 hektár, azaz 1 hektár per 25 fő zöldfelületet kell biztosítani. A városi terek és a parkok ideális aránya 1:20, a teljes városterület és a zöldfelületek aránya 1:10 kell, hogy legyen. E szerint 100 hektár városterülethez 30 hektár utca és tér tartozik, 10 hektár zöldfelület, és 60 hektár épület. Ezt egészíti ki minimum 30 hektár parkkert és parkerdő. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a minél nagyobb zöldfelületi arány a kívánatos.⁵⁴⁰

A könyv a parkok századfordulós kialakításának, stilisztikai megoldásainak, európai kontextusba helyezett legrészletesebb összefoglalása, jelentős értéke, hogy a német mellett angol, francia és dán példákat is közöl, illetve elemez. A „Städtebau” emiatt is kiemelkedő fontosságú munka, és jelzi a közparkok létesítésének, városépítészetben betöltött szerepének fokozatos erősödését. Stübben azonban még nem beszél rendszerről a zöldfelületek esetében. Ugyanakkor művének hatása a zöldfelület területi eloszlásának minimuma szempontjából úttörő jelentőségű.

V.2.2. ANDRÉ ÉS FORESTIER

Párizs Haussmann általi átalakítása természetesen nem csak az európai, valamint az amerikai városépítészeti gondolkozás szempontjából volt meghatározó, hanem formálta a következő generáció francia városépítészeinek szemléletét is.

Edouard André, aki részt vett a párizsi parkok kialakításában, az Egyesült Államokba történt látogatása után, már 1879-ben *L'art des jardins* című könyvében írt az Olmsted által tervezett parkokról, parkosított utakról és ezek várostervezésben betöltött szerepéről, példaértékűnek tartva azt.

Alphand másik munkatársa, Jean Claude Nicolas Forestier 1906-ban adta ki *Grandes villes et systémes de parcs* című írását, amelyben bemutatta azokat a legaktuálisabb és legjelentősebb amerikai és európai városépítészeti példákat, amelyekben parkrendszerek jelentek meg. Említi Bécs, Köln, London, Párizs Boston New York, Chicago Baltimore és

539 Stadtgarten, Volksgarten, Stadtpark, Bürgerpark, Stadtwald.

540 STÜBBEN 1907, 590.

Harrisburg zöldfelületi rendszerét is. Elemzi, hogy az európai városok, mint például Barcelona, hogyan implementálták az amerikai példát meglévő rendszereik bővítésére. Javasolta a városok és régiók számára átfogó tervek kidolgozását, amely által lehetővé válhatna a parkok és szabad terek egységes elosztása. Forestier emellett a regionális léptékű zöldfelületrendszer-tervezés szükségességét mellett érvelt. Meglátása szerint ezen tervek elkészítése nemzeti, sőt nemzetközi feladattá válhatna, a határokon átívelő parkrendszereken keresztül.

Ezeknek az írásoknak külön érdekessége, hogy míg az amerikai várostervezők a francia példát tekintették alapvetőnek, addig a franciák az amerikai tapasztalatok beépítését javasolták az európai városépítészetbe. A nemzetközi hatások, és a különböző elméleti megközelítések keveredése a parkrendszer-tervezés elméletét a XX. század első felében „nemzetközi jelenség”-gé tették.⁵⁴¹

V.2.3. UNWIN ÉS TRIGGS

Angliában a várostervezés kialakulása más úton, más hangsúlyokkal indult, mint Németországban. A lakáskérdés megoldása, és az utópisztikus modellek itt jóval nagyobb szerepet játszottak.⁵⁴² Ebenezer Howard kertváros modellje a XX. század úttörő elgondolása, azonban a disszertáció témája és célja szempontjából csak annyiban jelentős, hogy mutatja a közparkok szerepének jelentőségét a szigetországban. Howard ugyanis a társadalmi élet központjaként, a közösségi szellem kialakulásának helyszínékként a központi közparkot jelölte meg.⁵⁴³ A másik meghatározó elméletíró a korszak angol településtervezésében Raymond Unwin.⁵⁴⁴ Unwin eredetileg gépészmérnök volt, majd az Arts and Crafts és William Morris hatására lett építész. Könyve, az 1909-ben megjelent *Town Planning in Practice* a korszak alapműve. Noha Unwin foglalkozik kertművészettel könyvében, konkrét városi zöldfelületekkel kapcsolatos elképzelésekről nem ír; a szabályos és szabálytalan szépséget, a szabályos rendszer szerint és a szabálytalan rendszer szerint kialakított várost a tájképi- és a 'formal garden' közötti különbséggel hozza párhuzamba.⁵⁴⁵ Meghatározza ugyanakkor –

541 „Park system planning as an international Phenomenon.” DÜMPELMANN 2005

542 CHERRY 1974, 31.

543 MEGGYESI 2005, 59.

544 Unwin, Sir Raymond (1863-1940) korának vezető angol városépítésze, nevéhez fűződik a Howard-féle Garden City elmélet gyakorlati megvalósítása. FLEMING 1999, 589-590.

545 A disszertáció elkészítése során Unwin könyvének második, átdolgozott kiadását használtam. UNWIN 1920

Stübbenhez hasonlóan – a városokban szükséges zöldfelületi minimumot. 1000 fő számára 2,8 hektár zöldfelület létesítését tartja szükségesnek, amelynek 10%-a lehetett dekoratív zöld, a többit rekreációs célok kialakítására szán. Unwin 1929-es London terve Howard kertváros elméletének nagyvárosi léptékre történő adaptálásának példája. (268. kép)

Harry Inigo Triggs: *Town Planning Past Present and Possible* című szintén 1909-ben megjelent munkája hasonlóan jelentős állomás.⁵⁴⁶ Triggs korábban írt mind az angol 'formal garden'-ről, mind az olasz kertművészetről. Könyvének utolsó fejezetében foglalkozik ugyan a városi- és szabadterek tervezésének kérdésével, azonban inkább csak az európai és angol példák összehasonlítására tér ki.

V.2.4. MAWSON

A századforduló várostervezéssel foglalkozó brit szakemberei közül Thomas Mawson az első, aki komplex várostervezéseméleti könyvet alkotott, úgy, hogy előtte tájépítészként dolgozott. Az 1911-ben megjelent '*Civic Art*' című publikációja igen komplex összefoglaló, amely ugyan a városi zöldfelületek tervezésére fókuszál elsődlegesen, ugyanakkor a tervezésnek nem csak ezzel az aspektusával foglalkozik. Az 1906-ban megkezdett könyvet eredetileg csak városi parkokról, illetve azok tervezésének sajátosságairól akarta írni, azonban konstataálta, hogy a városi zöldfelület tervezése nem különíthető el a városnak, mint egésznek a tervezésétől, így a kérdést összefüggéseiben kell taglalni.⁵⁴⁷ Mawson „Civic Art” alatt a várostervezés esztétikai oldalát értette, egy település összetett művészi megtervezését.⁵⁴⁸ Munkássága azért is igen jelentős, mert elsőként integrálta a tájépítészeti a településtervezői tevékenységbe. Munkáját az esztétikai alapú szemléletben az amerikai City Beautiful mozgalom, és Charles Mulford Robinson munkássága inspirálta. Ugyanakkor ismerte, és használta is mind a kontinens meghatározó településtervezőinek – így Sittének és Stübbennek –, mind angol kortársainak – Ebenezer Howardnak, Harry Inigo Triggsnek és Raymond Unwinnek – a munkáit.⁵⁴⁹ A külföldi szakirodalmat beépítette elméletébe, és a jelentős francia, osztrák és német városépítészeti együtteseket példaként is bemutatta. Két esetben Budapest is szerepel a példák között.⁵⁵⁰ A nemzetközi eredmények közlésében nagy

546 A disszertáció elkészítéséhez a második, 1911-ben megjelent kiadást használtam. TRIGGS 1911

547 MAWSON 1927, 133.

548 CHERRY 1993, 317.

549 WAYMARK, 2009, 200.

550 MAWSON 1911, 66, 118.

jelentősége lehetett annak, hogy egy évvel a könyv megjelenése előtt, 1910-ben részt vett a bécsi városépítészeti konferencián, és meglátogatta a jelentős német városokat is. A bécsi konferencia Mawson figyelmét a városszéli zöld gyűrűk rendszerére, és a városépítészeti szélesebb kontextusára is felhívta.⁵⁵¹

Maga a kötet két részre osztott. Az első részben tervezésemélettel foglalkozik, míg a másodikban saját, várostervezéssel kapcsolatos munkáit mutatja be részletesen. A teoretikai rész egyes fejezeteiben a tervezés különböző aspektusait és témáit tárgyalja, így külön fejezet szól többek között a tervezést megelőző felmérésekről, esztétikai kérdésekről, az utcák helyes elrendezéséről, a megrendelőkről, az emlékművekről és utcabútorokról, a sugárutak fásításáról és a zöldfelületi rendszer egyes típusairól, valamint ezek tervezési alapelveiről. Mawson munkájának – tájépítészeti szempontból – talán legfontosabb jelentősége, hogy a korábban említett várostervezőkkel ellentétben nem csak a köztereket tipologizálja, hanem azokat a zöldfelületi rendszer elemeiként is kezeli, és a terek funkcionális és tervezéseméleti csoportosítása mellett a köztereket, közparkokat is osztályozza.

Mawson különleges figyelmet szentel a parkrendszereknek, amelyek fontos tulajdonsága az, hogy megvalósításukhoz összefüggő tervre van szükség. A városon belüli elrendezést Eberstadtra hivatkozva sugaras, illetve gyűrűs rendszerre osztja.⁵⁵² Elmélete szerint a parkrendszer öt elemből épül fel, ezek a következők: a kör vagy téglány alakú terek, melyek elsődlegesen díszítő funkcióval rendelkeznek; a kisméretű játszóterek és pihenőkertek; a közparkok; a városszéli természetközeli területek, valamint az ezeket összekötő sugárutak és parkosított utak.⁵⁵³ Az öt kategórián belül tovább osztályozza az egyes tervezési feladatokat, így a városi tereket⁵⁵⁴ és a köztereket is hét kategóriára bontja.⁵⁵⁵

Az egyes tervezési feladatokhoz rendeli hozzá a közparkok formai kialakítását tárgyaló fejezetben bemutatott négy tervezési stílust, amelyek meghatározzák ezen típusok egységes esztétikai és stilisztikai kialakítását. Mawson esztétikai és teoretikai okfejtései mellett külön fejezetben foglalkozik a közparkok kialakításának gyakorlati kérdéseivel.

551 MAWSON 1927, 155.

552 Eberstadt – Mohrius – Petersen, Richard: Gross-Berlin. Ein Programm für die Planung der Neuzeitlichen Grosstadt. Hivatkozik rá: MAWSON 1911, 84.

553 1. quadrangle and circus for magnificence and grandeur, 2. small recreation parks and playgrounds, 3. public park, 4. reservations, 5. connecting parkways, drives and boulevards. MAWSON 1911, 79.

554 1. Governmental place or square, 2. Traffic places, 3. Places for military parades, 4. Market places, 5. Cathedral close, 6. Professional and residential squares. MAWSON 1911, 98.

555 1. The large garden or town park, 2. The residential garden square, 3. Street gardens, 4. Garden courts and recessed gardens, 5. Marine gardens, 6. Riverside gardens, 7. Tea gardens. MAWSON 1911, 112.

Városi kontextusban tárgyalja a parkokat, foglalkozik a környezet jelentőségével, a látványok kialakításával, a funkciók meghatározásával; de olyan kivitelezési kérdésekkel is, mint például a talajjavítás, a vízelvezetés problémája. A könyv talán éppen emiatt a leginkább egyedülálló. A zöldfelületek városi kontextusban való tárgyalásától eljut a kivitelezés gyakorlati kérdéséig, amely mindaddig példanélküli volt. Mind a mai napig megfontolandó elve a szerzőnek, hogy a várostervezés sikerét különböző szakmák együttes tevékenysége révén tartja elérhetőnek, így a mérnök, a várostervező és a tájépítész mellett például szociológus bevonását is szükségesnek tartja.⁵⁵⁶

V.2.5. HEGEMANN- MIGGE - WAGNER

Németországban Werner Hegemann, Leberecht Migge és Martin Wagner elméleti írásai igen jelentősek a közparktervezés szempontjából. Hegemann, az amerikai példák bemutatásával egyrészt a monumentalitás, és a geometrikus tervezői attitűd elfogadását, másrészt Migge funkcionálisan nem determinált tereinek legitimizációját tudta nyújtani. Ugyanakkor mind Olmsted bostoni, mind a chicagói tervek bemutatásával a zöldfelületek rendszerben való kezelésének lehetőségére és szükségességére hívta fel a figyelmet. Írásai révén vált ismertté Németországban Charles Eliott bostoni *'Metropolitan Park System'* koncepciója, melyben a belső városrészeket kiszolgáló Emerald Necklace kiegészítéseként a város peremén, külső területein egy másik zöldfelületi gyűrű létrehozását sürgette.

A parkok, mint egységes rendszer részei Migge publikációjában is megjelentek. Migge átfogó terv létrehozását sürgette a német városok számára, amelyben a városi zöldfelületek rendszerét dolgozzák ki. Migge rendszerének egyes elemei sokban hasonlítanak Mawson korábban már ismerttetett elméletéhez. A legkisebb lépték itt is a városi tér, melyet a játszóterek és belső városi parkok követnek. Szintén ehhez a második léptékhez tartoznak a városi sétányok, amelyek funkciójukban eltérnek a korábban említett másik két kategóriától. A város belső magjától kijebb, a rendszer harmadik elemeiként szerepelnek a népparkok. A legkülső kategória, amelyet ő szabad térségnek nevez, a város határán kívül, de városi tulajdonban levő megművelt területek, mezők, erdők amelyek hosszú távon sem építhetők be.⁵⁵⁷ A rendszer elemeinek legfontosabb jellemzője azonban azok szociális feladatainak,

556 MAWSON 1911, 54.

557 A städtische Grünflächen részei: Stadtplätze, deutsche Spielparks und Innerparks, Promenaden, Volksparks
Freiflächen: Migge, Leberecht (1913): *Gartenkultur des 20. Jahrhunderts*. Idézi: David H. Haney. HANEY

rendeltetésének megváltozása kell, hogy legyen. A közösségi terek, sokrétű funkciókkal, így például az iskolák, szabadtéri múzeumok, sportolásra szánt helyek szintén a rendszer részét képezik. Mígge főleg későbbi publikációiban egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a munkáskertek szerepére, amelyek a zöldfelületi rendszer meghatározó elemei, azonban a közparkok szempontjából kevésbé jelentősek.

Martin Wagner 1915-ben a Technische Universitätten benyújtott disszertációjában rögzítette a városi parkterületek ideális minimumát, százalékos arányait. Wagner koncepciója a Sitte által megfogalmazott dekoratív és higiénikus zöld kategóriák közül az utóbbival foglalkozik. Egészségügyi szempontból nem csak az oxigén termelés miatt tartotta fontosnak ezeket, hanem a városlakók használata szempontjából, annak egészségre gyakorolt hatása miatt is. Éppen ezért a minimális értékek meghatározásához a használati érték megfogalmazását is szükségesnek vélte, amely az aktív használatból, annak intenzitásából – sétálás, játék, sport, napozás – vezethető le. A használati érték a játszóterek és sportpályák létesítésében realizálódott. Wagner nem foglalkozott a parkok tervezési kérdéseivel, csak a városban betöltött szerepük, és elsősorban az említett használati értékük foglalkoztatta. Ez alapján határozta meg, hogy a parkok területi eloszlása szerint lakosonként 38 m² parkterületre van szükség, amely ideális esetben a lakásoktól 5 perc utazással elérhető.⁵⁵⁸

A parkok ilyen értelmű újrafogalmazása, értéküknek kizárólag a használattól függő vizsgálata vezetett a „rekreációs-gép” felfogáshoz.⁵⁵⁹ Ugyanakkor Wagner, aki 1925-től Berlin vezető várostervezője volt, elméletével a parkok városépítészetben és a társadalmi életben betöltött szerepének változásához, erősödéséhez is nagyban hozzájárult. 1929-ben Koepfennel közösen elkészítette a Berlin egészére kidolgozott általános szabadtér-rendszer tervet, amellyel a város zöldfelületi ellátottságának ideális viszonyait kívánta megteremteni. (269. kép) A tervben a város körüli zöld gyűrű erdők, mezők, farmok és parkok láncolatából épült fel. A közcélú zöldfelületek kapcsolatot teremtettek a munkáskertek, temetők, folyóvölgyek és a város környéki táj között.

2010, 68-72.

558 SCAPRPA 1981

559 A modern mozgalom „housing-machine” lakógép felfogásával párhuzamosan, annak közterületi megfelelőjeként nevezte Norfried Pohl „recreational-machine”-nek, „rekreációs-gép”-nek a német közparkokat. POHL 1995, 72.

VI. BUDAPESTI KÖZPARKOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

VI.1. INTÉZMÉNYI VÁLTOZÁSOK, MEGHATÁROZÓ TERVEZŐK

A fővárosi közparkok létesítése és fenntartása a századfordulón részben Budapest Főváros, részben a Közmunkatanács hatáskörébe tartozott. Maga a Fővárosi Kertészet a Főváros II. Ügyosztályához tartozott, ugyanakkor a Közmunkák Tanácsa is foglalkozott a parkok kérdésével. Az 1909-es közigazgatási reform hatására a Fővárosnál öt műszaki alosztályt hoztak létre. Ezek közül a III., a Városrendezési és magasépítési ügyek osztálya volt felelős a városrendezési kérdések tekintetében. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa másodfokú építési hatóságként működött tovább. A városrendezési tervek készítését a főváros kezdeményezte és jelentős részben maga is hajtotta végre: a terveket az erre a célra kirendelt szakbizottság véleményezte, jóváhagyta, vagy módosította.⁵⁶⁰ Rerrich Béla 1928-ban javasolta, hogy a főváros parkokkal kapcsolatos munkái is kerüljenek a Városrendezési Ügyosztály hatáskörébe.⁵⁶¹

A vizsgált korszakban, az 1930-as évek végéig Budapest általános rendezési terve nem született meg, azonban ennek létrehozása érdekében nagy erőfeszítések zajlottak.⁵⁶² A rendezési terv szükségességét Pálóczi Antal már 1894-ben felvetette, Harrer Ferenc előadóként pedig először 1900-ban javasolta. Hosszas szünet után legközelebb 1932-ben, a Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságában vetették fel újra a kérdést.⁵⁶³ A programot Harrer határozta meg, aki 1933-ban a Városi Szemlében tanulmány formájában közölte azt. Az 1900 és 1933 között eltelt időszakban a közparkok, városi zöldfelületek jelentősége fokozatosan növekedett. A zöldfelületek növekvő szerepe a városfejlesztési elképzelésekben, és a Harrer által megjelent tanulmányban is jól nyomon követhető, hiszen ez utóbbi az első olyan dokumentum, amely kiemeli a parkhálózat kialakításának szükségességét.⁵⁶⁴

560 PREISICH 2004, 296.

561 RERRICH 1928. A cikk megjelenését követő időszakban készült tervlapok között több olyan is található, amelyen a Főváros III. Ügyosztálya szerepel, azonban később ismét a II. Ügyosztály látható rajtuk. Ráde Károly leírásában a Kertészetet mint a III. Ügyosztály egyik alosztályát írja le. RÁDE 1927b, 184.-187.

562 Az általános rendezési terv végül 1941-ben került elfogadásra. PREISICH 2004, 301.

563 PREISICH 2004, 301-303.

564 PREISICH 2004, 303.

Ilseman Keresztély nyugdíjba vonulása után a Fővárosi Kertészet vezetését 1913. február 1-jével Råde Károly vette át. Tisztségét az 1930-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig töltötte be. Råde még a Kertészeti Tanintézet főkertészeként, 1907-től dolgozott együtt Ilseman Keresztély városi főkertésszel, az Állatkert kialakításán, valamint a Pálmaház botanikai koncepcióján is.⁵⁶⁵ Amikor a Kertészeti igazgatói feladatkört átvette, a Kertészeti Tanintézetben betöltött állásáról is lemondott. Főkertészi tevékenységének első időszakából kisebb átalakítási, növénytelepítési munkái ismertek, ezek közé tartozik a József tér terve, amely a korábbi növénykiültetéshez képest egyszerűbb struktúrát mutat. Ekkor készült a Statisztikai kertben elhelyezendő Mechwart szobor környezetének általa jegyzett rendezési terve is, a Zrínyi utcai 'square' terve, a mai Magyar Jakobinusok terének növénykiültetési terve, a Bécsi út – Bokor utca – Orsolya utcák által határolt zöldfelület, valamint a Szilágyi Dezső téri virágágy átalakításának tervei.⁵⁶⁶ (270-271. kép) Munkásságának meghatározó szerepe volt az I. világháborút követő újjáépítések, felújítások irányításában. Nyugdíjazása után kertészeti igazgatóként Morbitzer Dezső követte, aki 1939-ig vezette az intézményt.⁵⁶⁷ A kutatás a budapesti változásokat az ő nyugdíjbavonulásáig követi végig.

A Fővárosi Kertészet két, egymást követő igazgatója mellett a korszak vizsgálata szempontjából kiemelkedő jelentőségű Rerrich Béla munkássága.⁵⁶⁸ Rerrich Franciaországot, Angliát, Belgiumot és Németországot is érintő tanulmányútja után 1908-tól kezdve a Kertészeti Tanintézet tanára, 1919-1923-ig igazgatója.⁵⁶⁹ Rerrich közpark tervei közül kettő

565 ILLYÉS 1993, 26-27.

566 A tervek mind 1913 márciusa és októbere között készültek, és a Kertművészeti Tanszék Könyvtárában találhatóak.

567 Morbitzer Dezső (1879-1945). Morbitzer 1896 és 1899 között végezte tanulmányait a Kertészeti Tanintézetben, a Székesfővárosi Kertészetben 1899-től dolgozott. Itt 1919-től felügyelő, 1927-től felügyelőként dolgozott. 1930. március 23-tól igazgató. A Kertészetben betöltött szerepe mellett aktív szakmai életet élt, alapító tagja az Okleveles Kertészek Országos Egyesületének. Publikáció rendszeresen jelentek meg különböző szakmai folyóiratokban és napilapokban egyaránt. Életéről és munkásságáról részletesen: DANKÓ 2007

568 Rerrich Béla (1881-1932). Rerrich a főreáliskola elvégzése után 1903-ban építészmérnöki oklevelet szerez, majd Petz Samu mellett tanársegédként dolgozik. 1906-ban a Kereskedelmi minisztérium ösztöndíjával Angliába utazik, ahol munkáslakásügyet és városépítészeti kérdéseket tanulmányoz. Ezután 1907-től hosszabb ideig külföldön tartózkodik, Párizsban, André, majd Angliában T. H. Mawson mellett dolgozik. 1908-ban a Berlin melletti Dahlemben tanul kertészetet, majd 1914-ben Budapesten botanikát. 1919-ben „tisztelbeli okleveles műkertész” címet kap. Elméleti munkássága mellett legjelentősebb városi zöldfelületi munkái a szegedi Dóm-tér, a bajai Déry-park, és a szolnoki Tisza-part. Budapesti munkái közül kiemelkedő fontosságú a pestszentlőrinci Kossuth tér, és a budapesti Kossuth térre készített terve. Elméleti munkásságát rengeteg folyóiratban és kötetben publikálta. S.A. 1932a; JÁMBOR 2002

569 A Tanintézetben végzett munkásságáról részletesen: A kert történetéről részletesen: Csepely-Knorr Luca – Sárospataki Máté: A “Gellérthegyi Paradicsom” A Budai Arborétum Felső kertjének építéstörténete a II. Világháborúig. *4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* III. (2009) 14. 2-25.

található Budapesten. Elméleti írásai mind a mai napig aktuális tervezéseméleti kérdésekkel foglalkoznak. A kutatási téma célkitűzései szempontjából Rerrich hazánkban talán a legmeghatározóbb személyiség a korszakban.

Munkám célja annak bemutatása, hogyan alakult ki a modern tervezésemélet Magyarországon. A vizsgált korszak végére, az 1940-es évek elején a szakmai folyóiratokban egy új generáció tervezői által publikált cikkekben, már új tervezési elvek jelentek meg. Ormos Imre, Jancsó Vilmos és Jonke Kálmán írásai már a II. világháború utáni korszak tervezéseméletét vetítik előre. Az értekezés a továbbiakban azt az utat kívánja bemutatni, amelyet a magyar kertelmélet ennek a gyökeresen új gondolkodásmódnak a megjelenéséig bejárt. Mivel tervezéseméleti kérdések vizsgálata a cél, ezért a munka nem térhet ki minden új, vagy felújított zöldfelület részletes bemutatására. A nemzetközi összehasonlításhoz hasonlóan a jellemző elméleti változások szerint vizsgálom a közparkok változását, fejlődését – jellegzetes példákon keresztül.

VI.2. KÖZPARKELMÉLET VÁLTOZÁSAI BUDAPESTEN

VI.2.1. PARKFELÚJÍTÁSOK, FUNKCIÓBŐVÍTÉSEK

*”A városok parkrendszerének is **demokratizálódnia** kell, a parknak, a városi kertnek a **közönség széles rétegei** és elsősorban a **gyermek** szolgálatába kell szegődnie. (...) A jövő város parkjai, zöld terei, **népjóléti intézmények** kell, hogy legyenek, melyek helyes megoldását csak a városépítő, a kertépítő, az építőművész, a szociológus és a pedagógus együttes munkálkodása biztosíthatja.”⁵⁷⁰*

Az első világháború, majd az azt követő Tanácsköztársaság időszaka hatalmas károkat okozott az addigra kialakult budapesti zöldfelületekben. A hét évig tartó öntözési tilalom már önmagában is jelentős, azonban a kommün ideje alatt a kertészeti igazgató beszámolója szerint 20 000 fa és a sétányok felszerelései, így a padok is áldozatul estek.⁵⁷¹ Éppen emiatt a háború utáni évtized jellemzően a meglévő parkok átalakításáról, felújításáról szólt, amelyet részben az állapotuk, részben a változó tervezéseméleti megközelítésnek köszönhető funkcióbővítések indokoltak.

570 RERRICH 1919a

571 RÁDE 1926a, RÁDE 1932a, 266-267.

A világháborús károk utáni újjáépítés 1922-ben, az öntözési tilalom megszűnése után indulhatott újra, a kertészeti igazgató, Råde Károly vezetésével.⁵⁷² Råde az elvégzett feladatokról több publikációban is beszámolt.⁵⁷³ Kertészeti igazgatóként az általa felújított, újratervezett parkok terveit pedig külön kiadványban is megjelentette.⁵⁷⁴ Munkássága így jól dokumentált, a parkok felújításának sorozata évről évre nyomon követhető.⁵⁷⁵ Az általa publikált tervek jelentős része már korábban, Ilseman Keresztély munkássága idején elkészült terek felújítási munkáinak terveit rögzíti. Erre jó példa, két 1919-ből fennmaradt terv. A Mátyás tér esetében a korábbiakban már bemutattam az Ilseman által készített tervet, ennek párja, az átalakítási terv is ismert. (183-184., 272. kép) A másik terv a Rákóczi tér kialakítását mutatja, amelynek előzménye is ismert, a korábbi állapot felmérési terve, amelyet szintén Råde szignált, és az Ilseman-féle állapotot rögzíti, amint arról a korábbiakban már esett szó.⁵⁷⁶ (181., 273. kép)

A tervek összehasonlítása azt mutatja, hogy a korábbi állapothoz képest a térszerkezet, az alapvető térfelépítés megmaradt, azonban a kialakítás jóval egyszerűbb lett, a burkolt felületek aránya pedig jelentősen növekedett. Ennek oka a fokozódó stilisztikai egyszerűsödés követelményén kívül a közparkok iránt támasztott fokozatosan változó igény, amely a korszakban egész Európára jellemző volt. A társadalom minden csoportja számára, különféle célokra használható városi zöldfelületek igénye ugyan már korábban megjelent, és a századforduló közparkterveiben is szerepeltek már a 'gyermekjátszóhelyek', ez az elvárás azonban az I. világháború után még erőteljesebbé vált, amelyet először Rerrich Béla hangsúlyozott publikációiban.⁵⁷⁷

Rerrich már a háború előtt, 1912-ben – Sztankovits Szilárd kezdeményezésére –, Gerentsér Lászlóval közösen kidolgozott egy programot a gyermekjátszóhelyek kialakítására és megfelelő felszereléssel – mint például homokozó, tornaszerek, lubickoló – történő felszerelésére, azonban ezt akkor egészségügyi szempontok miatt, a gyermekbetegségek

572 HALÁSZ 1939, 5.

573 RÁDE 1926a, RÁDE 1927a, RÁDE 1927b, 184-187., RÁDE 1927c, RÁDE 1927d, RÁDE 1928a, 2., RÁDE 1932a

574 RÁDE 1929

575 1923-ban 11, 1924-ben 12, 1925-ben 9, 1926-ban 14 sétány részleges vagy teljes újjáalakításáról számolt be. RÁDE 1926a, 119., RÁDE 1927c, 99-101.

576 Mind a négy tervlap a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszékének könyvtárának gyűjteményében van.

577 RERRICH 1919a, 17-18.; RERRICH 1919b

fokozott terjedésétől való félelem okán elutasították.⁵⁷⁸ Öt évvel később, komplex, a városi zöldfelületek tervezésének megújítását célzó publikációjában ismét e feladat jelentősége mellett érvelt.

Rerrich *A játéktér mint szociális irányú városépítészeti és kertművészeti feladat* című 1919-ben megjelent írásában történeti példákon keresztül mutatja be az elmúlt századoknak a városi zöldfelületekhez való viszonyát. Felhívja a figyelmet, hogy a korábbi korszakokban a városokban a zöld kizárólag, mint dekoratív elem szerepelt. Ehhez képest ő Camillo Sitte nagy hatású munkájára hivatkozva elkülöníti a dekoratív zöldfelületeket a higiénikus zöldfelületektől. Meglátása szerint a városépítészetben ez utóbbira kell fektetni a hangsúlyt, az előbbieknél csak az általa „forgalmi tereknek” nevezett helyszíneken van létjogosultsága, ahol a városépítészetnek a mérnöki oldala a meghatározó. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy Rerrich kiemelkedően nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a parkrendszer elemeinek a városban nem csak higiénikus szerepe kell legyen, hogy hanem minden elemnek egyben szociális szereppel is rendelkeznie kell. A „dekoratív zöld” kategória szerepének csökkentése számára a jövő útja. A legfontosabbnak azt tartja, hogy a parkok mindenki számára elérhetőek legyenek: *„a drága, nagy munkával létesült úgynevezett dísztereknek el kell tűnniük, a városi parkoknak demokratizálódni kell: a park szépségeinek és örömeinek a közönség széles rétegeinek szolgálatába kell szegődniük”*.⁵⁷⁹

A legfontosabb szempont tehát a használhatóság, a célszerű kialakítás. A korábbi szőnyegágyaknak, tájképies stílusban kialakított utaknak csak annyiban maradhat létjogosultsága, amennyiben azok a funkciót szolgálják, csupán öncélú díszítőelem nem maradhat meg a parkokban. Ugyanakkor mindez nem azt jelenti számára, hogy az esztétikai szempontok háttérbe szorulnának, a meglévő díszterek megtartása mellett érvel azokon a helyeken, ahol annak szerepe szükséges, és megóvásukat kötelességnek tartja.

A szociális szempontok között kiemelkedően fontosnak tartja, hogy a parkoknak a gyermekeket is szolgálnia kell, ennek jelentős nevelési feladatot is tulajdonít és emiatt az Angliában és Amerikában már általánosan elterjedt játékterek magyarországi meghonosítása mellett érvel. Tanulmányában részletesen leírja a játszóterek berendezésének, kialakításának szempontjait, tervezési alapelveit.⁵⁸⁰ Kiemelkedő jelentőségűnek tartom, hogy megjelenik a

578 RERRICH 1929

579 RERRICH 1919a, 19-20.

580 Rerrich publikációjában több tervet is közöl, mind játszóterekre, mind játékházakra vonatkozóan. Ezek

korcsoportok szerint szétválasztott játszótér gondolata. Három csoportot különít el: a serdülőket, a kisebbeket és a kisgyermekeket. Az első két kategóriánál javasolja a nemek szerinti szétválasztást is. Az idősebb gyermekeknek sportpályák építését, míg a kisebbeknek a játszótérek tornaszerekkel, csúszdákkal való felszerelését képzelel el, a kisebbeknek pedig homokozóval, lubickoló-medencével történő berendezését javasolja. A nagyobb játszótérekon játékházak építését is szükségesnek tartja, éppen ezért igen fontos az építész és kertész együttműködése, hogy az épület és a környezetének egysége és a művészi kialakítás biztosítva legyen. Fontos Rerrichnek az a meglátása is, mely szerint ezeken a tereken a növényalkalmazás szempontjából nagy hangsúlyt kell fektetni a honos növények alkalmazására, amelynek kiemelkedő oktatási-nevelési jelentőséget tulajdonít.

Szintén nem elhanyagolható Rerrichnek az a megjegyzése, hogy a városi parkok kialakításánál több szakma együttes munkálkodására van szükség annak érdekében, hogy ezek a zöldfelületek valóban mindenki számára megfelelő kikapcsolódási, szórakozási lehetőséget nyújtsanak. A különféle szakmák városépítészetbe történő bevonása mellett először Thomas Mawson érvelt, akinek városépítészetről írott könyve több szempontból is példaként szolgált Rerrich számára.⁵⁸¹

Amint azt a nemzetközi áttekintésből is láthattuk, az eredetileg az Egyesült Államokból induló „*demokratizált park*” elképzelés a XX. század első felére mindenhol fontos eleme lett a közparkokról való gondolkodásnak. Az 1920-as évek második felében Rerrich cikkét és a nemzetközi trendeket követően egyre több publikációban, egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a különböző léptékű játszóhelyek egészségügyi és oktatási kérdései. Råde Károly 1926-ban publikált cikkében a németországi játszóhelyek példáját mutatja be, azok elemzésével kíván alternatívát nyújtani Budapest számára.⁵⁸² Tanulmányában a külföldi⁵⁸³ példák bemutatása után a jövő feladatait is ismerteti. Terve szerint nem csak a belső városrészekben lévő zöldfelületeken kell minél több játszóteret létesíteni, ami már az átalakítások során megindult, de létesíteni kell – német példára – sport- és játémezőket is, erre többek közt a budai Vérmezőt és a pesti volt Lóverseny teret javasolja.⁵⁸⁴ A Vérmező

között szerepel a népligeti, a városligeti valamint a Marczibányi térre tervezett játszópark terve is. (255-257. kép)

581 „*joint production of the engineer, sociologist, antiquarian, and civic architect.*” MAWSON 1911, 54.

582 RÁDE 1926b

583 A példák Drezda, Frankfurt am Main, Köln, Düsseldorf, Hamburg és Berlin közttereiről vannak.

584 RÁDE 1926b, 167., RÁDE 1927c, 106.

parkosítása, és játszóhely kialakítása mellett érvel egy másik tanulmányában is, ahol ennek szükségességét orvosi statisztikákkal is alátámasztja.⁵⁸⁵

A Råde Károly igazgatósága alatt készült átalakítások és új közpark létesítések is alátámasztják azt a tendenciát, hogy a használhatósági szempont jelentősége fokozatosan növekedett, és ennek talán legjellemzőbb példája a gyermekjátszóhelyek létesítésének általánossá válása, amely a későbbiekben, Morbitzer Dezső terveiben is hangsúlyos szerepet kapott.⁵⁸⁶ A speciálisan kialakított gyermekjátszóhelyek és a szervezett sportolásra alkalmas helyek kialakításának jelentőségét az is mutatja, hogy Halász Árpád Budapest fejlődéséről írt könyvében külön fejezetet szán a testkultúra szerepének Budapest életében.⁵⁸⁷ Beszámolója szerint 1919 és 1935 között 56 gyermekjátszótér létesült, emellett több sportpálya, sporttelep, tenisztelep és korcsolyapálya is épült. Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy Európa-szerte, így nálunk is, az egészségmegőrzés a sportolási és szabadtéri játszóterek létesítése ugyanazon az alapon nyugodott. Jonke Kálmán egy 1938-ban írt – a későbbiekben részletesen bemutatásra kerülő – tanulmányában hivatkozik rá, hogy a hatóságok egyre jobban felismerik a „*testedzés nagy nemzetnevelő fontosságát az ifjúság jövő katonái számára, a sport fegyelmező, testet, lelket erősítő nevelőhatását*”.⁵⁸⁸ Az egészségmegőrzés fontossága éppen egy újabb háború kockázata miatt is növekedett, és ezzel párhuzamosan a hazaszeretetre nevelés egyik – a későbbiekben látni fogjuk, nem egyetlen – eszköze éppen a sport volt.⁵⁸⁹

A funkcióváltásokhoz kapcsolódóan két jellemző példa bemutatását tartom nélkülözhetetlennek. Egy megvalósult, és egy tervként fennmaradt koncepcióét: a Népliget átalakításait, és Jonke Kálmán közpark-tervét.

585 BRÓDY 1927

586 „A Székesfővárosi Kertészet vezetősége nagy gondot fordít arra, hogy alakításai minél szélesebb rétegeket kielégítve, a helyi viszonyoknak megfeleljenek, hogy kertjeiben a közönség magát otthonosan érezze. Az esztétikai szempontok mellett a gyakorlati élet követelményeit is igyekszik kielégíteni s így városszerte kisebb játszótereket létesít, amelyek az ifjabb nemzedék egészségét és szórakozását szolgálják.” MORBITZER 1932, 5.

587 HALÁSZ 1939, 118-122.

588 Jonke emellett idézi az 1930. évi berlini építészeti kiállítás feliratát is: „*létesíts minden városban sok-sok gyakorló pályát, neveld, mozgasd azokon a tömegeket, ifjakat, öregeket, leányt és asszonyt, szép, lelket vidító környezetben és amikor már kialakult, küzdőképes tömegeid vannak, akkor létesíts stadiont, ahol az előző évek munkájának gyümölcsét bemutatom.*” JONKE 1938, 324.

589 Hazel Conway hívja fel a figyelmet az angliai játszóterek és sportpályák egyre növekedő divatjával kapcsolatban erre a figyelmet. CONWAY 2000b, 118.

A századforduló közpark-építészetét vizsgálva a Népligetet az előzőekben a komplex közparktervezés-elmélet példájaként mutattam be. Már akkor is összetett funkcionális rendszerrel rendelkezett, és Ilseman terve a második ütemre formai szempontból nem, de tervezéseméleti szempontból rendkívül progresszív volt. A XX. század első felének változásai a parkban a funkcióbővítés, a valódi néppark létrehozásának vágyához kapcsolhatóak. Morbitzer megfogalmazása szerint a park „*a nagytömeg szórakozását szolgálja*”.⁵⁹⁰ Rerrich játszóterekről szóló publikációjában közölte tervét a Népliget játszótérének kialakítására, és az általa tervezett játszóház tervét is bemutatta. (274-276. kép) A terv és a térképek összevetésével arra a következtetésre juthatunk, hogy a játszótér-terv a régi Népliget Üllői út felőli részére készült. A korabeli források Rerrich tervezői felkéréséről ugyan nem tesznek említést, de 1935-ben a területen már négy játszótér volt: egy az Újligetben, és három az Óligetben.⁵⁹¹ Az Óligetben a Hársfa téren, a Tölgyfa téren és az alsó részen említettek játszótereket. Ezek közül a Tölgyfa tér a Rerrich által készített terv területén helyezkedik el, így feltételezhető, hogy ez a játszótér Rerrich tervei alapján készült el. Ezt támasztja alá az is, hogy a Tanácsköztársaság idején – tehát Rerrich cikkének megjelenésekor – gyermekparadicsommá kívánták átalakítani a Népligetet, több játszótér kialakításával.⁵⁹² Ráde Károly 1929-ben közölt Népliget terve azt mutatja, hogy jelentős változások a park területén az Ilseman-féle terv óta nem történtek. (278. kép) Az utak szélesítése az 1920-as évektől kezdődött, valószínűleg a háború utáni helyreállítások során. Ennek célja az autó- és motorversenyek megrendezésére is alkalmas pálya létrehozása volt. Az első futamra 1936. június 21-én került sor.

A funkcióbővítésekhez a sportpályák létesítése is hozzátartozott, 1932-34-ben épült meg a Ganz-Mávag Sporttelep, majd néhány évvel később 1932-37 között létesült a mai Építők Sporttelepe. Ennek tájépítészeti munkáit már Morbitzer Dezső felügyelte.⁵⁹³ Morbitzer nevéhez köthető a Díszter átalakítása, illetve valószínűleg az 1935-ben itt elhelyezett, a szabadságharc lengyel légiójának emléket állító szobor környezetének a rendezése is.⁵⁹⁴ A

590 MORBITZER 1933, 257.

591 HALÁSZ 1939, 122.

592 Balázs Bálint: *A Népliget története avagy hogyan lett az új városligetből a főváros legelhanyagoltabb közparkja*. www.futas.net/futoverseny/Nepliget/nepliget_tortenete.pdf

593 Balázs Bálint: *A Népliget története avagy hogyan lett az új városligetből a főváros legelhanyagoltabb közparkja*. www.futas.net/futoverseny/Nepliget/nepliget_tortenete.pdf

594 A szobor Pankotai Farkas Béla alkotása.

korábbi összefoglalókban e munkálatokat Råde Károly nevéhez kötötték, azonban a fennmaradt a Morbitzer által szignált tervlap az átalakításról, a régi állapot felmérési tervével együtt, valamint 1933-as publikációjában is saját terveként ismerteti.⁵⁹⁵ Az 1932-es felmérési tervet ugyanazon év októberében a díszter Üllői út felé eső részének, majd novemberben a fennmaradó területére készített átalakítási tervei követik. (279-282 kép) A tervek Morbitzer megfogalmazása szerint „*az elavult körídomú megoldás az egyszerűbb, egyenes vonalvezetést alkalmazva*” készültek el, a logikusabb térszervezés és a hangsúlyos tengely kialakítása végett. Az egyszerű, virág-felülettel szegélyezett négyzetes gyepezők Morbitzer többi munkáját is jellemzik, jellegzetes, geometriai elemekből építkező, egyszerűsége törekvő stílusát ő modern francia irányzatnak nevezte.⁵⁹⁶ A Népliget átalakításai, a funkcionális bővítések a korszakra igen jellemző folyamat része, amelynek eredményeként a Népliget „*igazán városi közpark*” lett.⁵⁹⁷

Jonke Kálmán – az előbbieken idézett – tanulmánya⁵⁹⁸ tételes összegzése a századfordulón a játszóhelyek létesítésével induló, majd fokozatosan egyre jelentősebbé váló folyamatnak, amely a parkokban a különböző játszóterek mellett a sportpályák létesítésére is egyre nagyobb hangsúlyt fektetett. Jonke írása egy, a magyar viszonyokhoz igazított, azoknak megfelelő sportpálya-együttes tervét kívánta bemutatni, melyben a korábbi salakos pályákkal szemben, esztétikai és kertművészeti szempontból is megfelelőbb megoldásokra tett javaslatot. (283. kép) Terve szigorú geometrikus rendszerre épül, két egymást derékszögben metsző tengelyre szerkesztett kompozíciójában a labdarúgó-, futó- és tenispályák mellett helyet kaptak gyakorlópályák is, valamint igen összetett programot dolgozott ki az atlétikai pályák, a magas- és rúdugráshoz, a súlydobáshoz használható területek kialakítására. A sportoláson túli funkciókat a 'hősök tere' az ott elhelyezett hősi szoborral, az ünnepélyeknek és felvonulásoknak helyet adó tágas gyepes terület gazdagítja, valamint az erdősávval védett területen létesített közparki rész, melyben zenepavilon, rózsakert és a napközben játszótérként is funkcionáló szabadtéri színház.

A komplexum, mely valóban sokrétű programot nyújt a társadalom minden rétegének, nem csak formai szempontból idézi a Martin Wagner és Leberecht Migge által tervezett,

595 Az 1932-ből származó tervek a Kertművészeti Tanszék Könyvtárának Gyűjteményében találhatóak. MORBITZER 1933, 258.

596 MORBITZER 1933, 253.

597 NAGY 1997, 38.

598 JONKE 1938

korábban már bemutatott 1916-os Jugendparkot. Migge és Wagner háborús emlékek szánta a parkot, ugyanakkor összefoglalása volt mindannak, amit korábban Migge a közparkok szerepéről hangoztatott. A szabadtéri funkciók széles választéka, az, hogy valóban mindenkinek megfelelő kikapcsolódási lehetőséget kívántak nyújtani a nemzeti tudat formálásával is szoros összhangban állt. Amellett, hogy felvonulásokra is alkalmas tereknek is helyet adtak, inspirálni akarták a fiatalokat arra, hogy küzdjenek azokért az eszmékért, amikért a háborús hősök az életüket adták.⁵⁹⁹ A Jonke által tervezett, a térkonceptió főtengelyében kialakított „hősök tere”, az ünnepélyeknek is helyet adó felvonulási terület meglátásom szerint ugyanazt a célt szolgálja.

A bevezetőben a német *Volksparkra* mint a modern mozgalom kifejezőjére, példájára hivatkoztam, amely a modern építészetben használatos „lakógép”-pel párhuzamban a „kikapcsolódás-gép” megnevezést kapta a kutatóktól.⁶⁰⁰ Célja, hogy minél több funkciót nyújtson, látogatóit aktív használatra serkentse. Meglátásom szerint a Jonke által elképzelt és megtervezett komplexum ennek kiváló példája, és noha nem valósult meg, mindenképpen a modern tervezésemélet hazai megjelenéseként értékelhető.

VI.2.2. AZ ÖKOLÓGIAI TERVEZÉSELMÉLET MEGJELENÉSE

„Azonban a szép öreg Szent Gellért-hegyünk nemcsak a múlté, hanem méltán arra hivatott, hogy nagyon jelentőségteljes jövője is legyen, mint a nemzet féltve őrzött természeti közkincs és büszkesége, fővárosunk legkiválóbb ékessége.”⁶⁰¹

A Gellérthegy a XIX. századi Pest-Buda, majd Budapest életében igen fontos szerepet töltött be. Mind a megvalósult, mind a meg nem valósult koncepciók azt tükrözik, hogy kiemelt jelentőségű volt a főváros e különleges természeti adottságának minél speciálisabb kialakítása. A Gellérthegy fásításának, megfelelő sétahelyekkel történő kialakításának gondolata az I. világháború után is aktuális kérdés maradt. A Kertészeti igazgató, Råde Károly azonban a hegy vízvezeték, azaz öntözés nélküli fásítását nem tartotta megvalósíthatónak, így először azt az Erdészeti hivatal tervei alapján fenyőkkel ültették be, de a környezeti viszonyok miatt ez sem maradt meg.⁶⁰² Az első sikertelen növénytelepítési akció után Råde tervei szerint

599 MICHELIS 1991, 415.

600 POHL 1995, 72.

601 MAGYAR 1931, 177.

602 RÄDE 1932b, 2., RÄDE 1933

először az északi oldal beültetése, majd az 1925-ben elkészült barlangkapolna környezetének kialakítása kezdődött meg.⁶⁰³ (284-287. kép)

Räde terve a sziklakapolna környezetében növénykülönlegességek, mandulafacsoportok és parkrózsa-gyűjtemény elhelyezését javasolta. 1929-es publikációjában⁶⁰⁴ közölte az egész hegy déli oldalának tervét, de a rendezés mégsem teljesen az ő tervei szerint valósult meg. Már nyugdíjba vonulása előtt is későbbi utódjával, Morbitzer Dezsővel közösen dolgoztak a kialakításon. A megépített részek Räde jellegzetes dendrológusi gondolkodásmódjának, stilisztikailag pedig a Meyerhez köthető elképzeléseknek megfelelően épültek meg. A – Rerrich szerint – „mesterkéltén természetes” kialakítás a Türkenschanzparkot idézi, amely eszmeileg és a növényalkalmazás szempontjából egyaránt, már a századfordulón is példaként szolgált a parkosítás első ütemeinek kialakításánál.⁶⁰⁵ Szintén ebben a korszakban, még 1929 előtt elkészül a Gellérthegyi játszótér a déli oldalon, amely nagy népszerűségnek örvendett. Noha Räde tervei és munkássága hatalmas jelentőségű, a disszertáció témája, és tervezéseméleti szempontból legjelentősebb a Gellérthegy tervezésének – az ő nyugdíjba vonulása utáni – időszaka, így részletesebben ennek bemutatására térek ki.

Morbitzer kertészeti igazgatóként fejezi be a Gellérthegy déli oldalának parkosítását. Tervei a nyugdíjazott kertészeti igazgató éles kritikáját, és a közvélemény teljes elismerését vívták ki.⁶⁰⁶

A Gellérthegy déli oldalának parkosítása már az 1920-as évek végétől folyamatosan téma volt a napilapokban. A Gellért-fürdőhöz való közelsége miatt jelentősége – a hegy többi részéhez viszonyítva – meghatározóbb volt. Az elképzelések között szerepelt, hogy az addigra már nemzetközi hírnévnek örvendő *Ambrózy-Migazzi* István tervei szerint örökzöld kertet alakítsák, amelyet a hóforrásokat kihasználva – Hein és Schikedanz korábbi elképzeléséhez hasonlóan – pálmakert egészítsen ki.⁶⁰⁷ *Angyal* Dezső dendrológiai kert kialakítását javasolta, míg Rapaics Raymund „*irredenta célokat is követve*” a mediterrán vidékek cserjéin kívül a hazai flóra ékességeinek összegyűjtését javasolta, különös hangsúllyal az elszakított területek

603 RÄDE 1926a, 119., MORBITZER 1937b, 1.

604 RÄDE 1929

605 RERRICH 1929

606 RÄDE 1932b, 2., RÄDE 1933; Elismerőleg szólnak róla: LACZÓ 1927, S.A. 1933B, KOVRIG 1934, KERTÉSZ 1934, S.A. 1935, RÉTYI 1937

607 VIDÉKY 1927

növénykülönlegességeinek gyűjtésére és elültetésére.⁶⁰⁸ 1931-ben az OMKE Dendrológiai szakosztálya memorandumot adott ki, melyben a déli lejtő kérdéséhez hozzászólva, de az egész hegy növénytelepítéséhez programot nyújtva „Országos Dendrológiai és Sziklakert” kialakítását javasolta.⁶⁰⁹ A hegy egyes részeit, a megfelelő klimatikai adottságokhoz igazodva eltérően kívánták növényesíteni. A keleti oldal sziklacsoportjait meghagyva itt kaptak helyet a magyar flórára jellemző sziklanövények, az északi lejtőn honos fák és cserjék, a déli oldalon árvalányhaj-mező, a nyugati lejtőn pedig örökzöld cserjecsoportok és változatos aljnövényzet kialakítását javasolták.⁶¹⁰ Morbitzer válaszában ugyan elutasította a hegy teljes átalakításának gondolatát, hivatkozva arra, hogy a sétányokat a nagyközönség, és nem a dendrológus szakma számára kívánták kialakítani, azonban nem zárkózott el az elképzelés elől, és célként jelölte meg, hogy a hegy megjelenésének a magyar kertészet összefogását kell hirdetnie.⁶¹¹ Morbitzer a magyar flóra bemutatását a hegy déli oldalán tartotta megvalósíthatónak, és még a memorandum kiadásának évében megindult a növények begyűjtése, melynek célja, hogy „*a Gellérthegy mint Nagy-Magyarország flórájának gyűjtőhelye, ismét történelmi szerephez jut: az itt összegyűjtött növények a nagy magyar haza növényegységét hirdetik.*”⁶¹² A gyűjtés során összeköttetésbe léptek mind az akkori, mind az elcsatolt országrészek szakmai egyesületeivel, valamint növénygyűjtésre indultak fiatal kertészek az Al-Duna, az erdélyi Kárpátok, a Felvidék és a Dunántúl területeire.

A gyűjtés szakmai megfigyelésekkel párosult, vizsgálták a tenyészhelyek környezeti adottságait, és ennek megfelelően, a növények igényeit szem előtt tartva igyekeztek az eredeti termőhelynek leginkább megfelelő ültetési helyszínt keresni a Gellérthegy lejtőin.⁶¹³ Az eszme a napi sajtóban az újságírók lelkesedését váltotta ki, ugyanakkor fontos megfigyelni még egy szempontot. A nemzetközi tendenciák vizsgálatakor említettem Willy Lange kertelméletét, aki Rerrich szavaival élve „*a tájképies kert modern apostola az ökológiára alapítja a modern tájképies parkban a növények összeállítási módját, olyan növényekkel*

608 MAGYAR 1931, 178.

609 MAGYAR 1931, MORBITZER 1931

610 Javasolt növények: keleti oldal: *Linum dolomiticum*, *Alyssum Arduini*, *Dianthus serotinus* var *Regis Stephani*, *Campanula carpathica*, északi lejtő: *Sorbus* fajkeverékek, *Tilia tomentosa*, *Fraxinus prnus*, *Acer tataricum*, *Glechoma hirsuta*, déli ioldal: *Peganum Harmala*, amelyet a Gellérthegyre jellemző, török időkben betelepített védendő növényként szaporítandónak is megjelöltek. MAGYAR 1931, 177-180., S.A. (1931): S.A. 1931A, 129.

611 MORBITZER 1931

612 MORBITZER 1933, 254.

613 MORBITZER 1937b, 1.

telepíti be a tájat, amelyeket a hely geológiai és klimatikai viszonyai természettől magukhoz vonzanak és ezt a „növényi társaságot” odavaló, de még ott hiányzó rokonokkal bővíti ki.”⁶¹⁴

Lange munkássága az ökológiai- növényföldrajzi tervezésemélet kialakításában mérföldkő. Noha elveinek megítélése a náci Németország propagandájában betöltött szerepe miatt mind a mai napig vitatott, tudományos megfigyelései, és az az alapján való tervezés propagálása mindenképpen igen jelentősek. Lange munkássága Magyarországon – ahogy azt a Rerrichtől származó idézet is mutatja – ismert volt, könyvei a mai napig megvannak az egyetem gyűjteményében. A tudományos alapokon nyugvó növényalkalmazás a modern kertelmélet egyik alapvetése, amely Morbitzer munkásságában a Gellérthegy kialakításában megjelent. A Kertészeti igazgató ugyanis nem csak a gyűjtésre – a mögötte meghúzódó eszmeiségre – helyezte a hangsúlyt, hanem az élőhelyek vizsgálatára is.

Az eszmei háttér, és az újságok lelkesedése mutatja azt is, hogy a kertművészet történetében talán a közparkok azok, amelyek legérzékenyebben reagálnak a társadalmi-, politikai- és szociális változásra, vizsgálatuk, kutatásuk ebből az aspektusból is igen fontos. Ezt támasztja alá az is, hogy a Gellérthegy parkja még a két világháború között is helyszíneként szolgált a Nemzeti emlékmű gondolatnak. Noha maga a magyarországi flórát is bemutató növénykert szintén értelmezhető ekként, készült még egy meg nem valósult terv. 1926-ban Alpár Ignác és Kotár Henrik a valamikori budai kálvária helyére álmodta meg különleges, nemzeti kálváriáját. Az elgondolás a szenvedéstörténet stációinak megfelelően tizenhárom kápolnából, valamint egy Golgotából állt. A kápolnák stílusban eltérőek voltak, egy-egy, a történelmi Magyarországtól elcsatolt terület vagy város építészeti jellegzetességeit mutatta be.⁶¹⁵ A kápolnák belsejében a szenvedéstörténet plasztikus ábrázolásai, valamint a felidézett területet ábrázoló festményt képzeltek el. Az egyes tájegységek hagyományos, népi építészete mellett a Kálvária emléket állított az egyes művészeti ágak magyar történelem során lejátszódó fejlődéstörténetének is.

A Gellérthegyen a honos sziklakert mellett Morbitzer tervei szerint készült el az úgynevezett római kert, mely a korszak mértani stílusú kőkertjeinek trendjéhez igazodott. A kert valószínűleg a sziklakápolna feletti teraszon volt, itt kapott helyet a Nürnberg városától kapott életnagyságú női aktot ábrázoló bronzszobor. A kertről készült archív fényképek a

614 RERRICH 1929

615 Épülettípusok: nyugat-magyarországi, pozsonyi, felvidéki, munkácsi, nagyvárad, kolozsvári, bánáti, aradi, székely, brassói, bácskai muraközi, tengermelléki. KERTÉSZ 2006

korszakban nemzetközileg is a legújabb irányzatnak számító szigorú mértani rendet, és szárazon rakott terméskő támfalakat mutatnak, amelyek rendszere és anyaghasználata egyaránt idézi a korszak haladó szellemű kertépítészeti alkotásainak formavilágát.⁶¹⁶ (288-289. kép) Szintén az ő tervei szerint készült el Horthy Miklósné rózsakertje.⁶¹⁷ A rózsakert fontossága abból is adódik, hogy Morbitzer csak olyan rózsákat alkalmazott, melyeket saját kertészeti telepeiken nemesítettek, került minden import növényanyagot. A kert a Citadella és a Sziklakápolna közötti részen helyezkedett el, a kialakításról egy - Ligeti Miklós szobrászművész által készített, és fennmaradt - gipsz modell tanúskodik.⁶¹⁸ A kialakításkor a nürnbergi szobor kertjéhez hasonló formai megoldásokkal élt a tervező, mely a korszak változó formai elvárásainak kérdéséhez vezet.

VI.2.3. „A FŐVÁROSI ÉS VÁROSI PARKOK MŰVÉSZI MEGTERVEZÉSE” - FORMAI

KÉRDÉSEK

„az újabban létesített parkok a célszerű és leegyszerűsített építészeti stílushoz símulva, modern francia kertépítési irányzatnak példái, ahol a célszerű útvézetés, városszépítés, harmonikus, de inkább geometriai vonalvezetés – s általában egy vagy több tengelyre épített szimmetrikus alaprajz – a domináló vonás.”⁶¹⁹

Rerrich Béla, a kertművészet és városépítészet kapcsolatát vizsgáló tanulmányában élesen bírálta a korábbi korszakok tervezési stílusát.⁶²⁰ Meglátása szerint az épület és kert egységére törekvő barokk korszak után, amikor a kert a szabad természet megvalósítását tűzte ki céljaul megszűnt az épület és kert közötti művészi összhang, az „idealizált természet művészi tartalmát elvesztve, a XIX. században az építőművészet uralma alól teljesen kiszabadulva, mint önálló produktum akar szerepelni”.⁶²¹ Az ebben a stílusban készült városi közparkok – mint például a Türkenschantzpark, vagy a Döbrentei tér parkja – ugyan kertészeti és botanikai szempontból lehetnek kiváló alkotások, ugyanakkor művészi szempontból nem megfelelőek. Rerrich mind a családi házak kertjeinél, mind a közterek, közparkok esetében visszatérést hirdetett az épület és kert egységéhez, a szabályos geometriai

616 Például Rerrich Béla alkotásai.

617 A rózsakert kialakítása hosszasan húzódott, végül 1936-37-ben készült el. S. A. 1931b, S.A. 1936a

618 A kertek helyszínének beazonosítása Dankó Lilla kutatásainak eredménye. DANKÓ 2007, 17-18.

619 MORBITZER 1933, 253.

620 RERRICH 1919b

621 RERRICH 1919b, 127.

rend alkalmazásához. Elveit budapesti közparkok viszonylatában először a Kossuth tér átalakításával kapcsolatban fejtette ki. A tér tervezése körülötte vita szakmatörténeti érdekességét a két vezető szakember, Rerrich és a kertészeti igazgató Råde tervezési elvei közötti különbség és ennek a későbbi közparktervezésre gyakorolt hatása adja. Ennek vizsgálatához azonban a tér 1920-as évekbeli történetére is szükséges kitérni.

Amint az a korábbi története során is jellemző volt, a tér a 20-as években ismét a szoborállítás miatt került a figyelem középpontjába. 1926-ban a *Főváros Szoborhelyezési Bizottsága* Horvai Jánosnak az 1908-as pályázaton győztes Kossuth szobrát a Parlament tengelyében kívánta elhelyezni. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet, valamint a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács azonban ezzel ellentétes álláspontra helyezkedett. Ahogy a századfordulót követő évtizedben, úgy most is a szakmai vita középpontjába került a tér tervezésének alapelve, lehetőségei. Míg a térre sokadik tervét készítő Palóczy Antal az épület tengelyében, Lechner Jenő és Rerrich Béla a térrész északi oldalán találták meg a szobor megfelelő helyét. Az utóbbi terv a teljesen új formai megoldások miatt is jelentős, így részletesen erre térek ki.⁶²² (290-291. kép)

1926-ban, amikor a Magyar Mérnök és Építész Egylet, valamint a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács határozottan állást foglalt a Kossuth-szobornak a Parlament tengelyében való elhelyezése ellen, a tér szerkezetének megoldását a Lechner Jenő és Rerrich Béla által készített tervben látták.⁶²³ A koncepció Lechner 1904-ben készült – a korábbiakban bemutatott – elképzelésének továbbfejlesztett változata, mely stílárisan azonban egészen új. Palóczy terveivel ellentétben, amelyek formailag még Steindl elképzeléséhez kapcsolhatók, a Lechner-Rerrich tervezőpáros saját nyilatkozata szerint „*az Országház tér szigorú építészeti kertelrendezést követel*”⁶²⁴, ennek megfelelően tiszta geometrikus formákra épülő, a korszak kertművészettel foglalkozó szakembereinek kifejezésével élve ’*mértánias*’ kertet tervezett.⁶²⁵ Az egyszerű formákon túl elképzelésüknek nagyon fontos eleme az erőteljesen, két szobor által hangsúlyozott észak-déli tengely. Kossuth szobra a tér északi oldalára került, vele szemben pedig itt már II. Rákóczi Ferenc lovas szobra áll. A szerzőpáros

622 Palóczy terveiről részletesen: PALÓCZY 1926, PIROVITS 1926a, PIROVITS 1926b; A tervek elemzéséről részletesen: CSEPELY 2008

623 YBL 1926, 223, SÁRKÁNY 1926, S. A.a 1926, S.A. 1926b, S.A. 1926c, A terv bemutatását és publikálását ld: YBL 1926

624 Lechner Jenő és Rerrich Béla egy napilapban tett nyilatkozatát idézi Råde Károly. RÁDE 1927e

625 RAPAICS 1940, 280.

tervén megjelenik az épület rizalitja előtti széles, burkolt tér, melynek méretei itt már jóval monumentálisabbak, mint Lechner korábbi tervén. A két szobor kereszt tengelye az északi és déli épületek homlokzatának középtengelyére szervezett. Meg kell említeni, hogy ezek az épületek ekkor még nem álltak, lényeges szabályozási alapelv volt, hogy ezeknek a később felépítendő épületeknek középületeknek kell lennie, és a homlokzatarchitektúrát úgy kell kialakítani, hogy az a szobroknak megfelelő háttérrel nyújtsanak. A végül elkészült épületek mégsem igazodtak ehhez az előíráshoz.

A terv a térformálás szerves részévé teszi a Földművelésügyi Minisztérium és a Kúria-épület homlokzati síkját; a térrész keleti oldalának formavilágát ez határozza meg, míg az Országház előtti részen annak homlokzatvonalára az uralkodó. A téren az autóközlekedést alárendelték a térszervezés formai megoldásainak. Növényalkalmazását tekintve jellemzőek a tervre a nagy nyugodt gyepfelületek, a nyírt cserjesávok, illetve a Kossuth-szobor két oldalán megjelenő fasor. A déli térrész félköríves növényfelületei a térnek ezt az oldalát lezárják, az észak-déli tengely másik végpontjában álló Kossuth szobor mögött azonban a tér nincs növényfelülettel elválasztva, ami nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy Horvay János alkotásának hátoldala is domborművekkel díszített.

Lechner és Rerrich térrendezési javaslata a mai napig is meghatározó, noha teljes mértékben soha nem valósult meg. 1926-ban a Képzőművészeti Tanács tervüket kivitelezésre ajánlotta, így az a Székesfőváros Tanácsához került. Ők azonban a költségeket sokallták, és felkérték a Székesfőváros kertészeti igazgatóját, Råde Károlyt, hogy a tervet véleményezze. Råde kifogásolta, hogy a gépkocsiforgalmat figyelmen kívül hagyták a koncepció kialakításakor. Noha a tervet tetszetősnek és modernnek nevezte, ugyanakkor a célszerűség szempontjai miatt kritizálta.⁶²⁶ A Székesfőváros a kifogások megfogalmazása után megbízta a kertészeti igazgatót, hogy készítsen olyan tervet, amely „*célszerűbb és lehetőleg olcsóbb*”. Råde terve kismértékben tér csak el a Lechner- Rerrich-féle koncepciótól.⁶²⁷ (292-293. kép) Meghagyta a hangsúlyos észak-déli tengelyt, a két szobor helyét és részben a tengely melletti geometrikus formavilágot. A kiegészítések, amelyeket hozzátett jellegzetesen éppen azt az angolkertekből örökölt formavilágot tükrözik, amelyek ellen Rerrich küzdött. Råde tervében

626 RÁDE 1927e, Meg kell jegyezni, hogy a korszakban az Országház előtti téren még volt gépkocsiforgalom, melyet a Lechner-Rerrich-féle koncepció a Földművelésügyi Minisztérium és a Kúria épület előtti térrészre kívánta elvezetni, úgy ahogy az napjainkban a biztonsági megfontolások miatt van.

627 Palóczy, Lechner-Rerrich és Råde koncepciójának összehasonlításáról ld: PIROVITS 1927

nem korlátozta a téren áthaladó gépkocsiforgalmat, ezek számára meghagyta az épület előtt a két burkolt széles átlós irányú útszakaszt, és változatlan formában hagyta a rizalit két oldalán az épület előtt meglévő kisebb növényfelületeket. A középső sáv zöldfelületeinek nyugati részét pedig a gépkocsiforgalom számára kiépített út által meghatározott vonalig terjesztette ki.

A módosított terv sokat veszített a formavilág nyújtotta egységességéből, a koncepció alárendelése a célszerűbb útvonalvezetésnek egy kevésbé feszes és kevésbé harmonikus kialakítást eredményezett. Több ütemben ugyan, de végül Råde koncepciója épült meg, amely nagyvonalakban a mai napig megtalálható.

1927. november 6.-án az Országház-téren felavatták a Kossuth-szobrot. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa határozatban megállapította, hogy a tér nevét Kossuth Lajos térre változtatják.⁶²⁸ A szoboravatáskor a keleti térrész északi, Kossuth-szobor felőli része a Råde-féle alaprajz szerinti kialakítással látható. (294. kép) A Rákóczi-szobor elhelyezésének alkalmából, 1937-ben Morbitzer Dezső készített tervet a szobor környezetére.⁶²⁹ A terv ugyan nem valósult meg, jól mutatja Morbitzer törekvését, hogy a Råde által kialakított keretben hogyan akart mindinkább geometrikus formákra törekedni. (295. kép)

A Lehner-Rerrich terv új formai megoldásai nagy hatással voltak a vizsgált korszak következő periódusára, az 1930-as évekre. Ez vonatkozik mind a Kossuth térre készített későbbi terveikre, mind a város másik szimbolikus helyszínén, a Szabadság térre készült módosításokra, amelyek már Morbitzer Dezső nevéhez kötődnek. Ezeknek a meghatározó munkáknak a bemutatásán túl Rerrich pestszentlőrinci Hősök ligetére készített - és tervezői elveinek összegzéseként is értelmezhető - terve elemzését tartom még fontosnak.

Jonke Kálmán 1931-ben közölt publikációjában a közterek kertészeti kiképzését tárgyalja.⁶³⁰ Példaként a Kossuth tér átalakításáról közli tervét. (296. kép) Meglátása szerint a tér alaprajzilag megfelelő kialakítású – Jonke számára a közterek estében csak a geometrikus rend volt elfogadható –, ugyanakkor a növények kiválasztásakor nem megfelelően járt el a tervező. Véleménye szerint a *„kert sétatérként van dekorálva, vagyis a növényzeti rész nincs*

628 „A tanács tudomásul vette, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1927. nov. 2-án kelt 10.128. számú határozatával az V. kerületi Országház-teret Kossuth Lajos térnek nevezte el, egyúttal megtette a tér elnevezésének gyakorlati alkalmazása iránt szükséges intézkedéseket.

Kelt Budapesten a székesfőváros tanácsának 1927. november 3. napján tartott ülésén.”

Fővárosi Közlöny, 1927. 2765. oldal

629 A terv a Kertművészeti Tanszék Gyűjteményében található.

630 JONKE 1931

egy nívón – a szükséges monumentális nívón – a kert alaprajzi megoldásával”.⁶³¹ Noha Rerrich növényalkalmazási elképzeléseiről a Kossuth tér kapcsán nincsenek fennmaradt források, fennmaradt a pestszentlőrinci Hősök ligetére készített terve és javaslatai, amelyek arra engednek következtetni, ha a Kossuth tér is az ő tervei alapján kerül kivitelezésre, talán nem kapott volna ilyen kritikát.

Pestszentlőrinc története szempontjából a századforduló meghatározó időszak, hiszen a korábbi villatelep, majd nyaralófalu fokozatosan növekedett, és az önállóságra törekvő nagyközség arculatához megfelelő településközpont kialakítása is szükségessé vált. A már az 1910-es években megvásárolt Piac-tér kialakítására szánt telek rendezési tervét 1925-ben Warga László, a városrendezési alosztály vezetője készítette.⁶³² A koncepció – amelynek alapvető elve a község eredeti nyaralótelep- és kertváros jellegének megőrzése volt – már tartalmazta az egybefüggő tömbben elhelyezendő községi park kívánalmát.⁶³³ A három részre tagolt tér Üllői út felé eső részén három nagy középület – a községháza, az evangélikus templom és a kultúrház – elhelyezését tervezték, e mögött kapott helyet a park, melynek északi részén iskolaépületek, református templom és lelkészlak helyezkedett el. A harmadik téregység a református templomtól északra lévő fásított terület volt. A község vezetősége 1929 februárjában meghívásos tervezési pályázatot hirdetett meg.⁶³⁴

A tervezésre Rerrich mellett Varga Márton a székesfővárosi kertészképző iskola vezetője, valamint Kirchlechner Emil tájkertész kapott meghívót.⁶³⁵ A tervpályázati felhívás a rendezési terv előírásai mellett meghatározta azt is, hogy a Községháza előtt helyet kell, hogy kapjon a Hősök szobra, amelyre szintén abban az évben írtak ki pályázatot. A kiírás rögzítette, hogy a „parkírozás célja olyan sétatér létesítése, mely egyben hősök ligete is legyen azáltal, hogy minden egyes pestszentlőrinci hősi halott emlékét egy-egy díszfa örökíti meg”.⁶³⁶

A beérkezett Kirchlechner- és Rerrich-tervek közül a bírálóbizottság, – amelynek többek között tagja volt Jánszky Béla és Ráde Károly is – szerint az utóbbi terve „stílszerűbb

631 JONKE 1931, 9.

632 SZABÓ 2010

633 Pestszentlőrinc község térrendezési programja. Pestszentlőrinc megyei jogú város iratai. Budapest Főváros Levéltára.V.473.c_544

634 Kivonat Pestszentlőrinc képviselőtestületének 1929. évi február hó 15-én tartott rendkívüli közgyűlésén felvett jegyzőkönyvből. Pestszentlőrinc megyei jogú város iratai. Budapest Főváros Levéltára.V.473.c_544

635 Pályázati anyagok Rerrichet állami kertészeti igazgatóként nevezik meg, amely életútjának feltárásához szolgál új információval.

636 Tervezési program a pestszentlőrinci Kossuth-tér, hősök ligete parkírozási terveinek elkészítéséhez. Pestszentlőrinc megyei jogú város iratai. Budapest Főváros Levéltára.V.473.c_544

és művészibb”, így változtatásokkal, de azt javasolta kivitelezésre.⁶³⁷ Rerrich 1929 októberében szignált tervlapjai mind a három térrész tájépítészeti kialakítását mutatják. (297-300. kép) Ezek mindegyike egységes, szigorú geometriára épített rendszer szerint épült fel, a szimmetria a meghatározó eleme. Az 1930 nyarára befejeződött kivitelezési munkák során a Középső parkrész, a „Hősök ligete”, valamint a református templom mögötti térrész készült el. A Kossuth tér Üllői út felőli részére tervezett monumentális középületek - a községház, a kultúrház, valamint a templom - nem épültek meg.⁶³⁸

Rerrich tervein mindazok a jellegzetességek felismerhetőek, amelyek nemzetközi viszonylatban is jellemezték a kertművészetben az építészeti, mértani jellegű téralkotáshoz való visszatérést. A kertrészek hangsúlyosan, a térfalakat meghatározó épületek tengelyeire szerveződnek, kialakításuk szimmetrikus, egyszerű geometrikus elemekre épül. A környező épített elemeket tiszteletben tartó zöldfelületek kialakítása igen nagyvonalú. A Hősök ligetére készült kertrész ortogonális rendszerét a téglány alaprajzú, az észak-déli és a kelet-nyugati tengelyre is szimmetrikusan felépített elrendezése határozza meg, amelyet a Községháza homlokzatának főtengelyében elhelyezett központi, ovális elem hangsúlyoz. Rerrich, más terveéhez hasonlóan, itt is jellegzetes, markáns rézsűkkel formált terepplasztikával hangsúlyozta a mértani kialakítást, a terepviszonyok közötti áthidalásokat műkö lépcsőkkel oldotta meg. A központi sík területrészt virágzó évelőkkel alakította ki, a tengelyt két műkö váza jelölte.

A tér faállományának az elhelyezését és növényalkalmazását is a tömörszerűség és a nagyvonalúság jellemzi: 245 platánlevelű juhar, 58 japánakác és 38 amerikai hárs kiültetését tervezte, szabályos geometrikus telepítési rendben. A park harmadik, a református templom mögött fekvő legészakibb részét, ugyanazok a kialakítási elvek jellemzik. A középső ovális gyeptengelyét itt is vázák hangsúlyozták, a fás állományt pedig 150 kanadai nyár alkotta.⁶³⁹ Az építkezések és a park növénytelepítései 1930 nyarán fejeződtek be, és Rerrich megfogalmazása szerint „oly szépen sikerültek, hogy a legkényesebb szemű szakember is teljes elismeréssel kell, hogy adózzon ennek a kiviteli munkának”.⁶⁴⁰

637 Jegyzőkönyv a meghirdetett zártkörű tervpályázat során beérkezett pályaművek felülbírálására alakított bíráló bizottság eljárásról. 1929. április 11. Pestszentlőrinc megyei jogú város iratai. Budapest Főváros Levéltára.V.473.c_544

638 SZABÓ 2010

639 SZABÓ 2010

640 Rerrich Béla levele Kuszenda Lajos főjegyzőnek. Pestszentlőrinc megyei jogú város iratai. Budapest

A pestszentlőrinci Kossuth tér és Hősök ligete nem csak Rerrich munkássága miatt fontos dokumentuma a XX. század kerttörténetének. Jonke az előbbieken említett cikkében hívta fel a figyelmet arra, hogy a közterek, közkertek esetében nem voltak átfogó tervpályázatok Budapesten. A pályázatok jellemzően legfeljebb a térkiképzés programjára vonatkoztak, ez azonban nem biztosította, hogy kerttervezőket is bevonjanak a munkába. A Rerrich-terv emiatt is szakmatörténeti jelentőségű, hiszen közkert-tervezési tervpályázaton elnyert munkáról van szó.

A Rerrich terveit követő korszakban a Rapaics által építészeti kertnek, Jámbor Imre által pedig mértani kertnek nevezett stílus fokozatosan egyre elterjedtebbé vált. A Råde által képviselt, Meyer és a historizáló tájképi kertek formavilágát idéző formavilág háttérbe szorult.

Morbitzer tervei közül itt a Szabadság tér átalakításaival foglalkozom. Felfogása, formai gondolkodása a tér kisebb részeinek átalakítására készült terveiben jól látszik. Emellett a két háború között a Szabadság tér talán az egyik lehangsúlyosabb pontja a városnak, ahol a nemzeti szellem, a trianoni veszteségre való emlékezés megjelenik. A két háború között, 1919-ben itt is létesítettek játszóteret, fontosabb azonban a tér művészeti programja. A tér már az Újépület lebontása után is fontos volt a nemzeti tudat szempontjából. 1921-től kezdve ez a szerepe egyre erőteljesebb lett, ekkor állították ugyanis fel a téren az elcsatolt területek emlékére az Irredenta szobrokat. A Felvidék, észak szobra *Kisfaludi Strobl* Zsigmond, Alpokalja, nyugat szobra *Sidló* Ferenc, Délvidék, dél szobra *Szentgyörgyi* István, Erdély, kelet szobra *Pásztor* János szobrászművész alkotása volt.⁶⁴¹ A szobrok a tér körív alakú lezárásának négy égtáj felé eső részén álltak, előttük szőnyegágy helyezkedett el. 1928 augusztus 20-án a nemzeti ünnepen avatták fel az EreklYES Országzászlót, mely félárbocra eresztve hirdette a nemzeti gyászt. Az emlékmű főhomlokzata a Honvéd utca felé nézett.⁶⁴² A tér tematikájához csatlakozott az 1932-ben felavatott Magyar Fájdalom szobor⁶⁴³ is, melynek környezetét a

Főváros Levéltára.V.473.c_544

641 A szobrok elhelyezését Kertész K. Róbert miniszteri tanácsos, a Kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának vezetője javasolta.

642 Az országzászlót a magyar nagycímer és az „Így volt - így lesz” felirat díszítette. Talapzatába helyezték el az ország vármegyéinek, községeinek, megszállott törvényhatóságainak, nevezetes történelmi helyszíneinek, valamint a világháború külföldön lévő katonai temetőiből gyűjtött földet. Az ereklyetartó zárókövének felirata: "Tudd meg óh ember, e helyen Nagy-Magyarország vérrel, könnyel és verejtékkel megszentelt földjén állasz" <http://budapestcity.uw.hu/11-egyeb/eltunt/Irredenta-szobrok/index-hu.htm>. Utolsó hozzáférés: 2011.02.26.

643 a Nemzeti Bank épülete előtt álló szobor lord Rothermere ajándéka volt, Emile Guillaume francia szobrász alkotása női aktot ábrázol, amely mozdulataiban fejezi ki gyermekei (az elszakított területek) elvesztése iránti érzet fájalmát. Elbe István: *Szabadság tér az időben*. <http://www.krater.hu/krater.php?do>

Széchenyi emlékkút környezetével együtt Morbitzer tervezte.⁶⁴⁴ A szobor környezetéről az avatáskori 1932-es tervlap is fennmaradt, az emlékkút környezetének kialakítása a szobor környezetének átalakításával együtt egy 1939-es tervlapon szerepel. (301-302. kép) Az emlékművek környezetének kialakításánál Morbitzer teljes mértékben betartotta Sitte dekoratív zöldről, és azok környezetének geometrikus kialakításáról szóló elképzeléseit. A tervek egyszerű, gyepfelületekkel, nyírott sövényekkel és kisméretű virágágyakkal díszített zöldfelületet mutatnak. A Szabadság tér kialakítása ekkor még őrizte a jellegzetes, századfordulós formai kialakítást, az ettől eltérő, a szobrot kiemelő, de a környezetet minél egyszerűbben, visszafogottan kezelő tervek már egy új felfogás térnyerését mutatják.

A szobor felállításának, és a park első átalakításának évében, 1932-ben tervezte át a kertészeti igazgató a tér hangsúlyos fókuszpontjában levő virágágy kialakítását is. (303-304. kép) Ekkor készült el a Nagy-Magyarországot, azon belül a csonka Magyarországot virágból ábrázoló kiültetés, körülötte nyírott cipruskából kialakított betűkkel a „*Hiszek egy Istenben, – Hiszek egy Hazában, – Hiszek egy Isteni örök igazságban, – Hiszek Magyarország feltámadásában – Amen*” idézettel.⁶⁴⁵ A virágágyról a korabeli források elismerően írnak, a Kertészeti Lapok tudósítója művészinak és egyben „*hazafias szelleműnek*” tartotta.⁶⁴⁶ Morbitzer tervei két dolgot mutatnak. Egyrészt, az új kertészeti igazgató az új tervezési irányelvekhez ragaszkodott, ami azok elfogadását, általánossá válását mutatja, ugyanakkor az irredenta virágkiültetés a Gellérthegy átalakításához hasonlóan a korszellem és a közparkok megoldásai közötti szoros kapcsolatot mutatja, mely e műalkotások értelmezésének, értékelésének fontos elvi alapja.

Az új formai megoldások általánossá válását, 'győzelmét' mutatja a korszak egyik 'csúcsalkotásaként' is értékelhető Szent István park kialakítása, melyet éppen a szigorú kritikát megfogalmazó Ráde Károly tervezett. Ennek tárgyalására azonban városépítészeti jelentősége miatt csak a következő fejezetben térek ki.

A budapesti Kossuth tér tervezésével kapcsolatos folyóiratcikkek a formai változásokon túl még egy szempontból nagyon jelentősek. Ekkor robbant ki a tervezési jogosultság kérdéséhez hasonló vita a szakfolyóiratok hasábjain Rerrich és Ráde között.⁶⁴⁷

[=3&action=a&pp=807](#). Utolsó hozzáférés: 2011.02.26.

644 A tervek a Kertművészeti Tanszék Könyvtárában találhatóak.

645 MORBITZER 1937a.

646 S. A. 1932c

647 RÁDE 1928b, RERRICH 1928

Annak ellenére, hogy a vita alapvetően egy félreértésen alapult, hiszen Rerrich a Kertészeti tanintézet oktatója nem akarta, hogy csak építészek tervezzenek köztereket és parkokat, fontos pontnak tartom szakmatörténeti szempontból. Rerrich ugyanis a szakirányú képzettséggel rendelkező építő- és kertművészekre bízta volna a feladatot, és javasolta a közterek ügyének a Városrendezési Ügyosztályhoz sorolását. Rerrich nem először állt ki a képzett szakemberek érdekei mellett. 1919-es írásában Thomas Mawsonra hivatkozva hangsúlyozta a tervezési képzés jelentőségét, és a végzett szakemberek jelenlétét a tervezési munkában.⁶⁴⁸ Ez egyrészt a tervezői szakma specializálódását, másrészt a városi zöldfelületek és a városépítészet közötti kapcsolat szorosabb kialakítására való törekvést támasztja alá.

VI.3. KÖZPARK SZEREPE A VÁROSBAN

„Parkrendszer alatt értem valamely városban a szabad és zöld tereknek oly rendszer szerint való elhelyezését és ezeknek zöld utakkal vagy sétányokkal oly elvek szerint való összekötését, ami a város klimatikus, domborzati, az égtájak és szélirányokhoz képest vett elhelyezkedésének mind a higiéné, mind a szépség követelményeinek a lehető legtökéletesebben megfelel.”⁶⁴⁹

A városi közparkok rendszerének gondolata, ezeknek a városi rendszer szerves részeként való értelmezése már a XIX. század folyamán megjelent. Mind a Haussmann-féle Párizs terv, mind az Olmsted által tervezett zöldfelületi rendszerek úttörő jellegűek voltak ebben a témában. A településtervezés, mint új tudomány megjelenésével, a városok tervszerű fejlesztésével a zöldfelületek rendszerbe foglalásával kapcsolatos elképzelések is egyre nagyobb teret kaptak egész Európában.

Noha a századforduló előtt is megjelentek elképzelések, amelyek a parkok és egyéb zöldfelületek rendszerbe foglalását tűzték ki céljukként, akár a Táncsics-féle, akár a pesti zöld parksáv koncepcióra gondolunk, ezeknek a városfejlesztési tervekbe történő szisztematikus beépítése és a rendszer elemeinek kidolgozása a XX. század elejére esik. Tájépítészeti szempontból ismét Rerrich Béla munkássága kiemelkedő ezen a téren. Elméleti írásaiban tájépítésztként Magyarországon elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a zöldfelületeket egységes, tervszerűen kidolgozott koncepció alapján kell létesíteni, emellett olyan napjainkig használatos szakkifejezéseket honosított meg, mint a *parkrendszer*, illetve a *szabad tér*. Rerrichet angliai tartózkodása nyilvánvalóan inspirálta ezen elvek kidolgozásában, hiszen

648 RERRICH 1919b

649 RERRICH 1919a

éppen akkor dolgozott Mawsonnal, amikor az Civic Art című könyvét írta. Az angol hatás munkásságán nyilvánvaló, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Rerrich továbblépett az angol előképeken. Tanulmányaiban angol, német és francia példákra is ráismerhetünk, ami teoretikai komplexitását bizonyítja. Elméleteit két cikkben publikálta, 1919-ben.⁶⁵⁰

Rerrich a modern nagyváros fejlesztésének követelményei között kettős szempontot jelöl meg. A gazdasági szempontok, így például a megfelelően sűrű beépítés követelménye mellett, a természetnek is elegendő helyet kell adni. Az elsőt az útszervezés helyes kialakításával tartja megvalósíthatónak az utóbbit pedig a parkrendszer helyes és arányos kialakításával. Rerrich idézi a korszakban több helyen is megjelenő arányszámokat, amely szerint Budapest zöldfelületi ellátottság szempontjából az európai városokhoz képest nincs elmaradva.⁶⁵¹ Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a Stübben által meghatározott arányszám szerint a város összterületének 1/10-e kell, hogy zöldfelület legyen, aminek az európai városok közül csak London felel meg.

Rerrich a zöldfelületi rendszer öt alapvető elemét határozta meg, amelyek a következők: „épületek övezte négyzet-, téglány-, stb alakú városi terek – a szkverek”; „kis üdülőterületek és játszóterek népes negyedekben”; „nyilvános parkok”; „ősi formájukban meghagyott folyópartok és erdős dombok”, valamint ötödikként a felsorolt zöld elemeket összekötő zöld utak, sétányok és bulvardok. Rendszerére szerint ide tartoznak még a magánparkok is. Az elemek megegyeznek a Mawson által 1911-ben publikált zöldfelületi elemekkel. Szintén megegyezik a rendszerek városon belüli térbeli elhelyezkedését mutató elrendezés is, ez gyűrűs, vagy sugaras lehet.⁶⁵²

650 Érdekes egybeesés, hogy Mawson, aki az eddigi kutatások szerint nem járt Budapesten, említi a magyar fővárost könyvében, kétszer is. Először az utcák elhelyezésének kérdésénél említi, mint a sugaras rendszer egyik példáját. Másodszor a folyóparti kertek kérdésénél említi, melyre jó példaként saját, Southportban tervezett szabadtereit vizsgálja. Itt Budapestet, mint rossz példát említi meg. Rerrich írásaiban ugyanez a példa konkrétan is szerepel, ő a Döbrentei tér Ilseman által épített parkját kritizálja, amely nincs összhangban a Duna rakpartjainak mérnöki rendszerével. Talán nem véletlen, hogy a könyv írása, a southporti kertek tervezése és Rerrich angliai tartózkodása egybeesnek. MAWSON 1911, 66., 118., RERRICH 1919a, 17-18., RERRICH 1919b, 132.

651 Budapest esetén 1 milliós lakossággal számol, 4m^2 -nyi parkterület jut fejenként, ezzel összehasonlítva: London: $5,3\text{m}^2$, Berlin, $3,4\text{m}^2$ Lipcse $4,4\text{m}^2$, Drezda $9,4\text{m}^2$ parkterülettel rendelkezik. Ha a magyar főváros esetében a temetőket és víztükröket is beleszámítjuk: $15,3\text{m}^2$ per fő a zöldfelületi arány. Stübben az arányt 3-4 m^2 -ben határozta meg. Råde Károly több cikkében is hivatkozik a budapesti zöldfelületi ellátottság arányra, amikor a parkok hiányának társadalmi kritikáját igyekszik ellensúlyozni. Például: RÁDE 1927c, 99., RÁDE 1932a, 267., MORBITZER 1933, 258., WALIKOVSKY 1924, 6.

652 Rerrich ugyanazokkal az ábrákkal mutatja be a rendszereket mint Mawson, és ugyanazt az ábrát használja a Place d'Etoile bemutatására is.

A közparkoknak a város életében és a közgondolkodásban betöltött szerepe a vizsgált korszakban fokozatosan egyre jelentősebb lett, amit a napilapokban egyre nagyobb számban megjelenő írások is alátámasztanak.⁶⁵³ Ez utóbbi azért is fontos, mert Rerrich tanulmánya elején éppen azt a célt tűzte ki, „*hogy az új világáramlatokhoz képest nálunk is magára vonja a köztevékenység terén működők szélesebb köreinek figyelmét*”⁶⁵⁴ Másrészt, szakmai szempontból igen jelentős, hogy a kertészeti szaklapok mellett egyre több tanulmány jelent meg mértékadó építészeti folyóiratokban. Rerrich cikkei a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyében*, valamint a *Vállalkozók Lapjában*; míg Morbitzer Dezső írásai a *Tér és Forma* című kifejezetten haladó szellemű folyóiratban jelentek meg.⁶⁵⁵ Emellett igen fontosnak tartom, hogy már az írások címe is egyfajta változást jelöl. A közparkok létesítése már nem csak a kertészeti feladat, hanem a városépítészet integráns részét képezik.⁶⁵⁶

Morbitzer Dezső írásaiban ugyan kisebb hangsúlyt kap a parkok rendszerben történő tervezésének tárgyalása, azonban a különböző zöldfelületi létesítmények esztétikai szerepe jóval kiemeltebb, mint Rerrich írásában, ugyanakkor az utóbbi cikkeiben megjelenő hangsúlyos szociális szerep itt is alapvető. Rerrich zöldfelületi rendszer-szemléletének talán legfontosabb utóélete, hogy a korábban már említett, 1932-es Harrer-féle előterjesztésben megjelent a parkhálózat kialakítása, mint fejlesztési cél.⁶⁵⁷ Noha az előterjesztés a belső területek problematikájára nem tudott megoldást nyújtani, a külső területek zöldfelületeinek összekötésére adott javaslatot. Ezek közé tartozott a Rákos-patak völgyének parkosítása, valamint a Népliget és a Városliget parksávval történő összekapcsolása, amely elképzelések már a századfordulón is felmerültek.

Budapest zöldfelületi fejlesztésében új elképzelésként szerepelt Rerrich nyomán az a megoldás, amelyet Harrer Ferenc mellett Sárkány István is javasolt. A két rendszer lényegében azonos: a Gellérthegy- Németszőlgy- Tabán, valamint a Döbrentei tér- Tabán – Horváth kert – Vérmező – Városmajor – Budakeszi erdők vonalán kívántak összefüggő parkövet kialakítani.⁶⁵⁸ Sárkány E. E. Brinckmann könyve alapján az amerikai városok, Chicago és Boston városának zöldfelületi rendszerét nevezi meg előképeként. A parköv

653 Például: ZY 1933, S.A. 1930, S.A. 1934, KERTÉSZ 1934, S.A. 1937, L.L. 1935, S.A. 1932B, S.A. 1933a

654 RERRICH 1919a

655 Például: MORBITZER 1933

656 MORBITZER 1935, MORBITZER 1937a

657 PPREISICH 2004, 301-303.

658 SÁRKÁNY 1938

létesítése a korszakban még valós realitásként jelenhetett meg, csupán két utca sétálóutcává történő kiszélesítésével a már meglévő zöldfelületeket össze lehetett volna kötni, amely így zöld tengelyként jelenhetett volna meg a városszövetben. A budai parköv kialakításának aktualitását a „Budapest Fürdőváros” elképzelés, és a Tabán parkosítása alapozta meg. Amint azt a korábbiakban már láttuk, a fürdővárossá fejlesztés koncepciója nem volt teljesen új keletű, ugyanakkor a Tabán lebontása és parkosítása a zöldfelületek városban betöltött szerepének növekedésére enged következtetni. A Tabán mellett még egy új park épült meg a városban, amely ezt alátámasztja, ez a Lipótvárosi-, a későbbi Szent István park, amelynek fontosságát erősíti, hogy nem már megépült, beépített területhez csatlakozott, hanem a létesítő Közmunkatanács az *„építendő parkhoz írta elő az egységes városképet adó házak építését.”*⁶⁵⁹

VI.3.1. TABÁN

*„Örök kincse marad a Duna királynőjének: Budapestnek.”*⁶⁶⁰

A Tabán, mint városépítészeti probléma már a századforduló előtt aktuálissá vált, lebontását a Főváros Közgyűlése 1878-ban határozta el.⁶⁶¹ A XX. század első éveiben, az 1907-es Fővárosi Közmunkák Tanácsának rendelete szerint területén nagyarányú közlekedés-fejlesztési munkálatokra került sor. A nagy beruházások közé tartozott az Attila körút kiszélesítése, amely házsorok bontásával járt együtt, illetve ekkor készültek tervek az Árok utca vonalában húzódó új, 30 méter széles körút kiszabályozására is.

1909-ben *Bárczy István* főpolgármester javasolta az egész terület rendezését, egységes szabályozási terv alapján. A még ebben az évben hozott határozat⁶⁶² értelmében sor került a Tabán egyes területeinek a kisajátítására, a közlekedési csomópontok építésére, valamint a villamosjárat megindítására. A *Warga László* alapján elkészült egységes szabályozási terv jóváhagyása⁶⁶³ után megkezdődtek a Duna-parti régi épületek bontásai. A terv városias beépítést javasolt, sűrű úthálózattal. A három eltérő beépítési mód közül a településszerkezeti és terepadottságoknak megfelelően a legszűkebb, Duna menti területre emeletes házak

659 NAGY 1997, 37.

660 S.A. 1935

661 PREISICH 2004, 323.

662 1363/1919 Kgy. Számú határozat

663 1150/1912. számú Kgy határozat, az 54/XXI./3.tt számú szabályozási terv elfogadásáról.

építését tervezte zárt sorú elrendezésben, a középső övben ikerházas, míg a legfelső részben villatelepes beépítést. A tervet ismertető *Rózsavölgyi Gyula* a villatelep helyett angol és francia mintára elő és hátsókerttel rendelkező sorházak, valamint keretes beépítést tartott volna megfelelőnek.⁶⁶⁴ Az I. világháború alatt, majd azután is folytatódtak a kisajátítások, s megépült az első bérház, amely a szabályozási terv alapján készült el, az úgynevezett Bethlenudvar az Attila utca és az Árok utca közötti területen.⁶⁶⁵ Az 1931-ben készült szabályozási terv a völgyet magas bérházakkal, a hegyoldalt szabadon álló bérvillákkal kívánta beépíteni. 1932-ben épült ki a transzverzális út a Döbrentei tértől a Hegyalja útig.

A gyógyfürdőkről szóló 1929. évi törvény⁶⁶⁶ szellemében előtérbe került a Tabán mint gyógyfürdőcentrum kialakítása és rendezése. A Gellérthegy-nek és környékének mint a fürdőváros elképzelés központjának, és a három létesítmény, a Szent Gellért-, a Szent Imre- (ma Rác) és a Rudas fürdő környezetének egységes parkrendszerbe foglalása nem új gondolat, már a századfordulón is megfogalmazódott. A Gellért-hegy déli oldalának parkosítása a Gellért-fürdő környezetére megoldást nyújtott, a másik két fürdő rendezése azonban még váratott magára. A törvény megjelenése és a koncepció újraéledése miatt ismét új szabályozási terv szükségessége merült fel, hiszen egy 1930-as cikk beszámolója szerint az akkori tervek a Tabánban kertváros kialakítását javasolták.⁶⁶⁷ A cikk szerzője a klimatikus viszonyok és a majdani telekárak miatt ezt a tervet nem tartotta megfelelőnek, és elsőként javasolta, hogy az egész területet parkosítsák. Mivel ez a megoldás gyorsabban és jóval kisebb költségekkel megoldható, mint a kertváros kiépítése, ugyanakkor *„átalakítaná az egész környék képét és valóságos áldás lenne az egész vidéknek”*.⁶⁶⁸

Az 1932-es terv középpontjában már a fürdőcentrum állt, amely mellett szórakozóhelyek, színház, kaszinó hangversenyterem, gyógyszálló és szanatórium létesítését tervezték. A Főváros törvényhatósága azonban a tervet nem fogadta el, helyette pályázat kiírására került sor. Ugyanakkor még ebben az évben a Főváros felmondott a tabáni lakosoknak, és megindultak a városrész végleges bontási munkálatai.

664 RÓZSAVÖLGYI 1912

665 PREISICH 2004, 323.

666 1929. évi XVI. Törvénycikk a gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről, az üdülőhelyekről és az ásvány- és gyógyvízforrásokról.

667 S.A. 1930, 4.

668 S.A. 1930, 4.

Az 1933-as tervpályázaton első díjat Warga László terve nyert, de megvételtre került Árkay Bertalan és Hönsch László terve is, amelyek az egész területre parkot és fürdővárost javasolnak.⁶⁶⁹ A tervpályázat értékelése után megjelent cikkében Ormos Imre is foglalkozott az egyes tervpályázatok zöldfelületi kérdéseivel.⁶⁷⁰ Az elképzelések különböző léptékek szerint foglalkoztak a kérdéssel, ugyanakkor Ormos megjegyzése szerint a pályázatokban nagy méretű, gazdag zöldfelületek kaptak helyet, amely ismét azt támasztja alá, hogy a kertépítészeti városépítészeti szerepének elismerése, általánossá válása egyre jellemzőbb a korszakban. Ormos beszámolója szerint az Attila út meghosszabbításának vonalában általános megoldásnak számított a fasorok és parksávok alkalmazása, valamint több tervben nagyobb zöldfelületi egységek kaptak helyet a kiszélesedési pontoknál, mint a Horváth-kert, a Szent János-tér vagy a Palota tér. Ormos külön felhívja a figyelmet arra a tervre, amely parksávot hozna létre a Döbrentei tértől indulva, a Dunával párhuzamosan, attól egy háztömbbel elválasztva a Horváth-kerten keresztül a Vérmezővel. A tervek között kiemeli azt is, amely a Tabán keleti lejtőin a Gellérthegygel összekötve park létesítését javasolta, amelyet az itt elhelyezendő Néprajzi Múzeum számára alakított ki a tervező. Ugyanakkor Ormos meglátása szerint a Tabán helyén nem indokolt park létesítése, hiszen a Duna közelsége és a gellérthegyi parkok miatt ezen városrész zöldfelületi ellátottsága akkor is megfelelő, ha itt nem születik park.

A Tabán rendezésének kérdése a következő években is folyamatosan szerepelt különféle publikációkban. Lichtmann Győző lakóterületek építését javasolta a fürdőváros helyett. A zajvédelem szempontjait szem előtt tartva ő magas házak építését indítványozta. Különleges javaslata szerint a Tabánt a Dunával aluljáróval, vagy függőhíddal kellene összekötni.⁶⁷¹ Liszka Károly⁶⁷² terveiben és elképzeléseiben szerepelt az Alexandriai Szent Katalin plébániatemplom körüli parkosítás ötlete, amely alatt az Attila út térszín alatti vezetését képzelte el. Tabáni helytörténeti múzeum felállítását kezdeményezte, valamint a Döbrentei térre – a századfordulón felmerült eredeti tervek szerint – vásárcsarnok építését javasolta, az Apród utca- Döbrentei utca közötti háromszög alakú területre, felszín alatti kivitelben.

669 PREISICH 2004, 323.

670 ORMOS 1934, 215-217.

671 LICHTMANN 1934

672 LISZKA 1935

Vágó József terveit 1934-ben külön kötetben is publikálta, amely az egyik legnagyobbvonalúbb elképzelés volt. (306-307. kép) Rajzaiban teljesen új beépítéseket javasolt, mely szerint az Attila út végig árkádos beépítésekkel kísért. Javasolta a Fogas utca megnyitását, mely biztosította volna a Duna és a Hegyvidék kapcsolatát. A Szarvas teret csillag alakú kialakításban képzelte el. Terveiben már igen korán megjelenik a Duna-parti villamosvonal felszín alá helyezése is. Vágó meglátása szerint nem csak ennek a területnek kell fürdővárossá válnia, hanem egész Budapestnek, de szerinte a Tabán a kapuja a jobb parti városrésznek, és a Budai Vár közelsége a területen közintézmények, valamint üzlethelyiségek és nagyobb lakóházak elhelyezését követeli meg.⁶⁷³ Elképzeléseinek egyes elemei olyan megoldásokat tartalmaznak, melyek mind a mai napig helytállóak. Ezek közé tartozik, hogy a terület központja, fogadótere lehetne a budai oldalon, és a királyi palotának, valamint, hogy magában hordozza a Duna és a hegyvidéki területek összekapcsolásának lehetőségét.

A Tabán elbontása után mind a közvélemény, mind a városrendezési szakemberek egyre inkább a beépíthetlenség meghagyását tartották a legjobb megoldásnak. Szendy Károly, a fürdőváros és a parkosítás lelkes híve 1934-től volt Budapest polgármestere. Morbitzer beszámolója szerint megválasztása után első nagy munkája a fürdők körüli kertek rendezése volt.⁶⁷⁴ Az eredetileg ideiglenesnek szánt park megépítése 1935-ben már megkezdődött, véglegesen közparkként azonban csak az 1938-as rendezési terv szabályozta.⁶⁷⁵

A Tabán területén lévő park kialakítása Király Kálmán, a városrendezési – ekkor II. – ügyosztály vezetőjének elképzelései alapján, Morbitzer Dezső kertészeti igazgató tervei szerint indult meg. (308. kép) Király felterjesztése szerint 1935-ben a terület rendezési munkái már kezdtek előrehaladni. Ekkor javasolta, hogy az új parkhoz kapcsolódóan a Főváros parkosítsa a Gellérthegy északi lejtőjét is, a városkép teljes összhangja érdekében.⁶⁷⁶ A teljes park 1937-re készült el.⁶⁷⁷

Morbitzer több írásában részletesen bemutatta a park kialakításának alapelveit.⁶⁷⁸ Terveivel „a kor igényei szerinti” sétány kialakítása volt a cél. A park területét az Árok utca

673 VÁGÓ 1934

674 MORBITZER 1937a, 16.

675 PREISICH 2004, 323.

676 KIRÁLY 1935

677 A kertészeti tervek részlettervein dolgozott még: Baranya Gyuláné, Csorna Antal, Jécsay László és Maros Éva is. DANKÓ 2007, 21-22. A tervekből fennmaradt a növénykiültetési terv, mely a Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszékének gyűjteményében található.

678 MORBITZER 1937a, MORBITZER 1937b

két részre osztotta. Az alsó, vízszintes szakasz a geometrikus, „francia kertstílus”, míg a lejtős részek az „angol kertstílus” elvei szerint kerültek kialakításra. Útvonalvezetése illeszkedik a Gellérthegy már meglévő úthálózatához, és kialakításukkor a lehető legkisebb lejtést alkalmazta, hiszen a fürdőközpont látogatói sok esetben idősek vagy betegek, ennek megfelelően a terület 'akadálymentesítésére' is szükség volt. A parkot hét nagyobb pihenő és három játszótér egészítette ki.⁶⁷⁹ Az 1936-os ásatások során előkerült római romok bemutatása, és a megfelelő kertészeti környezet megteremtése szintén cél volt.

A Tabán parkozása a sajtóban megjelent cikkek szerint a közönség osztatlan elismerését vívta ki.⁶⁸⁰ A terv bemutatásával kapcsolatban hívta fel Rétyi Székely Miklós a figyelmet arra, hogy a városépítészetben a közparkoknak nagyobb súllyal, önállóbb szerepet kellene kapniuk.⁶⁸¹ (309-311. kép)

VI.3.2. SZENT ISTVÁN PARK

„Legfeltűnőbb egyszerűsége, ez vonalaiban és növényanyagában egyaránt megnyilatkozik. (...) látható mennyire azonos a bérházak és a park mértani kiképzése. Valósággal udvarnak tűnik fel a magas házak közt a park, amelyről ilyenképpen elmondhatjuk, hogy a környező házak kertészeti vetülete.”⁶⁸²

Harrer Ferenc szerint a Lipótvárosi-, később Szent István park a kortárs parképítészet „legszebb alkotása”.⁶⁸³ A parkot a Fővárosi Közmunkák Tanácsának költségén építették, s azzal a feltétellel adták át Fővárosi tulajdonba, hogy „minden időkre park céljára változatlanul és beépítetlenül fenntartassék.”⁶⁸⁴

A park építésének gondolata Rakovszky Iván nevéhez köthető, aki az FKT elnökeként 1928-ban javasolta a Margitszigettel szemben, a pesti oldalon, a Csanády utca tengelyében Dunára nyíló közpark létesítését. Ezzel együtt környezetének szabályozását is előírták, az egységes, modern városkép biztosításának céljából. Fontos szempont volt az Óbudai-híd építése a terület közelében, ezáltal teremtve kapcsolatot a Margitszigettel, hiszen Rakovszky eredeti elképzelése szerint a terület a létrejövő parkkal és a Margit-híd és az Óbudai-híd közelségével alkalmas lehet üzleti központ kialakítására, szállodák elhelyezésére, és

679 Az utak átlagos szélessége 3 méter, összes hossza 7 km volt, a park összterülete 21 000 m², ebből 2800 m² cserje, 18 300m² pázsitfelület. HALÁSZ 1939, 248.

680 Például: S.A. 1935, S.A. 1936a

681 RÉTYI 1937, 2.

682 RAPAICS 1940, 252.

683 HARRER 1941

684 KIRÁLY 1936, 193.

kapcsolatba kerülhet a fürdőváros központjaival, amely a terület felértékelődését jelentheti.⁶⁸⁵ A park és környezete tehát nem csak esztétikai, hanem közgazdasági és városépítészeti szempontból is meghatározó terület volt. A szabályozási tervet a Közmunkák Tanácsának mérnöki osztálya 1933-ban készítette el, és ekkor jóvá is hagyták. (312-313. kép) Az eredeti látványterven látható félköríves – a korabeli források által „apszisszerűnek” nevezett⁶⁸⁶ – kiépítés az alsó rakpart átboltozásával járt volna együtt, és a park és a Duna közötti közvetlen vizuális kapcsolatot tette volna lehetővé. A nagyvonalú elképzelés sem a park átadásakor, sem utána nem valósulhatott meg.

A park kialakításának nem csak a ténye, de annak formai megoldása is meghatározott volt a tervezési programban. E szerint a parknak „*a francia királyi kertek stílusában*” kell megépülnie, úgy, hogy a Dunára, a Margitszigetre és Budára nyíló kilátást megőrizze.⁶⁸⁷ Emellett a tervezés célja napos gyermekjátszóhely kialakítása volt. A Råde Károly és gr. Csáky István építőmester tervei szerint kiépült park Rapaics Raymund által építészeti kertnek nevezett stílus jellegzetes példája. Az egyszerű geometriai formákból felépülő park nagy, osztatlan gyepfelületekből, a sétányokat elválasztó szabályosan nyírott eperfa-sövényekből kialakított rendszere egyszerű, jól átlátható térhatásokra törekedett. A gyermekjátszóter mellett a korszakban újonnan megjelenő, már a Tabán esetében is hiányolt lubickoló medence is épült. (314-317. kép)

Az épületek és park egysége, a modern tervezésemélet egyik alapja, amely ebben az esetben a modern épületek és a park együttesében tökéletesen megvalósulhatott. Rapaics megfogalmazása szerint: „*az új kert, a XX. század kertje, építészeti kert, az új ház kivételése a kertbe*”.⁶⁸⁸ A park kialakításának formai megoldása, illetve az e mögött meghúzódó szándék, az épület és a kert egységének megteremtése kiemelkedő jelentőségű a kertépítészeti modern kialakulásának történetében. A park átadásakor, 1936. április 1-én elhangzott beszédek is igen jó összefoglalását adják annak a fejlődéstörténetnek, ami a korszakban végbement.⁶⁸⁹ Bessenyei Zénó az FKT akkori elnöke minden lakótelep közegészségügy és esztétika szempontjából legfontosabb részének nevezte a közparkokat, melyek mindenki számára elérhetőek. Lieber Endre helyettes polgármester a parkok legfontosabb feladatai között a

685 SIKLÓSSY 1931, 122.

686 KIRÁLY 1936

687 SIKLÓSSY 1931, 122., S.A. 1936B, VAVRA 1933

688 RAPAICS 1940, 251.

689 S.A. 1936b

pihenést, az üdülést, valamint a gyermekeknek megfelelő szórakozási lehetőség biztosítását nevezte meg, amely mellett az esztétikai és közegészségügyi szempontokat is kiemelte. A park tehát nem csak formailag, de funkcionálisan is tartalmazta mindazt, amit a korszakban a modern tervezélmélet egy közparktól elvárt.

VII. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A doktori disszertáció célkitűzése a modern szabadtér-tervezési elvek kialakulásának vizsgálata volt. A modern mozgalom meghatározó alapvetése volt a szociális gondolkodás tervezési elvvé válása, amely a tájépítészetben először a *népkertek* iránti igény megfogalmazódásakor jelent meg, majd a XX. század első felében Németországban kialakuló *népparkok* tervezéseméleti háttérében teljesedett ki.⁶⁹⁰ Emiatt adekvát a korai modern tervezésemélet evolúciójának vizsgálata a közparktervezés-elmélet változásain keresztül. A teoretikai evolúció folyamatát a népkert fogalom megjelenésétől kezdődően a XX. század negyvenes éveiiig, a klasszikus modern kialakulásáig vizsgáltam. A tervezésemélet-fejlődés nemzetközi kontextusban való vizsgálata rávilágított arra, hogy az egyes országok eltérő fejlődési vonala a tervezők és elméletírók egymásra gyakorolt hatásán keresztül változott, vált egyre komplexebbé.⁶⁹¹

A közpark-létesítések indítékának, céljának elemzése és az egyes teoretikusok e tárgyú írásainak összehasonlító vizsgálata rávilágított arra, hogy a közparkok fejlődése során ***egyre gazdagabb funkcionális tartalmak jelentek meg. A kezdeti esztétikai-nevelési-, oktatási-, majd később egészségügyi szempontok mellett szociális szerepük is egyre jelentősebbé vált.*** A vizsgált szabadtérépítészeti alkotások **oktatási funkciója** az egyes területeken eltérően fejlődött. Míg eleinte a német területeken az ideális természet megjelenítésén keresztül az esztétikai nevelés, valamint a nemzeti múlt felidézése volt a cél, addig Angliában főként a természettudományos oktatás kapott nagyobb hangsúlyt. A két oktatási cél Meyer közparkterveiben már együtt jelentkezett.⁶⁹²

Már a legkorábbi elméleti írásokban is alapvető jelentőségű a közparkok **egészségügyi és szociális szerepe.**⁶⁹³ Bár a társadalmi feszültségek csökkentése, az '*osztálynélküli*' helyek kialakítása, valamint a látogatók morális nevelésének ideája nem valósult meg teljes mértékben – sőt, a szegregációra is láthattunk különböző példákat –, ezen elgondolások a közhasználatú zöldfelületek tervezéseméletének fontos alapvetései az egész vizsgált korszak folyamán. A két világháború közötti korszakban a közparkok társadalmi-szociális szerepe létesítésük elsődleges céljává vált.

Az oktatási szerep a XX. század első évtizedeiben háttérbe szorult, és a ***napjaink***

690 Az egyes kifejezések megjelenésének, jelentésének vizsgálatát az I. mellékletben foglaltam össze.

691 A nemzetközi hatások vizsgálatát a II. mellékletben foglaltam össze.

692 Részletesen: III.2.4 fejezet.

693 Részletesen: III.2.1.1 fejezet, III.2.2.1 fejezet

tervezélméletét is alapvetően meghatározó funkcionális sokrétűség iránti igény vált jelentősebbé. Míg korábban a magántulajdonban lévő parkok a tulajdonos és családja igényeit voltak hivatottak kielégíteni, a stilisztikai szempontból ezen magánkertek hagyományos térkompozíciós rendjére épülő új közparkban már a társadalom különböző rétegeinek is megfelelő szórakozást kellett biztosítani. Gyáni Gábor megfogalmazása szerint olyan közparkra volt szükség, „*amely kulturális, ceremoniális, és tömegszórakoztató igényeket egyszerre képes kielégíteni*”.⁶⁹⁴ Míg kialakulásukkor a magánkertekhez hasonlóan a parkok fő feladata a sétálás megfelelő helyszínének a biztosítása és a természet szépségeinek a bemutatása volt, addig az idő előrehaladtával egyre jellemzőbb lett a többféle szórakozási lehetőség igényének a kielégítése. Angliában ez elsősorban változatos sportolási lehetőségeket, valamint botanikai bemutatókat és pálmaházakat eredményezett, a kontinensen zenepavilonok, éttermek, kávézók jelentek meg a parkok szerkezetében. Fontos lépés volt az egyes korosztályoknak megfelelő, különböző játék-lehetőségek kialakítása. Ennek meghatározó állomása a bécsi Kinderpark⁶⁹⁵, mely e műfajban az első volt Európában. Budapesten már kifejezetten gyermek-játszóhelyként létesült a Mátyás tér parkja⁶⁹⁶. Az egyes területeken eltérően fejlődő funkcionális programok végül együttesen, komplex területhasználati és kertépítészeti koncepciót alkotva először Berlin – Gustav Meyer által tervezett – közparkjaiban jelentek meg.⁶⁹⁷

A funkcionális sokrétűség iránti igény a XX. század első felében általánossá vált, és ez Magyarországon sem volt másképp. Egy 1910-ben a *Kertészeti Lapokban* megjelent tanulmány átfogó képet ad a parkokkal szemben kialakult lakossági elvárásokról.⁶⁹⁸ A cikk szerzője Brunner Jenő angliai és németországi példákra hivatkozva hiányolja a parkokból a szervezett sportolásra használható tereket, valamint a szabad használat lehetőségét. Erőteljes kritikája⁶⁹⁹ azt mutatja, hogy a dendrológiai értékek és az esztétikum helyére fokozatosan a használhatóság igénye lépett. A két világháború közötti időszak társadalmi, politikai és történelmi változásai nem hagyták érintetlenül a városi zöldfelületeket sem. A mindenki számára elérhető, használatra szánt terek létesítése egyre erősödő elvárás lett. Az aktív rekreációs lehetőségek elterjedése a közparkokban a sport-tevékenységek fokozatos

694 GYÁNI 1999, 75.

695 Részletesen: III.3.3.1. fejezet, 59. kép

696 Részletesen: IV.4.1.4. fejezet, 183-184. kép

697 Részletesen: III.2.4. fejezet, 36-38. kép

698 BRUNNER 1910

699 „...reméljük, hogy meg fogjuk élni azt az időt, amikor a mi parkjaink is ily valódi népparkok lesznek, nem pedig amolyan parádés díszkertek” BRUNNER 1910, 201.

bővülését, valamint az ehhez megfelelő térrendszerek kialakítását vonták maguk után. A modern közpark már nem a természet idealizált mását kívánta megjeleníteni – mint a korábban példaként tekintett klasszikus angolkeretek –, hanem a társadalom minden rétegének akart, minden időben, természeti környezetben kikapcsolódási lehetőséget nyújtani.

Ugyanakkor megjelentek azok a komplex elképzelések, melyek a XIX. század polgári fejlődésének összegzéseként értelmezhetők. Ide tartoznak a hazaszeretetre nevelés eszközeiként is felfogott – a dicső nemzeti múlt, valamint a nemzeti értékek bemutatását célzó – kezdeményezések, amelyek összetett és egyedülálló alkotása a Gellérthegyre tervezett, részben megvalósult magyar botanikus kert⁷⁰⁰; vagy azon törekvések, melyek a németországi Jugendparkok létesítéséhez vezettek.⁷⁰¹

A közparkok programjában bekövetkezett változások következménye a formai kialakítás módosulása iránti igény, valamint a forma funkcióhoz való viszonyának változása is. A stilisztikai változások első lépése volt, hogy a parkok a magánkerti példákhoz képest fokozatosan egyszerűsödő útrendszerrel, egyre több geometriai elemmel és átláthatóbb térszerkezettel készültek el. A XX. század első felében a historizálás elutasítása, valamint ezzel párhuzamosan az új, a funkciónak megfelelő formanyelv kialakításának az igénye kapott egyre nagyobb jelentőséget. A geometrikus elemek egyre hangsúlyosabbá válásának folyamata mellett megfigyelhető a térszervezés változása is, amely az egyes funkciókat különálló terekben helyezi el, a térstruktúrát azoknak rendeli alá. A vizsgált korszak végére ugyanakkor a formai kérdések fokozatosan háttérbe szorultak. Helyettük megjelent az új tervezési elv, hogy a formai megoldást a funkciónak, a használati igényeknek kell alárendelni. Erre példa Hein Jánosnak a gellérthegyi pálmakerttel kapcsolatban idézett nézete.⁷⁰² Ormos Imre, a magyarországi modern kerttervezés kulcsfontosságú tervezőjének meglátása szerint „*Ujabb kerttervezési gyakorlatunkban a kertek formai alakítását illetően egyaránt találunk – természeti mintaképeket hűen követő kertek, parkok mellett – többé vagy kevésbé festői, többé vagy kevésbé architektonikus kerteket. Alkotóik művészi szándékai szerint e tekintetben nagy a változatosság, de általános jellemzésül megállapítható, hogy a funkció, a használat szempontjainak minél teljesebb érvényesítésére irányuló törekvés bennük megnyilvánul.*”⁷⁰³

Megállapítható tehát, hogy a **kialakuló (kora)modern közparképítészlet legjelentősebb**

700 Részletesen: VI.2.2 fejezet

701 Részletesen: V.1.2.3 fejezet, 264-265. kép

702 „*Nem az a kérdés, hogy: Természetes kert vagy geometrikus kert, görbe utak vagy egyenes utak, nem is az: mi a divatos és mi nem, hanem: hogyan kell a modern kertnek megalkotva lenni, hogy a mi mai életszükségeinknek, a mi megváltozott viszonyainknak megfeleljen?*” HEIN 1912, 10.

703 ORMOS 2000, 105.

újításai tervezéseméleti vonatkozásaiban mutathatóak ki.

Ez a modern tájépítészeti szemlélet lépést tartott a modern építészet elmélettel, amelynek tézisondata, a „*forma követi a funkciót*” a XX. századnak egyik legmeghatározóbb alapelve.⁷⁰⁴ Ez a folyamat azonban nem csak a vizsgált korszak végén, hanem annak egészében megfigyelhető. A kutatás rámutatott arra, hogy ***a közparkok tervezésemélete és az arra alapozott tervezési gyakorlat lépést tartott a kor haladó építészeti, művészeti irányzataival.*** Ezen megállapítás jó példája az az eszmei változás, amely a közparkok növényalkalmazásában, és a megidézett tájakban bekövetkezett változásokon keresztül vizsgálható. Az a folyamat, amelynek során az elképzelt idilli árkádiái tájképek helyett, a hazai tájak megidézése vált elsődlegessé, és amelyet a növényalkalmazásban a dendrológiai gyűjteményes kertektől eltávolodó, a hazai növények alkalmazását, bemutatását célul kitűző szemlélet jellemezett, nem választható el azoktól a törekvésektől, amelyek a XIX század végétől kezdve mind a művészetben, mind az építészetben a hazai formanyelv keresését jelölték meg elsődleges céljukként. A jellegzetesen '*nemzeti*' keresése jelenik meg a történeti festészet egyre jelentősebb alkotásaiban, valamint a szecesszió építészetében és iparművészetében is.⁷⁰⁵

Ez a folyamat az egyes természeti formák növényekkel való modellezésével (Buttes Chaumont park Párizs706), valamint a növényföldrajzi elvek alkalmazásával (Humboldthain, Berlin707) kezdődött, majd e kettő ötvöztetésével olyan mérföldkönek tekinthető alkotásokhoz vezetett, mint a berlini Viktoria Park, vagy a budapesti Gellérthegy századfordulós kialakítása.⁷⁰⁸ Fontos azt is kiemelni, hogy e parkok szerepe a nemzeti gondolkodás, a nemzeti érzések, a 'hazafias kertművészet' szempontjából is meghatározóak. A növényalkalmazás így egy komplex eszmei program fontos alkotórésze lehetett, amely egyértelműen a kortárs művészeti törekvésekhez kapcsolja ezeket a szabad tereket.

Amellett, hogy ez a szándék: a hazai táj, a jellegzetesen 'magyar' tájképek megidézése, illeszkedett a korszak általános művészeti törekvéseihez, az általános közparktervezés-elmélet szempontjából is jelentős. A Németországból a XX. század elején induló kertelméleti

704 „*that form ever follows function*” az alapelvet először Luis Sullivan fogalmazta meg, 1896-os The Tall Office Building Artistically Considered című munkájában. Marc Treib véleménye szerint éppen azért nem alakult ki egységes, az építészeti modernhez hasonló formanyelv a modern tájépítészetben, mert a formai kérdésekkel szemben a használati szempontok sokkal jelentősebbek voltak. „*As the modernists argued, formality or informality is not a real issue.*” TREIB 1993, ix.

705 A témáról részletesen: KESERÜ 2007e

706 Részletesen: III.2.4.4. fejezet, 23-27. kép

707 Részletesen: III.2.4.5. fejezet, 38-39. kép

708 Részletesen: IV.3.1.4.3 fejezet, 153. kép

reformtörekvések egyik legfontosabb elve az volt, hogy az egzotikus növények helyett olyanok alkalmazását részesítsék előnyben, amelyek a hely jellegéhez növényföldrajzi és ökológiai szempontból is illeszkednek. Ennek első jele az, hogy a parkokban megjelent a honos növények alkalmazásának gyakorlata.

A XX. század első felében kialakuló ökológiai tervezési alapelv szorosan kapcsolódott a korszak történelmi és eszmei változásaihoz, emellett azonban oktatási szerepe miatt is jelentős. Tudományos alapjai, a kutatásokon alapuló tervezés – amely a növény igényeihez alkalmazkodik – olyan elv, amely szintén érvényesül napjaink tervezési gyakorlatában is. Ezen folyamatok összehasonlító vizsgálatának eredményeképpen megállapítható, hogy a *vizsgált korszakban kialakult tervezésméleti megközelítés, nem csak funkcionális tekintetben, hanem a növényhasználat szempontjából is alapját képezi napjaink tervezési gyakorlatának.*

A város és a park viszonyának változása nem kevésbé jelentős, mint a parkok tervezésméletében bekövetkező evolúció. A városok szempontjából a parkok kezdetben a városhigiénia és az ott élők egészségének megőrzése miatt voltak jelentősek. Ezen szempontok mellett fokozatosan erősödött szociálpolitikai rendeltetésük is. A várostervezésben a zöldfelületek alapvető szerepének felismerésére utalt az a tanulmány, amely a lakók egészségének megőrzése érdekében javasolta parkok és zöldfelületek létesítését – még régi városrészek bontásának árán is.⁷⁰⁹ Ez a kezdetekben csak egy-egy zöldfelület létrehozását jelentette. Először Loudon elméleti írásaiban⁷¹⁰ – majd az Haussmann-féle városátépítések során a gyakorlatban is⁷¹¹ – megjelent az az alapelv, hogy a *parkok létesítése a várostervezés alapvető eszközévé vált, megjelent a rendszerben való gondolkodás igénye. Az egyes szabadterek már nem csak külön-külön, önálló entitásként szerepelnek, hanem megszülettek az egységes és átfogó parkrendszer/szabadtér-rendszer tervek.*

Mindezek teoretikai megfogalmazása már a XX. század vívmánya. Ekkor jött létre a parkrendszer fogalma, és az egyes városon belüli zöldfelületek hierarchiájának, tipologizálásának igénye is. Ennek egyik oka, hogy a sűrű beépítések miatt a városlakók számára a természetkapcsolatot csak a városi zöldfelületek, parkok jelenthették. Ugyanakkor a nagyobb parkok jellemzően nem a városszerkezetbe ágyazottan, hanem a város szélén voltak, így látogatottságuk gyakorlatilag a hétvégére korlátozódott. Ennek köszönhetően

709 S.A. 1911, 137.

710 Részletesen: III.3.1 fejezet, 42. kép

711 Részletesen: III.3.2 fejezet, 43. kép

egyre inkább szükséges lett a városi terek fásítása, kertészeti kialakítása. Ezáltal a közparkok létesítése mellett újabb kertépítészeti feladat jelent meg, amely szintén magán viseli a korszak kertművészetének sajátos, folyamatosan változó, egyszerűsödő stilisztikai jegyeit. A tendencia megfigyelhető a korszakban megjelenő újságcikkekben is. Míg az 1880-as évek végén elsősorban a díszes virágkiültetések szolgálták a publikációk legfontosabb témájaként, a piacterek kertészeti kialakításának bemutatásakor már csak gyepel és cserjefelületekkel tagolt tereket tárgyalnak.⁷¹² A fásított köztér, a kisebb méretű parkok kialakulása idején elsődlegesen ugyanúgy esztétikai értékek hordozója volt, mint a magánparkok. Emellett természetesen klímajavító hatásuk sem volt elhanyagolható. Ugyanakkor a használati változásoknak megfelelően újabb és újabb funkciókkal ruházták fel őket: a sétaterekből így alakultak ki fokozatosan a játszóterek, majd a ma ismert játszóterek. A díszes szőnyegágyak esztétikai szempontjai helyett ezzel fokozatosan előtérbe került a funkcionális kialakítás megfelelése.

Az egyre differenciálódó funkciók megjelenésére tervezéseméleti példa Palóczy Antalnak az 1903-ban megjelent kiadványa.⁷¹³ 'A városok rendezése Budapest viszonylatainak egybevetésével' című írásában külön fejezetben tárgyalja a közterek témakörét. Palóczy 'ama cél szerint a melynek szolgálatába állítjuk a közteret'⁷¹⁴ megkülönböztet forgalmi, használatra való, séta- és építészeti (emlékműszerű) tereket. Palóczy nem csak ezen írásával, de az általa készített köztértervekkel is előmozdította a tértervezés-elmélet fejlődését, a terek és parkok közötti különbség megszületését. Munkái – mind elméletben, mind gyakorlatban – előrevetítették a XX. század tervezéseméletét. Erre utal, hogy Rakovszky Iván a XX. század 30-as éveiben igen hasonló elvek mentén csoportosította a tereket.⁷¹⁵ Utóbbi négy fajta teret különböztetett meg, a fórumot, a piacteret, a forgalmi teret valamint a sétateret.

Ennél is fontosabb azonban a kezdetben Thomas Mawson, majd Wagner és Migge, Magyarországon pedig Rerrich nevéhez köthető elképzelés, amely már nemcsak a tereket tipologizálja, hanem a városon belüli összes szabadteret rendszerbe foglalja, ezek között hierarchiát állít fel, és ennek megfelelően alakítja ki a terek tervezési alapelveit és funkcióit. Elképzeléseikben megjelennek azon alapelvek melyek a szabadtér-rendszerek XXI. századi tervezéseméletét megalapozták. Megállapítható tehát, hogy ez a korszak az, amikor **megkezdődött a városi szabadterek differenciálódása. Nyomon követhető a**

712 ILSEMANN 1892

713 PALÓCZI 1903

714 PALÓCZI 1903, 79.

715 RAKOVSZKY 1930

funkcionalizálódás folyamata, az egyes típusokhoz és léptékekhez különböző, korábban nem alkalmazott tervezési elvek és megoldások kapcsolása.

Budapest közparkjainak nemzetközi viszonylatba helyezése mindeddig adóssága volt a tájépítészeti szakírásnak. A ***vizsgált időszak közpark-építészeti alkotásai ezen szempont szerint három korszakba sorolhatóak.***

Az 1860-as évektől kezdődő ***első korszakban***, amikor Budapesten a kiegyezés, valamint a városegysítést követően a közparkok építése egyre jelentősebb feladattá vált, Európa többi fővárosában már jóval több közpark létezett, és a tervezésemélet is igen összetett volt. A megalakuló Fővárosi Kertészet és az erősödő szakmai szervezetek a századforduló évtizedeiben hatalmas előrelépéseket tettek. Az ezen időszakban készült alkotások, mint például az Erzsébet tér parkja, vagy a Népliget első üteme⁷¹⁶ jellemzően a ***nemzetközi példákat követő jellegű tervezésemélet jelenlétére utalnak.***

A századfordulótól az 1910-es évekig tartó ***második korszak teoretikája*** nemcsak hogy elérte a többi európai ország elméletének komplexitását, hanem ***nemzetközi szinten is progresszívvé vált.*** A korábbi követő jelleg helyett például a Népliget második üteme⁷¹⁷ már a külföldi példákkal egy időben, azokkal megegyező tervezéseméleti elvek mentén született. A főváros közpark-építészetének jellegzetessége, hogy a nemzetközi tendenciák komplexen érvényesültek az alkotásokban. Mind a kontinentális, mind az angol területek eredményei megjelentek. Az egyes európai régiók eltérő evolúciójának eredményei Magyarországon együttesen jelentkezhetnek, a nemzetközi eredmények ismerete és annak sikeres adaptálása a XX. század első felében példaértékű tervezői attitűdöt mutatott.

A budapesti közparkok és közterek első két korszakának eredményeit vizsgálva részben egyet kell értenem Stirling János állításával⁷¹⁸, miszerint az általa „szecesszió korának” nevezett korszak kertépítészetének legfontosabb eleme a közparkok iránti igény megjelenése. Ugyanakkor azt gondolom, hogy a közparkok kertművészete igen sokrétű fejlődésen ment keresztül a korszakban, és értékelésének – mind tervezéseméleti, mind esztétikai szempontból – ennek megfelelő összetettségűnek kell lennie. Hiba volna a korszak kertépítészetét leegyszerűsített módon beskatulyázni, hiszen ha részleteiben vizsgáljuk,

716 Részletesen: IV.4.1.1.; IV.4.3 fejezet, 169., 195-196. kép

717 Részletesen: IV.4.3 fejezet 205. kép

718 STIRLING 1980

egyértelműen látható, hogy olyan előremutató elemeket is tartalmaz, amelyek a korszakban Európa-szerte a legfrissebb elméleti kérdéseknek számítottak.

A korszakban mind a mai napig meghatározó tervezéseméleti alapok születtek meg – legyen szó funkcióról vagy a növényhasználat kérdéseiről –, és emellett e parkok magukon viselték a művészetben is megjelenő új irányokat, noha ezek – mint például a nemzeti jelleg keresése – csak az elsődleges források feldolgozása alapján támasztható alá. A közparktervezés a századfordulóra, illetve a XX. század első évtizedeire megtalálta azt az utat, ami egyértelműen megkülönböztette a magánkertek világától. Az, hogy formai értelemben csak kisebb változások jelentek meg; hogy nincs olyan mértékű váltás, mint például a barokk korszak és a tájképi kertek időszaka között volt, nem jelenti azt, hogy a tervezés nem találta volna meg saját, modern útját.

A két világháború közötti **harmadik** korszak méltó folytatása volt a századforduló eredményeinek. Ugyan ismét megjelenik a **követő jelleg, a progresszivitás csak néhány esetben** – például Rerrich elméleti és tervi munkáiban⁷¹⁹, valamint a Gellérthegy növényalkalmazása esetében⁷²⁰ – **jellemző, ugyanakkor a tervezők és teoretikusok a külföldi példákat implementálva, azokat a sajátosan hazai viszonyoknak megfelelően alkalmazták.** A tervezés elméleti háttere, a zöldfelületek városépítészetben betöltött szerepének fokozatos erősödése; a formai kialakítás és a forma és funkció közötti kapcsolat viszonya terén a korszak tervezői olyan eredményeket értek el, amelyek alapjául szolgálhattak a II. világháború után kialakuló tájépítészet-elméletnek.

719 RERRICH 1919a, RERRICH 1919b, VI.2.3 fejezet, 290-291.; 297-300. kép

720 Részletesen: VI.2.2 fejezet

A korszak városépítészeti szempontból is meghatározó alkotásai, mint például a Szent István park vagy a Tabán olyan városépítészeti attitűd eredményei, amelyek a XXI. század tervezői számára is példaértékűek lehetnek.⁷²¹

Az értekezés terjedelmi korlátai miatt a vizsgálat és az eredmények bemutatása csak bizonyos aspektusokra terjedhetett ki, szükségszerűen nem adhatja a XIX. század végének és a XX. század első felének minden részletre kiterjedő értékelését. Az egyes alkotók életművének további, részletes kutatása, valamint az egyes korszakbeli alkotások mélyreható vizsgálata és az esetleges műemlékké nyilvánítás kérdései a hazai tájépítészeti kutatás elengedhetetlen jövőbeni feladatai.

721 Részletesen: VI. 3 fejezet, 312-317. kép

VIII. ÖSSZEGZÉS

„A huszadik század legfontosabb vívmánya a század legelején megjelenő szociális mozgalom volt. Az alsóbb társadalmi osztályok igényeinek kielégítése ekkor vált először a tervezés céljává és feladatává. A mi szakmánkban ezek az elképzelések és gondolatok a Volksparkok (népparkok) programjaiban ötvöződtek, és a nagy európai városok kiemelkedő, nagyszabású példáiban valósultak meg.”⁷²²

Az értekezés célja a modern tájépítészet-elmélet kialakulásának vizsgálata volt. A modern fogalma a tájépítészet-történet esetében, mind stilisztikailag, mind időbeli határait tekintve nehezen definiálható. Az egyes országokban más és más elvek mentén alakult ki az a tervezési gyakorlat, amelyet modernként határoznak meg a kutatók, éppen ezért a korszak datálása is eltérő. Ugyanakkor valamennyi kutató egyetért abban, hogy a XX. század első felének német népparkjai (Volkspark) a tájépítészeti modern mozgalom mérföldkönek tekinthető alkotásai.⁷²³

Ezen szabad terek előzményei a XVIII. század végén megjelenő népkertek (Volksgarten), amelyek a kertművészet történet során először tartották szem előtt a társadalom minden rétegének igényeit, és ezáltal előrevetítették a modern mozgalomnak a szociális gondolkozást tervezési elvvé emelő, alapvető koncepcióját. Ezen meglátások alapján, disszertációmban a közparkok tervezéseméletének változásait elemeztem a *népkert* fogalom első megjelenésétől kezdve az 1930-as évek végéig, a *népparkok* kialakulásáig.

Az értekezés a korábbi közpark-történeti kutatásokkal ellentétben a tervezéseméleti változásokat követte nyomon, és azokat nemzetközi kontextusban vizsgálta, annak érdekében, hogy kimutathatóak legyenek az egyes régiók közötti, országhatárokon is átívelő teoretikai hatások. Ennek érdekében – az alapvető publikációk feldolgozása mellett – a kutatás alapját az angol, amerikai, francia, német, osztrák és magyar írásos és képi elsődleges források (elméleti írások, folyóirat publikációk, napilapok írásai, tervdokumentációk, korabeli fényképfelvételek) összehasonlító elemzése jelentette, hiszen mind a tervezői szándékok, mind a társadalom ezekre adott válaszai így vizsgálhatóak a legjobban.

A kutatás célja az elméleti változások nyomon követése volt, ennek megfelelően nem

722 „The most important contribution of the twentieth century was, at its very beginning, the **social movement**. For the first time in recent history, the **requirements of the lower classes** became the **aims and objectives of planning**. In our profession, these thoughts and visions were **forged together in the programmes for the Volksparks** (people's parks) and realized with **excellent spacious examples** in large European cities” (Peter Latz). *Reviewing the Landscape: Statements by Twentieth-Century Landscape Designers*. *Garden History*, XXVII (2000)1., 2-16., 4. A szerző fordítása.

723 „A Volkspark-koncepció a modern mozgalom koncepciói közé tartozik”, „the concept of the Volkspark is a concept of the modern movement” POHL 1995, 72. A szerző fordítása.

kívánt összefüggő történeti leírást nyújtani. A változásokat két nagy korszakra – a XIX. század második és a XX. század első felére – bontva tanulmányoztam. Ezeken belül külön elemeztem a nemzetközi és a magyar tervezéseméleti változásokat, elválasztva egymástól a park mint önálló tervezési feladat, valamint a park és a város kapcsolatának vizsgálatát.

A parkok mint önálló entitások tervezési kérdéseinek vizsgálatakor a kutatás feladata az volt, hogy a kialakítás célja, valamint a tervezett funkciók szempontjából az alkotások elméleti háttérén keresztül kövesse nyomon a modern tervezésemélet kialakulását. A nyilvános parkok kialakításának kérdése önálló tervezéseméleti témaként a XVIII. század végén, Christian Cay Lorenz Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* című korszakalkotó jelentőségű munkájában jelent meg. Doktori disszertációm a tervezéseméleti változásokat ettől a kiindulóponttól kezdve vizsgálta.

Az elemzett német, angol amerikai, francia és osztrák példák bizonyították, hogy a tervezőknek az egyes országokban más és más elsődleges céljuk volt, és mind a parkhasználók művelése terén, mind funkcionális szempontból elképzeléseik másként fejlődtek. Míg a kontinensen Hirschfeld írásainak következtében az esztétikai, valamint a történelmi oktatás játszotta a legfontosabb szerepet, az angol példákban, Loudon teoretikája nyomán a botanikai oktatás és a sportolási lehetőségek biztosítása vált elsődleges szemponttá.

Az előbbi alapelve példaként szolgálhat a magdeburgi népkert, vagy a budapesti Városmajor Nebbien által készített koncepciója, az utóbbi komplex példája a Joseph Paxton által tervezett Chrystal Palace park, vagy a manchesteri közparkok. Az Egyesült Államok legfontosabb újítása a „demokratizált park”⁷²⁴ eszméjének kialakítása volt, amely minden látogató számára egy időben kívánt kikapcsolódási lehetőséget nyújtani.

A három eltérő fejlődési irány együttesen Gustav Meyer elméleti írásában jelent meg először, és berlini közparkterveiben (Friedrichshain, Treptowerpark) nyert végső formát. Magyarországon ez a teoretikai munka alapvető forrásként szolgált a tervezők számára, éppen ezért Budapesten a közpark létesítések már a kezdetektől fogva igen komplex elvek mentén valósultak meg, amelyet jól példáznak a Népliget első ütemének Ilseman Keresztély által készített tervei is.

¹Hazánkban a XX. század első évtizedeire progresszív, a külföldi példákat nem követő, hanem azokkal párhuzamosan fejlődő elméleti háttér alakult ki, amelyet a Népliget

724 JONES 2005, 47.

második üteme, valamint a Gellérthegyre készített koncepciók is jól illusztrálnak.

A XX. század történelme nem hagyta változatlanul a közpark-tervezés elméletet sem. A történelmi és társadalmi változások következtében a parkok szociális-népjóléti szerepe egyre jobban erősödött. A megszépített táj oktató-nevelő hatása helyett a változatos funkciók és a használhatóság került előtérbe. A modern építészetben megjelenő 'lakógép' elmélettel párhuzamosan megjelent a közparkok 'rekreációs-gép'-ként történő értelmezése, és az építészetrel párhuzamosan vezető tervezési elvként szerepelt a forma követi a funkciót gondolat.⁷²⁵ Ezen elvek teljesedtek ki olyan valóban a modern mozgalomhoz kapcsolható alkotásokban, mint a Leberecht Migge és Martin Wagner nevéhez köthető Jugendpark ideáltervek, vagy ennek Jonke Kálmán által tervezett magyar megfelelője.

A közpark és a város kapcsolata a vizsgált korszakban alapvető változáson ment keresztül. Az ipari forradalom következményeire adott válaszként a városi zöldfelületek a városok nélkülözhetetlen részeivé váltak, és ahelyett, hogy „szigetszerű tájrészletként jelenjenek meg a házak tengerében”⁷²⁶, a város szerkezetének alapvető elemeivé váltak. A parkok városszerkezetben betöltött szerepének változását először a XIX. század példaként szolgáló városmegújításain – Párizs és Bécs példáján – keresztül, majd a Frederick Law Olmsted nevéhez köthető első amerikai parkrendszer terveinek elemzésével vizsgáltam. A XX. század első felének változásait a meghatározó elméleti írások: Camillo Sitte, Joseph Stübben, Thomas H. Mawson és Martin Wagner publikációinak összehasonlító elemzésén keresztül követtem nyomon. A kutatás rávilágított arra, hogy mind a nyilvános park mint önálló tervezési feladat, mind a park és a város kapcsolatának esetében a szabadtér-építészeti modern mozgalom legfontosabb alapelvei, – amelyek napjaink tervezési gyakorlatának is alapját képezik –, az 1930-as évek végére kialakultak. Az egyes szabadtéreket elemezve megállapítható, hogy a modern tervezésemélet legfontosabb vívmánya az, hogy a funkció elsőbbséget élvez a formai kialakítással szemben, és, hogy megjelenik a szociális érzékenység, amelynek eredményeként, a tájépítészet történetben *ekkor válik először az alsóbb társadalmi osztályok igényeinek kielégítése a tervezés céljává és feladatává.*⁷²⁷

A várostervezés esetében a zöldfelületi rendszerek megjelenése korszakalkotó jelentőségű eredménye a vizsgált időszaknak. Az épített környezet -amelynek egyaránt fontos részei az épített és a természeti elemek - városi tájként való értelmezése azon elv, amely a

725 POHL 1995, 72.

726 „island of landscape in a sea of houses” STEENBERGEN 1995, 120.

727 Reviewing the Landscape: Statements by Twentieth-Century Landscape Designers. *Garden History*, XXVII (2000)1., 2-16., 4. A szerző fordítása.

kortárs településépítészeti gondolkozás alapját képezi.

A doktori disszertáció legfontosabb tudományos eredménye, hogy nemzetközi kontextusban vizsgáltam a közparkkal kapcsolatos fogalmak kialakulását és változását, valamint összefoglaltam a legfontosabb tervezéelméleti változások nemzetközi hatásait. Ezek következtében lehetővé vált a budapesti közparkok nemzetközi viszonylatban való vizsgálata és értékelése is, mely mindeddig adóssága volt a magyar tájépítészet-történet írásnak.

SUMMARY

*„The most important contribution of the twentieth century was, at its very beginning, the **social movement**. For the first time in recent history, the **requirements of the lower classes** became the **aims and objectives of planning**. In our profession, these thoughts and visions were **forged together in the programmes for the Volksparks** (people's parks) and realized with **excellent spacious examples** in large European cities” (Peter Latz).⁷²⁸*

The main concern of this dissertation was to investigate and describe the formation of modern landscape architectural theory. It is difficult to determine what modern means in the field of landscape architecture both stylistically and chronologically. In different countries the design practice that has been described as modern evolved along different principles, and as a consequence, the beginning of the modernist period has been dated differently. However, researchers agree that the German people's parks (Volkspark) which came about in the first part of the 20th century can rightly be considered as milestones of the modernist movement in landscape architecture”.⁷²⁹

The precedents of these pieces of art were the people's gardens (Volksgarten), which appeared at the end of the 18th century, and which, for the first time in the history of garden art, turned towards people's needs from every layer of society. By doing so, and by placing social thinking into the focus of the planning process, they advocated the basic concept of the modernist movement. Based on these factors, the thesis examined the changes of public park design theory from the first appearance of the people's garden until the end of 1930s when people's parks appeared.

Contrary to former research into the history of public park design, in my paper I set out to trace the changes in design theory, and examined these in an international context so that theoretical influences between different regions, ones that also span country borders could be described. To achieve this, apart from surveying the literature of the topic, the contrastive analysis of English, American, French, German, Austrian and Hungarian primary written and pictorial sources (theoretical papers, articles that appeared in various journals and daily papers of the given period, archive designs, and contemporary photographs), served as the basis of the research, as both the intention of the designers and society's answers to these could be investigated best using these means.

The focus of the research was on the evolution of the theoretical principles, therefore it

728 Reviewing the Landscape: Statements by Twentieth-Century Landscape Designers. *Garden History*, XXVII (2000)1., 2-16., 4. A szerző fordítása.

729 „the concept of the Volkspark is a concept of the modern movement” POHL 1995, 72.

did not intend to give an all-inclusive historical description of the period. I investigated the changes in two periods: the second part of the 19th century and the first part of the 20th, and analysed the international and the Hungarian theoretical changes separately. I also divided the examination of park design as an independent task, from investigating the relationship between the parks and the city.

While examining the design principles of public parks as independent entities the main concern of the research was to explore the theoretical foundations of these open spaces in terms of objectives and functions, and thus to trace the evolution of modern design theory.

The question of public park design, as an independent theoretical problem first appeared in Christian Cay Lorenz Hirschfeld's significant work, *Theorie der Gartenkunst*, at the end of the 18th century. This served as the starting point of my investigations into the history of design theory. The examined German, English, American, French and Austrian examples demonstrated that designers in different countries had various goals when designing their public parks and both in their efforts to educate the users and also in a functional sense their concepts developed differently. While in the continental countries due to the influence of Hirschfeld's writings aesthetic and historical education was more important, in the English examples based on the theory of Loudon the intention to provide botanical education and sporting facilities prevailed. The public garden in Magdeburg or the design concept of the Városliget (in Budapest) exemplify the former approach, while the Crystal Palace Park designed by Joseph Paxton is a complex example for the latter, as well as the public parks in Manchester.

The main theoretical invention of the United States was the idea of the democratized park⁷³⁰, which was to create facilities for every visitor at the same time. The three different approaches appeared first together in the theoretical writing of Gustav Meyer and were realised in his public park designs in Berlin (Friedrichshain, Treptowerpark). In Hungary this publication served as a theoretical basis for park designers and that is why in Budapest, right from the outset, the parks were laid out according to a very complex theoretical framework. This can be demonstrated by Ilsemann Keresztély's designs for the first stage of the Népliget project. In our country by the first decades of the 20th century a very progressive theoretical

basis has been formed which instead of following the foreign examples developed parallel to

730 JONES 2005, 47.

them, a fact that can be illustrated by the second stage of the Népliget design project and the design concepts for the Gellérthegy parks.

The history of the 20th century did not leave untouched the design theory of public parks either. Due to the changing historical and political circumstances the social role of public parks became more important. Instead of the refining effect of the embellished landscape, varied functions and usefulness were considered to be important. Parallel to the modernist 'housing-machine' theory in architecture, the 'recreational-machine' appeared as the main interpretation of public spaces, and in tandem with architectural modernism, the concept that 'form follows function' became a leading principle.⁷³¹ These concepts were realized in pieces of art that can rightly be connected to the modernist movements, like the Jugendpark (youth park) ideal plans by Leberecht Migge and Martin Wagner, or the Hungarian equivalent of this, planned by Kálmán Jonke.

The relation between the park and the city also changed during the examined period. In response to industrialization the function of greenery in the urban environment became crucial: parks changed from being an “island of landscape in a sea of houses” to becoming an essential component of the urban structure.⁷³² I examined the altering role of the green spaces in the cities firstly through the examples of the significant city renovations at the second half of the 19th century e.g. Paris and Vienna, and secondly, through the contrastive analysis of the seminal theoretical writings of the first half of the 20th century e.g. Camillo Sitte, Joseph Stübben, Thomas H. Mawson and Martin Wagner.

The research shed light on the fact that both in terms of the single spaces and in the connection between the city and the green areas, the main theoretical framework of modernism –which serves as the basis of today’s public park design- evolved by the end of the 1930s. Analysing particular open spaces it can be concluded that the most important achievement of the modernist theory was that it stressed the importance of function instead of formal solutions, and that it emphasized social sensibility through which, for the first time in landscape architecture, it achieved that “the requirements of the lower classes became the

731 POHL 1995, 72.

732 STEENBERGEN 1995, 120.

aims and objectives of planning”.⁷³³ In town planning, the appearance of green systems was of major significance in the examined period. As far as urban design is considered, the city viewed as an urban landscape, which has built and natural elements, is a principle that serves as the basis of the contemporary urban design thinking.

The most important academic achievement of the dissertation derive from the fact that I investigated the concepts relating to public parks, and their evolution in an international context, and that I summarized the most important theoretical changes and their international implications. This made it possible to examine and evaluate the public parks of Budapest in an international context, which up till now has been badly missing from the historical publications of Hungarian landscape architecture.

733 Reviewing the Landscape: Statements by Twentieth-Century Landscape Designers. *Garden History*, XXVII (2000)1., 2-16., 4.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A doktori disszertáció elkészítése során rengetegen támogattak, akiknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

Témavezetőimnek, Jámbor Imrének és Balogh Péter Istvánnak, akik a kutatás és az értekezés megírása során nélkülözhetetlen tanácsokkal láttak el és irányították, javították munkámat. Tanáromnak és kolléganőmnek, Szilágyi Kingának, aki az első tudományos munkám témavezetőjeként felkeltette érdeklődésemet a kutatás és a városi zöldfelületek kérdései iránt, és azóta is folyamatosan segítette munkámat.

Hálával tartozom kollégáimnak és barátaimnak, Adrovitz Annának, Fatsar Kristófnak, Fekete Albertnek, Gergely Antalnak, Szabó Gyöngyvérnek és Szebényi Gábornak, akik gyakorló kutatóként, tervezőként és tanácsadóként kérdéseikkel, kritikáikkal és gyakorlati javaslataikkal segítettek az értekezés megírása során.

Végül, de nem utolsó sorban őszinte hálával tartozom a családomnak, akik mindvégig kitartóan támogattak tanulmányaim során.

A doktori disszertáció a TÁMOP 4.2.1.B-09/1/KMR-2010-000 Program és a BKTE Alapítvány támogatásával készült.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

1785

HIRSCHFELD 1785 Hirschfeld, Christian Caius Lorenz: *Theorie der Gartenkunst*. Band V. Leipzig, 1785.

1822

LOUDON 1822 Loudon, John Claudius: *An Encyclopaedia of Gardening*. London, 1822.

1829

LOUDON 1829 Loudon, John Claudius: *Hints on Breathing Places for the Metropolis, and for Country Towns and Villages, on fixed Principles*. 1829. http://www.gardenvisit.com/landscape_architecture/london_landscape_architecture/landscape_planning_pos_public_open_space/1929_loudon_breathing_zones

1831

SZÉCHENYI 1831 Gróf Széchenyi István (1831): *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba's előitélet eligazítására*. Pest, 1831.

1841

SZÉCHENYI 1841 Gróf Széchenyi István: *A' Kelet népe*. Pozsony, 1841.

1843

SZÉCHENYI 1843 Gróf Széchenyi István: *Üdvlelde*. Pest, 1843.

1851

KEMP 1851 Kemp, Edward: *The parks, gardens, etc., of London and its suburbs : described and illustrated, for the guidance of strangers*. London, 1851.

OLMSTED 1851

Olmsted, Frederick Law: The People's Park at Birkenhead, near Liverpool. In: Beveridge, Charles E. – Hoffmann, Carolyn F. (ed.): *The Papers of Frederick Law Olmsted. Vol I. Writings on Public Parks, Parkways, and Park Systems*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997. 69-75.

1852

MAJOR 1852 Joshua Major: *The Theory and practice of Landscape Gardening*. London, – Leeds, 1852.

1858

OLMSTED 1858 Olmsted, Frederick Law – Vaux, Calvert: Description of a plan for the improvement of the Central Park, “Greensward”. In: Olmsted, Frederick Law Jr. – Kimball, Theodora: *Forty years of landscape architecture Central Park*. Cambridge, Massachusetts- London, England, 1973. pp 214-232.

1860

LOUDON 1860 Loudon, John Claudius: *Encyclopaedia of Gardening*. New edition. Edited by Mrs Loudon. London, 1860.

1864

KEMP 1864 Kemp, Edward: *How to lay out a garden*. London, 1864.

1866

ERNOUF 1866 Ernouf: *L'art des jardins.Parcs_Jardins_Promenades*. Paris, s.a. [1866].

1867

ALPHAND 1867-1873 Alphand, Jean-Charles-Adolphe: *Promenades de Paris*. Párizs, 1867- 1873.

1868

OLMSTED 1868 Olmsted, Frederick Law: The concept of the “Park Way”. Report of the Landscape Architects and Superintendents. In: Beveridge, Charles E. – Hoffmann, Carolyn F. (ed.): *The Papers of Frederick Law Olmsted. Vol I. Writings on Public Parks, Parkways, and Park Systems*. Baltimore - London, 1997. 112-146.

1869

ROBINSON 1869 Robinson, William: *A The Parks Promenades and Gardens of Paris, London, 1869*.

S.A. 1869 S.A.: Uj népkert Pesten. *Kertészgazda* V. (1869) 1., 389-391.

1873

MEYER 1873 Meyer, Gustav: *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*. Berlin, 1873.

1877

MIHÁLYFI 1877 Mihályfi J: A Ferenc József-tér rendezése. *Építő Ipar* I. (1877) 14., 291-292.

1879

ANDRÉ 1879 André, Edouard: *L'art des jardins: Traité général de la composition des parcs et jardins*. Párizs, 1879.

1882

S.A. 1882 S.A.: A pantheon pályázat bírálati jegyzőkönyve. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* XVI. (1882) 6., 405-407.

1883

CZIGLER 1883 Czigler Győző: Egy magyar pantheon. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* XVII. (1883) 3., 149-150.

1885

MOLNÁR 1885 Molnár István (szerk.): *A Budapesti M. Kir. Vinczellérképezde évkönyve*. Budapest, 1885.

STEINDL 1885

Steindl Imre: Tervmagyarázat és műleírás, az állandó országház tervezete és költségvetéséhez. *Építési Ipar*. 1885 9., 104-105, 115-116.

1886

MADARASSY 1886 Madarassy László: A legszebb sétány. *Fővárosi lapok* XXIII. (1886) 113., 818-819.

1889

SITTE 1889 Sitte, Camillo: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Bécs, 1889.

1890

ILSEMANN 1890 Ilsemann Keresztély: Park-kertek (szőnyegággyak). *A Kert*. 1890. 57-59.

PETZ 1890 Petz Ármin: *Egy öreg kertésznek emlékiratai 1837.-tól 1887.-ig Budapesten.* s.l., s.a.

1891

MILNER 1891 Milner, Henry Ernest: *The art and practice of landscape gardening.* London, 1891.

S.A. 1891. S.A.: A Gellérthegyről. *Fővárosi Lapok* XXVIII. (1891) 283., 2097-2099.; 286., 2123-2124.

1892

FITTLER 1892 Fittler Kamill: Az új épület terének rendezése. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* XXVI. (1892) 9., 289-295.

ILSEMANN 1892 Ilsemann Keresztély: Modern virágágyak Budapest fő- és székváros nyilvános sétaterein. *Kertészeti Lapok*, VII. (1892) 10-11., 263-265.; 292-293.

KERECSEN 1892 Kerecsen: A Szent-Gellérthegy megalkotása. *Budai Hírlap.* I. (1892) 17. 4.

KOLBENHEYER 1892 Kolbenheyer Gyula – Straud Sándor: A millenniumi kiállítás kérdéséhez. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* XXVI. (1892) 7., 232-239. 233.

1893

SZTERÉNYI 1893 Szterényi Hugó dr: A növényeknek jelzőtáblácskákkal való ellátása Budapest sétaterein. *Kertészeti Lapok* VIII. (1893) 3., 60-62.

1894

ROBINSON 1894 Robinson, William: *The wild garden, or the naturalization and natural grouping of hardy exotic plants, with a chapter on the garden of British wild flowers.* London, 1894. 4. kiadás.

S.A. 1894 S.A.: A budapesti Kerepesi-út végén lévő tér rendezése. *Építő Ipar* XVII. (1894) 50., 583-584.

1895

BÖTTICHER 1895a Bötticher, E.: Die öffentlichen Park- Garten- und Bauanlagen der Stadt Berlin. IV. Der Viktoria-Park. *Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst* XIII. (1895) 39., 305-306.

- BÖTTICHER 1895b Bötticher, E.: Die öffentlichen Park-, Garten- und Baumanlagen der Stadt Berlin. I. Der Humboldthain. *Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst* XIII. (1895) 3., 17-18.
- BÖTTICHER 1895c Bötticher, E.: Die öffentlichen Park-, Garten- und Baumanlagen der Stadt Berlin. II. Der Friedrichshain. *Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst* XIII. (1895) 21., 161-162.
- ILSEMANN 1895 Ilsemann Keresztély: Gyakorlati és esztétikai követelmények a tájkertészetben. *Kertészeti Lapok* X. (1895) 6., 141-145. 142.
- S. A. 1895 S. A.: Új parkok. *A Kert*, I. (1895) 18-19., 754.
- PALÓCZI 1895 Palóczi Antal: Az „Új-Épület” telkének szabályozása. *Építő Ipar* XIX. (1895) 36., 328-329.

1896

- BÖTTICHER 1896 Bötticher, E.: Die öffentlichen Park-, Garten- und Baumanlagen der Stadt Berlin. V. Der Treptower Park. *Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst* XIV. (1896) 12., 189-91.
- EDVI 1896 Edvi Illés Aladár (szerk.): *Budapest Műszaki útmutatója*. 1896. Reprint kiadás. Budapest, 2005.
- S.A. 1896a S.A.: Pecz Ármin nekrológ. In: *A Kert*. II (1896) 8., 314.-315.
- S.A. 1896b S.A.: A Keleti Pályaudvar parkja. *A Kert* 1896. 889.
- S.A. 1896c S.A.: Az új országház parkja. *A Kert*. II. (1896) 2., 68.; 3., 120.; 22., 929.
- S.A. 1896d S.A.: Az új országház előtti tér rendezése. *A Kert*. II. (1896) 3., 120.
- S.A. 1896e S.A.: Az Újépület telkének szabályozása. *Építő Ipar* XX. (1896) 51., 383-385.

1897

- PALÓCZI 1897 Palóczi Antal: Az Újépület telkének szabályozó terve. *Építő Ipar* XI. (1897) 19., 128-130.
- S.A. 1897a S.A.: Új Városliget. *A Kert*. III. (1897) 20., 746-748.
- S. A. 1897b S. A.: Szökőkút az Erzsébet téren. *A Kert*, III. (1897) 10., 421.
- S. A. 1897c S. A.: A fővám tér átalakítása. *A Kert*, III. (1897) 8., 331.
- S.A. 1897d S.A.: A vásárcsarnokok előtti terek parkozása. *A Kert*, III. (1897) 14., 557.

- S.A. 1897e S.A.: A főváros parkjai. *A Kert*. III. (1897) 18., 681-683.
- S.A. 1897f S.A.: Pálmakert a fővárosban. *A Kert*. III. (1897) 6., 244-245.
- S.A. 1897g S.A.: A Pálmakert-egyesület. *A Kert*. III. (1897) 9., 379.
- S.A. 1897h S.A.: A gellérthegyi kioszk. *A Kert*, II. (1897) 21., 887.
- SIGRAY 1897 Sigray Ferenc: Pálmakert Budapesten. *Kertészeti Lapok*. XII. (1897) 9., 287-290.
- X.Y. 1897 X.Y.: Újabb terv az Újépület területének rendezésére. *Építő Ipar* XI (1897) 23., 158-160.

1898

- HEIN 1898 Hein János: A Pálmakertről. *Kertészeti Lapok*, VIII. (1898) 4. szám, a Husveti füzet melléklete) 3.
- S.A. 1898a S.A.: A második új budai park. *A Kert* IV. (1898) 10., 333.
- S. A. 1898b S. A.: Sétatér a Margithíd mellett. *A Kert*, IV. (1898) 12., 417.
- MAUTHNER 1898 Mauthner Ödön: A Kertészkedő Budapest. *A Kert*, IV. (1898) 15., 518-521.
- S.A. 1898c S.A.: Új park Budán. *A Kert*, IV. (1898) 10., 297
- S.A. 1898d S.A.: Parkünnepély Budán. *A Kert* IV. (1898) 12., 417.
- S.A. 1898e S.A.: Terek parkozása. *A Kert*, IV. (1898) 6., 193.
- S.A. 1898f S.A.: A Gizella tér parkozása. *A Kert* IV. (1898) 3., 92.;

1899

- SCHMALL 1899 Schmall Lajos: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. II. kötet. Budapest, 1899.
- S. A. 1899a S. A.: Új park. *A Kert*, V. (1899) 2., 62.
- S. A. 1899b S. A.: Margit-park. *A Kert* V. (1899) 4., 135.
- S.A. 1899c S.A.: Az Új Vásártér parkozása. *A Kert*, V. (1899) 16., 552.
- S.A. 1899d S.A.: A Gizella tér parkozása. *A Kert* V. (1899) 21., 714.
- S.A. 1899e S.A.: Új Park Budán. *A Kert*, V. (1899) 3., 95.
- S. A. 1899f S. A.: A Krisztina-város parkja. *A Kert*, V. (1899) 12., 425.

1900

- ILSEMANN 1900a Ilseman Keresztély: Budapest nyilvános parkjai. *Kertészeti lapok* XVI. (1900) 4., 92-93.
- LORD 1900 Lord Albert: *Budapest a huszadik században*. Budapest, 1900.
- PALÓCZI 1900 Palóczi Antal: Gróf Andrássy szobra és az Országház tere. *Építő Ipar*, XXIV. (1900) 52., 313-314.
- S.A. 1900a S.A.: Budapest fő- és székváros díszcsoportjai. *A Kert* VI. (1900) 14., 439-444.
- S.A. 1900b S.A.: Hírek. *A Kert* VI. (1900) 6., 193.
- 1901**
- ILSEMANN 1901a Ilseman Keresztély: Budapest nyilvános sétányai III. *Kertészeti Lapok* XVI. (1901) 4., 88-92.
- ILSEMANN 1901b Ilseman Keresztély: Az Erzsébet-téri virágparterre. *Kertészeti Lapok*, XVI. (1901) 4., 92-93.
- S.A. 1901 S.A.: Budapest nyilvános sétányai. *A Kert*, VII. (1901) 9., 263-265.
- 1903**
- PALÓCZI 1903 Palóczi Antal: *A városok rendezése Budapest viszonyainak egybevetésével*. Budapest, 1903.
- S.A. 1903 S.A.: A Népliget. *A Kert*, IX. (1903) 19., 605.
- SCHILBERSZKY 1903 Schilberszky Károly : Az erzsébet-téri park csodái. *A Kert*, IX. (1903) 10., 316.

1904

- S.A. 1904a S.A.: Uj park. *A Kert*. X. (1904) 18., 585.
- S.A. 1904b S.A.: Uj park a fővárosban. *A Kert*. X. (1904) 3., 97.
- S.A. 1904c S.A.: A Gellérthegy aljának rendezése. *Építő Ipar* XXVIII. (1904) 54. 375-377.

1905

- KARDOS 1906 Kardos Árpád : A Népliget. *Vasárnapi újság* LIII. (1906) 41., 663-664.
- LECHNER 1905 Lechner Jenő: A budapesti Kossuth-szobor elhelyezéséről. *Építő Ipar*, XXIX. (1905) 22., 198-200.
- S.A. 1905a S.A.: Ilseman Keresztély méltatás. *A Kert*. XI. (1905) 14., 440.
- S. A. 1905b S. A.: Park a Margit-híd fejénél. *A Kert* XI. (1905) 20., 632.
- S.A. 1904c S.A.: Csodás panoráma. *Budai Hírlap* III. (1904) 95., 5-6.
- S.A. 1905d S.A.: A Gellért-hegy és környéke. *Budai Hírlap* IV. (1905) 146. 1-3.
- S.A. 1905e S.A.: A Gellérthegyi bástya. *Népszava*. XXXIII. (1905) 87., 3.

1906

- S.A. (1906a) S.A.: Park a Kálvin téren. *A Kert*, XII. (1906) 4., 122.
- S.A. (1906b) S.A.: Az Andrássy-szobor parkja. *A Kert*. XII. (1906) 7., 213-214.
- S.A. (1906c) S.A.: A Gellérthegyről. *Budai Hírlap* V. (1906) 198., 1-2.

1907

- HEGEDŰS 1907 Hegedüs Ármin: A budapesti Rudas- és a Sárosfürdő között levő terület rendezése. *Építő Ipar* XXXI. (1907) 37. 360-361.
- KARDOS 1907 Kardos Árpád (1907): Gellért rakparti park. *Kertészeti Lapok*, XXII. (1907) 10. 317-321.
- S.A. 1907 S.A.: A Gellérthegy szépítése. *Budai Hírlap* VI. (1907) 238., 6-7.
- STÜBBEN 1907 Stübben, Joseph J: *Handbuch der Architektur. Vierter Teil:*

Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude. 9. Halbband. Der Städtebau. Stuttgart, 1907.

1908

- KARDOS 1908 Kardos Árpád: Budapesti kertek. A Népliget. *Kertészeti Lapok* XXIII. (1908) 1., 8-13.
- S. A. 1908 S. A.: A Gellérthegy aljának rendezése. *Építő Ipar* XXXII. (1908) 37. 355-356.

1909

- LICHTWARK 1909 Lichtwark, Alfred: *Park und Gartenstudien. Die Probleme des Hamburger Stadtparks.* Berlin, 1909.
- S.A. 1909a S.A. : A Városliget és a Népliget összekapcsolása. *A Kert*, XV. (1909) 7. 229-230.
- S. A. 1909b S. A.: A körönd új parkozása. *Kertészeti Lapok*, XXVI (1909) 2-3., 99.
- PALÓCZI 1909 Palóczi Antal: A budapesti Gizella tér szabályozása. *Építő Ipar* XXXIII. (1909) 25., 233.

1910

- BRUNNER 1910 Brunner Jenő: Milyen legyen az ideális városi park? *Kertészeti Lapok*, XXV. (1910) 4., 200- 202.

1911

- HEGEMANN 1911 Hegemann, Werner (1911): *Ein Parkbuch. Amerikanische Parkanlagen.* Berlin, 1911.
- MAWSON 1911 Mawson, Thomas Hayton: *Civic Art.* London, 1911.
- S.A. 1911 S.A.: Park és halandóság. *Kertészeti Lapok* XXVI. (1911) 3., 137.
- TRIGGS 1911 Triggs, Inigo H.: *Town Planning Past Present and Possible.* London 1911.

1912

- HEIN 1912 Hein János: *Kertművészet*. Budapest. s.a [1912]
- RÓZSAVÖLGYI 1912 Rózsavölgyi Gyula: A Tabán rendezése. *Művészet* X. XI (1912) 2., 41-45.
- 1913**
- GELLÉRI 1913 Gelléri Mór: A Gellérthegy jövőjének előkészítése. *Magyar Ipar* XXXIV. (1913) 14., 361-362.
- S.A. 1913 S.A.: Ilseman Keresztély nekrológ. *A Kert*, 1913. 376.-378.
- 1915**
- MAWSON 1915a Mawson, Thomas H.: *Haslam Park, Preston. A Brief Review of work accomplished and of possibilities for future development*. Thomas H Mawson & Sons. London, Lancaster, Vancouver & New York. 1915.
- MAWSON 1915b Mawson, Thomas H.: *Landscape Design. Lectures given by Thomas H. Mawson*. MCMXV-XVI. Jegyzet. Liverpool University.
- 1916**
- NOLEN 1916 Nolen, John (szerk): *City planning*. London- New York, 1916.
- 1917**
- LENDL 1917 Lendl Adolf: *Jövőbetekintés*. Budapest, 1917.
- 1919**
- LANGE 1919 Lange, Willy: *Gartengestaltung der Neuzeit*. Leipzig, 1919.
- RERRICH 1919a Rerrich Béla: *A játéktér mint szociális irányú városépítészeti és kertművészeti feladat*. Budapest, 1919. Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1919. évi április 16. és 17. számaiból.

RERRICH 1919b Rerrich Béla: A modern városépítészet szociális irányú kertművészeti feladatairól. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*. LII (1919) 16., 127- 133., 17., 135- 140.

1920

UNWIN 1920 Unwin, Raymond: *Town planning in practice. An Introduction to the art of designing cities and suburbs*. London, 1920.

1921

GÁRDONYI 1921 Gárdonyi Albert: A pesti ligetek megalapítása. *Független Budapest*, XVI.(1921) 18., 3-4.

1922

HEGEMANN 1922 Hegemann, Werner – Peets, Elbert: *The American Vitruvius. An Architect's Handbook of Civic Art*. New York, 1922. Reprint kiadás, New York, 1988.

MAWSON 1922 Mawson, Thomas H and Son: *County Borough of Blackpool : new park and recreation ground for Blackpool*. London, 1922.

1924

WALIKOVSKY 1924 Walikovszky Károly: Séta Budapest sétaterein. *Nemzeti ujság* VI. (1924) 194., 6.

1926

PALÓCZI 1926 Palóczy Antal: A Kossuth-szobor helye s az Országház-tér. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 1926. 189.-192.

PIROVITS 1926a Pirovits Aladár: Különvélemény a Kossuth-szobor elhelyezése tárgyában. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 1926, 195-196.

PIROVITS 1926b Pirovits Aladár: A Kossuth szobor elhelyezése. Palóczy Antal előadása a mérnök egyletben. *Vállalkozók lapja*. 1926. 2

RÄDE 1926a Råde Károly: A székesfővárosi kertészet újabb munkái. *Kertészeti Lapok* XXX. (1926) 8., 119-120.

RÄDE 1926b Råde Károly: Létesítsünk játszótereket. *Kertészeti Lapok* XXX.

(1926) 11., 166-167.

- S. A. 1926a S.A.: A Kossuth-szobor elhelyezésének ügye. *Építő Ipar Építő Művészet*, 1926. 77
- S.A. 1926b A Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége a Kossuth-szobor Országház-téren való felállítása ellen. *Építő Ipar Építő Művészet*. 1926. 109
- S.A. 1926c S.A.: A Magyar Mérnök- és Építész- Egylet állásfoglalása a budapesti Kossuth-szobor elhelyezése tárgyában. *Építő Ipar Építő Művészet*. 1926. 90.
- SÁRKÁNY 1926 Sárkány István: A Kossuth-szobor elhelyezése. *Építő Ipar Építő Művészet*, 1926. május 1.
- YBL 1926 Ybl Ervin: a Kossuth-szobor helye az Országháztéren. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 1926. 222-224.

1927

- BETNÁR 1927 Betnár Béla (szerk): *A magyar kertészet és külföldi kapcsolatai*. Budapest-Drezda- Aalsmer, 1927.
- BRÓDY 1927 Bródy Ernőné (1927): Parkok és játszóterek. *Esti Kurir* V. (1927) 55. 6.
- FÜREDI 1927 Füredi Jenő: Az Országos Magyar Kertészeti Egyesület negyvenéves története. In: Betnár Béla (szerk): *A magyar kertészet és külföldi kapcsolatai*. Budapest – Dresden – Aalsmeer, 1927. 7-12.
- LACZÓ 1927 Laczó Viktor dr: Beszéljünk a Gellérthegyről! *Független Budapest*, XXII. (1927) 8., 2.
- MAWSON 1927 Mawson, Thomas H : *The Life and Work of an English Landscape Architect. An Autobiography by Thomas H Mawson*. London – New York. 1927.
- PIROVITS 1927 Pirovits Aladár: A Kossuth Lajos-tér végleges rendezése és a Kossuth-szobor. *Vállalkozók lapja*. 1927. 7-8.
- RÄDE 1927a Råde Károly: *Budapest székesfőváros nyilvános kertjeiről*. Különlenyomat az „A Természet” 1927. évi 13-16. (Július-Augusztus) számából. Budapest, 1927.
- RÄDE 1927b Råde Károly (1927b): Budapest Székesfőváros nyilvános parkjai és sétányai. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Nagy-Budapest*. Budapest, 1927. 184.-187.

- RÄDE 1927c Råde Károly: Budapest székesfőváros nyilvános kertjeiről. *A természet*, XXIII. (1927) 15-16. 99-107.
- RÄDE 1927d Råde Károly: Budapest főváros nyilvános kertjeiről. *Független Budapest* XXII. (1927) 30., 4-5.
- RÄDE 1927e Råde Károly: Az Országház-tér rendezése. *Kertészeti Lapok*, XXXI. (1927) 4., 61.
- VIDÉKY 1927 Vidéky Emil dr: A Szent Gellérthegy déli oldalának parkírozása. *Nemzeti ujság* IX. (1927) 275., 6.

1928

- LANGE 1928 Lange, Willy: *Gartengestaltung der Neuzeit*. Leipzig, 1907, 1928.
- RÄDE 1928a Råde Károly: Budapest parkjai és sétányai. *Független Budapest* XXXIII. (1928) 28., 2.
- RÄDE 1928b Råde Károly: Ki legyen kertművész: kertész vagy építész? *Kertészeti Lapok* XXXII. (1928) 22., 309-310.
- RERRICH 1928 Rerrich Béla A fővárosi és városi parkok művészi megtervezésének biztosítása. *Kertészeti Lapok* XXXII. (1928) 22., 310.

1929

- RÄDE 1929 Råde Károly: *Budapest székesfőváros kertészetéhez tartozó parksétány és kertek tervei*. Budapest, 1929.
- RERRICH 1929 Rerrich Béla: Gyönyörű a Gellérthegy. *Pesti Hírlap* LI. (1929) 209. 7.
- VIDÉKY 1929 Vidéky Emil: *Séta a múlt, a jelen és különösen a Szent Gellérthegy parkjaiban*. Budapest, 1929.

1930

- RAKOVSZKY 1930 Rakovszky Iván: A terek jelentősége a nagyvárosok életében. *Technika*: VII. (1930) 9., 259-266.
- S.A. 1930 S.A.: Nyilvános parkot a Tabán helyére! *Magyarország*. XI. (1930) 88. 4.

1931

- JONKE 1931 Jonke Kálmán: A közterek kertészeti kiképzése. *Kertészeti szemle* III. (1931) 1., 7-10.
- MAGYAR 1931 Magyar Gyula: A Szent Gellérthegyen létesítendő „Országos dendrológiai és sziklakert” memoranduma. *Kertészeti Lapok* XXXV. (1931) 6., 177-180.
- MORBITZER 1931 Morbitzer Dezső: Az „Országos Dendrológiai és Sziklakert” létesítéséhez. *Kertészeti Lapok* XXXV. (1931) 7., 233-234.
- S.A. 1931a S.A.: Sziklanövényekkel és honi fákkal ültetik be a Gellérthegyet. *Nemzeti ujság* XIII. (1931) 129.
- S. A. 1931b S.A.: A „Horthy Miklósné Rosarium” ügye. *Kertészeti Lapok* XXXV. (1931) 2., 79.
- SIKLÓSSY 1931 Siklóssy László (1931): *Hogyan épült Budapest?* Budapest, 1931.
- 1932**
- MORBITZER 1932 Morbitzer Dezső: Az ötven éves székesfővárosi kertészet. *Független Budapest* XXVII. (1932) 1., 5.
- RÄDE 1932a Råde Károly: Budapesti díszkertek és fasorok. *A Természet* XXVIII. (1932) 23-24. 266-267.
- RÄDE 1932b Råde Károly: A Gellérthegy kertművészeti és dendrológiai szempontból. *Kertészeti Lapok* XXXVI. (1932) 5., 2-3.
- S.A. 1932a S.A.: Rerrich Béla nekrológ. *Kertészeti szemle* IV. (1932) 3. 49-51.
- S.A. 1932b S.A.: Budapest új városképét alakítják ki a környék között épülő zöld szigetek. *A Város*. II. (1932) 44., 3.
- S. A. 1932c S.A.: A székesfőváros kertészetének újabb szép alkotásai. *Kertészeti Lapok* XXXVI. (1932) 12., 4.

1933

- MORBITZER 1933 Morbitzer Dezső: Budapest nyilvános kertjei és fasorai. *Tér és forma* VI. (1933) 253-258.
- RÄDE 1933 Råde Károly: A Gellérthegy kertművészeti és dendrológiai szempontból. *Független Budapest* XXVIII. (1933) 36., 4.
- ROKKEN 1933 Rokken Ferenc dr: A Ferenc József-tér In: S.A.: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 1933. 40-62.
- S.A. 1933a S.A.: A zöld Budapest. *A Város*. III. (1933) 2., 4.
- S.A. 1933b S.A.: A főváros kertészetének egy esztendeje. *A Város*. III. (1933) 41., 2.
- VAVRA 1933 Vavra Vilmos: Lipótvárosi park. Egyesületi szemle. *Kertészeti szemle* V. (1933) 5., 157-158.
- ZY 1933 Zy: A Károlyi-kert és néhány megjegyzés a budapesti parkokról. *Építőmunka*. 1933 6-7. ,117-118.

1934

- KERTÉSZ 1934 Kertész Róbert dr: Budapest lesz a rózsák városa. *8 órai újság*. XX (1934) 89., 6.
- KOVRIG 1934 Kovrig János (1934): A gellérthegyi sziklakert. *Magyarság* XV. (1934) 99., 8
- LICHTMANN 1934 Lichtmann Győző: *Tabán és Budapest fürdőváros*. Budapest, 1934.
- ORMOS 1934 Ormos Imre: Az új Tabán kertjei. *Kertészeti szemle* VI. (1934) 7., 215-217.
- S.A. 1934 S.A.: A megkinzott liget. *Magyarság* XV. (1934) 99., 1.
- VÁGÓ 1934 Vágó József: *Az újjáépülő Tabán*. Budapest, 1934

1935

- LISZKA 1935 Liszka Károly: *A Tabán mint anyagi megújulásunk lehetőségeinek forrása*. Budapest, 1935.
- L.L. 1935 L.L.: Kosztolányi Dezső több parkot, több díszkutat szeretne látni Budapesten. *Uj Főváros* I. (1935) 17., 6.
- KIRÁLY 1935 Király Kálmán: Előterjesztés a Tabánhoz csatlakozó gellérthegyi lejtő kertészeti rendezése ügyében. *Fővárosi Közlöny* XLVI

(1935) 50., 1493-1494.

MORBITZER 1935 Morbitzer Dezső: A kertészet szerepe Budapest városépítészetében. *Tér és forma*. VIII. (1935) 6., 175-179.

S.A. 1935 S.A.: A vén Tabántól a Tabánparkig. *Budavára* I. (1935) 2., 4.

1936

KIRÁLY 1936 Király Kálmán: Előterjesztés az V. ker Lipótvárosi park átvétele ügyében. *Fővárosi Közlöny* XLVII (1936) 8., 193-194.

S.A. 1936a S.A.: Új perspektívák előtt a fővárosi parkkultúra. *Budavára*. II. (1936) 8., 4.

S.A. 1936b S.A.: A Lipótvárosi Park átadása. *Fővárosi Közlöny* XLVII (1936) 17., 530-532.

1937

HAVAS 1937 Havas Zsigmond: A pesti Hyde-park. *A Város* VII. (1937) 4.,3.;5.,2.; 6., 2.

MORBITZER 1937a Morbitzer Dezső: *Városépítészet és kertészet*. Különlenyomat a Városi Szemle XXIII. évfolyamából. Budapest, 1937.

MORBITZER 1937b Morbitzer Dezső: A Gellérthegy és a Tabán kertészeti rendezése. *Fővárosi újság* VIII. (1937) szeptember 30. 1-2.

PETTIGREW 1937 Pettigrew, W. W.: *Municipal Parks. Layout, mangement and administration*. London, 1937.

RÉTYI 1937 Rétyi Székely Miklós dr: Amit Morbitzer Dezsőnek köszönhetünk: Budapest lelke virágokban. *Budavára*. III. (1937) 8-9., 2.

S.A. 1937 S.A.: Budapest fái és virágai. *Uj Idők*. XLIII. (1937) 14., 514-515.

1938

JONKE 1938 Jonke Kálmán : Sporttelep létesítése – kertművészeti feladat! *Kertészeti szemle* X. (1938) 324-325.

S.A. 1938 S.A.:Hetven éves az „európai hírű” magyar Hyde park: A Népliget. Apróságok a budapesti parkcsodákról. *A Város* VIII. (1938) 43-44., 4.

SÁRKÁNY 1938 Sárkány István: A Tabán és a budai parköv. *A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye*. LXII. (1938) 13-14., 102-103.

1939

HALÁSZ 1939 Halász Árpád dr : *Budapest húsz éve*. 1920 – 1939. Budapest, 1939.

1940

HARRER 1941 Harrer Ferenc : *A Fővárosi Közmunkák Tanácsa. 1930-1940*. Budapest, 1941.

RAPAICS 1940 Rapaics Raymund: *Magyar kertek*. Budapest, s.a. [1940]

1967

TÁNCICS 1976 Táncsics Mihály: *Fővárosunk*. Budapest, 1976.

1984

PODMANICZKY 1984 Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás naplótöredékekből. 1824-1887*. Budapest, 1984.

1995

SZÉCHENYI 1995 Gróf Széchenyi István: *Buda-Pesti por és sár*. Budapest, 1995.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1961

CHADWICK 1961 Chadwick, George F: *The works of Sir Joseph Paxton 1803-1865*. London, 1961.

1966

CHADWICK 1966 Chadwick, George F: *The park and the town. Public landscape in the 19th and 20th century*. London, 1966.

S.A. 1966 S.A.: *Sir Joseph Paxton 1803-1865*. □ Catalogue of a centenary exhibition organised in association with the Victorian Society held at the Arts Council Gallery, London 19 June 1965-8 January 1966. London, 1966.

1967

KIÁ CZ 1967 Kiá cz György (szerk.): *A Fővárosi Kertészet száz éve*. Budapest, 1967.

1968

FABOS 1968 Fabos, Julius Gy. – Milde, Gordon T.- Weinmayr, Michael: *Frederick Law Olmsted, Sr. Founder of Landscape Architecture in America*. The University of Massachusetts Press, 1968.

TUNNARD 1968 Tunnard, Christopher: *The Modern American City*. Princeton - New Jersey – Melbourne - London, 1968.

1970

HENNEBO 1970 Hennebo, Dieter: Berlin, Hundert Jahre Gartenbauverwaltung. - Ein Beitrag zur Geschichte des Stadtgrüns im Industriezeitalter – Vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum zweiten Weltkrieg. *Das Gartenamt XIX* (1970). 6., 257-287.

RICHTER 1970 Richter, Gerhard: Die Zeit der Teppichbeete. *Das Gartenamt XIX* (1970). 1., 21-26.

DÄUMEL 1970 Däumel, Gerd: Das Prinzip der Naturnachahmung in der Gartenkunst. *Das Gartenamt XIX* (1970). 2., 47-54.

1971

HENNEBO 1971 Hennebo, Dieter: Der deutsche Stadtpark im 19. Jahrhundert. *Das Gartenamt XX* (1971). 8., 382-391.

HOFFMANN 1971 Hoffmann, Alfred: Öffentliches Grün in den Jahrzehnten um

1800. *Das Gartenamt* XX (1971). 8., 375-381.

1974

CHERRY 1974 Cherry, Gordon E.: *The Evolution of British Town Planning*. Leighton Buzzard. 1974.

GOMBOS 1974 Gombos Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*. Budapest, 1974.

1975

WIEGAND 1975 Wiegand, Heinz: *Die Entwicklung der Gartenkunst und des Stadtgrüns in Deutschland zwischen 1890 und 1925 am Beispiel der Arbeiten Fritz Enckes*. Berlin, 1975.

1977

HODGES 1977 Hodges, Alison: A victorian gardener: Edward Milner (1819-1884). *Garden History* V. (1977) 3., 67-77.

1979

NEHRING 1979 Nehring, Dorothee: *Stadtparkanlagen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Landschaftsgartens*. Hannover- Berlin, 1979.

1980

STIRLING 1980 Stirling János: *A szecesszió korának kertművészete Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapest, 1980.

WILSON 1980 Wilson, William H.: *The ideology, aesthetics and politics of the City Beautiful movement*. In: Anthony Sutcliffe (ed): *The Rise of Modern Urban Planning 1800-1914*. London, 1980., 165-198.

1981

MAASS 1981 Maass, Inge: People's parks in Germany. City and open air culture in the open space. *Lotus International* XXX. (1981) 1., 123-128.

MICHELIS 1981 Michelis, Marco de: The red and green. Park and city in Weimar Germany. *Lotus International* XXX. (1981) 1., 105-117.

PONTE 1981 Ponte, Alessandra: Civic art or applied sociology? P. Geddes and T. H. Mawson: two plans for Dunfermline. *Lotus International* XXX. (1981) 1., 90-97.

SCAPRPA 1981 Scarpa, Ludovica: Quantifying parkland. The standards of happiness in Socialdemocratic Berlin. *Lotus International* XXX. (1981) 1., 118-122.

- SCHMIDT 1981 Schmidt, Hartvig: Plans of embellishment. Planning of parks in 19th century Berlin. *Lotus International* XXX. (1981) 1., 81-88.
- VENIER 1981 Venier, Arnalda (1981): Milk, meadow, water, brick. Story of Hamburg Stadtpark. *Lotus International* XXX. (1981) 1., 98-103.
- 1982**
- CRANZ 1982 Cranz, Galen: *The Politics of Park Design. A History of Urban Parks in America*. Cambridge, Massachusetts – London, 1982.
- SISA 1982 Sisa József: Az első pesti állatkert. *Művészettörténeti Értesítő* XXXI (1982) 56-60.
- 1984**
- MAWSON 1984 Mawson, David: T. H. Mawson (1861-1933) – landscape architect and town planner' *RSA Journal* CXXXII (1984) 5531., 184-199.
- 1985**
- RADÓ 1985 Radó Dezső: *Budapesti parkok és terek*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1985.
- 1986**
- COLLINS 1986 Collins, George R. - Collins, Christiane Crasemann: *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*. New York, 1986.
- JELlicoe 1986 Jellicoe, Geoffrey and Susan (szerk.): *The Oxford companion to Gardens*. Oxford – New York, 1986.
- 1987**
- FÜR 1987 Für Lajos- Pintér János (szerk): *Magyar Agrártörténeti Életrajzok*. Budapest, 1987.
- LATIMER 1987 Latimer, Claire: *Parks for the people. Manchester and its parks, 1846-1926*. Manchester, 1987.
- 1988**
- HANÁK 1988 Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988.
- MORAVÁNSZKY 1988 Moravánszky Ákos: *Építészet az osztrák-magyar monarchiában 1867-1918*. Budapest, 1988.
- 1989**

SCHMIDT 1989 Schmidt, Erika: Stadtparks in Deutschland. Varianten aus der Zeit von 1860 bis 1910. *Die Gartenkunst* I. (1989) 1., 104-124.

WIMMER 1989 Wimmer, Clemens Alexander: *Geschichte der Gartentheorie*. Darmstadt, 1989.

1991

CONWAY 1991 Conway, Hazel: *People's parks*. Cambridge, 1991.

CRANZ 1991 Cranz, Galen: The Reform Park in the United States (1900-1930). In: Mosser, Monique – Teyssot, Georges (szerk): *The History of Garden Design. The Western tradition from the Renaissance to the Present Day*. London- Massachusetts, 1991.466-468., 466.

MICHELIS 1991 Michelis, Marco de: The Green Revolution: Leberecht Migge and the Reform of the Garden in Modernist Germany. In: Mosser, Monique – Teyssot, Georges (1991): *The History of Garden Design. The Western Tradition from the Renaissance to the Present Day*. London- Massachusetts, 1991. 409-420.

LASDUN 1991 Lasdun, Susan: *The English park. Royal, private and public*. London, 1991.

STÜRMER 1991 Stürmer, Rainer: Der Viktoria Park. Porträt eines Berliner Volksgartens. *Die Gartenkunst* III. (1991) 1. 118-129.

1992

SISA 1992a Sisa József: „Bárki mit mond is, az architektura törvényi csupa önkényen alapulnak” Széchenyi István építészeti érdeklődése. *Művészettörténeti értesítő*. XLI. (1992) 1-4., 45-60.

SISA 1992b Sisa József: Die Margareteninsel in Budapest, als sie noch Palatin-Insel hiess. *Die Gartenkunst* IV. (1992) 1., 68-78.

TYACK 1992 Tyack, Geoffrey: *Sir James Pennethorne and the making of victorian London*. Cambridge, 1992.

1993

BÁCSKAI 1993 Bácskai Vera: Széchenyi tervei Pest-Buda szépítésére és felemelésére. In: *Budapesti negyed*. I. (1993) 2., <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00002/bacsikai.htm>

- BERGER 1993 Berger, Eva: Stadtpark. In: Hajós, Géza (szerk): *Historische Gärten in Österreich. Vergessene Gesamtkunstwerke*. Wien, Köln, Weimar, 1993. 227-234.
- CHERRY 1993 Cherry, Gordon E. - Jordan, Harriet – Kafkoulas, Kiki: Gardens, Civic Art and Town Planning: The work of Thomas H. Mawson. *Planning Perspectives* VIII. (1993) 3., 307-332.
- ILLYÉS 1993 Illyés Zsuzsanna: Ráde Károly, Budapest első kertészeti igazgatója. *Országépítő*, III. (1993) 4., 26-27.
- IMBERT 1993 Imbert, Dorothée: *The modernist garden in France*. New Haven – London, 1993.
- KOMÁRIK 1993 Komárik Dénes: *Feszt Frigyes*. Budapest, 1993.
- LOIDL-REISCH 1993 Loidl-Reisch, Cordula: Der Volksgarten. In: Hajós, Géza (szerk): *Historische Gärten in Österreich. Vergessene Gesamtkunstwerke*. Wien, Köln, Weimar, 1993. 234-240.
- RADÓ 1993 Radó Dezső dr: 125 éves a Főváros kertészete. *Országépítő* III. (1993) 3., 31-35.
- TAIGEL 1993 Taigel, Anthea – Williamson, Tom: *Parks and Gardens*. London, 1993.
- TREIB 1993 Treib, Marc (szerk): *Modern Landscape Architecture. A Critical Review*. Cambridge Massachusetts – London, 1993.
- 1994**
- AUBÖCK 1994 Auböck, Maria - Ruland, Gisa: *Grün in Wien*. Wien, 1994.
- BENEVOLO 1994 Benevolo, Leonardo: *A város Európa történetében*. Budapest, 1994.
- GYÁNI 1994 Gyáni Gábor (1994): Uses and misuses of Public Space in Hungary 1873-1914. In: Bender, Thomas - Schorske Carl E. (ed.) *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870-1930*. New York, 1994.
- JORDAN 1994 Jordan, Harriet: Public parks, 1885-1914. *Garden History* XXII. (1994) 1. 85-113.
- VADAS 1994 Vadas Ferenc (1994): Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. *Budapesti negyed* III. (1994) 1. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00003/vadas.htm>

1995

- DÉRY 1995 Déry Attila: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870-1948). Egy független városrendező hatóság. *Budapesti negyed*, III. (1995) 9., http://bfl.archivportal.hu/id-222-dery_attila_fovarosi_kozmunkak_tanacsa.html
- GEUZE 1995 Geuze, Adrian: Moving beyond Darwin. In: Knuijt, Martin – Ophuis, Hans – van Saane, Peter (szerk) : *Modern Park Design. Recent Trends*. Second edition. Bussum, 1995. 36-55.
- HUET 1995 Huet, Bernard: Park Design and Urban Continuity. In: Knuijt, Martin – Ophuis, Hans – van Saane, Peter (szerk) : *Modern Park Design. Recent Trends*. Second edition. Bussum, 1995. 19-35.
- LOIDL-REISCH 1995 Loidl-Reisch, Cordula: Wiener Stadtparks um 1900. Am Beispiel von Türkenschantzpark und Elisabeth-Denkmal (Volksgarten). *Die Gartenkunst* VII. (1995) 2., 298-308.
- LOUWERSE 1995 Louwerse, David: Why Talk about Park Design? In: Knuijt, Martin – Ophuis, Hans – van Saane, Peter (szerk): *Modern Park Design. Recent Trends*. Second edition. Bussum, 1995. 9-16.
- POHL 1995 Pohl, Norfried: In which the Spirit of the 'Volkspark' also. In: Knuijt, Martin – Ophuis, Hans – van Saane, Peter (szerk) : *Modern Park Design. Recent Trends*. Second edition. Bussum, 1995. 70-89.
- TAYLOR 1995 Taylor, Hilary A.: Urban public parks, 1840- 1900. Design and meaning. *Garden History* XXIII. (1995) 2., 201-221.
- S.A. 1995 S.A.: Közhasznú építkezések. Budapesti negyed X. (1995) 4. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00009/kozhasz.htm>
- STEENBERGEN 1995 Steenbergen, Clemens: Teatro rustico. The formal strategy and grammar of landscape architecture. In: Knuijt, Martin – Ophuis, Hans – van Saane, Peter (szerk) : *Modern Park Design. Recent Trends*. Second edition. Bussum, 1995. 116-132.

1996.

- BROADBENT 1996 Broadbent, Geoffrey: *Emerging concepts in urban space design*. (reprinted second edition) London, 1996.
- CONWAY 1996 Conway, Hazel: *Public parks*. Buckinghamshire, 1996.
- SISA 1996 Sisa József: A Városliget átalakulása az Ezredéves kiállítás idején. *Ars Hungarica* XXIV. (1996) 57-78.
- TARJÁNYI 1996 Tarjányi Ferenc – Pesti László: *Népliget*. Budapest, 1996.

1997

- NAGY 1997 Nagy Katalin: *Közparkok és közterek használata*. Kandidátusi értekezés. Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, Budapest, 1997.
- SISA 1997 Sisa József: Biographien europäischer Gartenkünstler. Keresztély Ilseman in Budapest. *Stadt und Grün* XLVI. (1997) 6., 411-413.

1998

- ALFÖLDY 1998 Alföldy Gábor: Tájkertész a századfordulón : Hein János (1866-1935). *Szalon* II. (1998) 1., 49-51.

1999

- FLEMING 1999 Fleming, John – Honour, Hugh – Pevsner, Nicolaus: *The Penguin Dictionary of architecture and Landscape architecture*. 5th edition, London, 1999.
- GYÁNI 1999 Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870-1940*. Budapest, 1999.

2000

- CONWAY 2000a Conway, Hazel: Parks and people: the social meaning. In: Woudstra, Jan – Fieldhouse, Ken: *The regeneration of public parks*. London, 2000. 9-20.
- CONWAY 2000b Conway, Hazel: Everyday landscapes: public parks from 1930-2000. *Garden history* XXVIII (2000) 1., 117-134.

- CONWAY 2000c Conway, Hazel – Lambert, David: Buildings and monuments. In: Woudstra, Jan – Fieldhouse, Ken: *The regeneration of public parks*. London, 2000. 45-58.
- JACQUES 2000 Jacques, David: Memory and value. In: Woudstra, Jan – Fieldhouse, Ken: *The regeneration of public parks*. London, 2000. 21-32.
- ELLIOTT 2000a Elliott, Brent – Fieldhouse, Ken: Play and sport. In: Woudstra, Jan – Fieldhouse, Ken: *The regeneration of public parks*. London, 2000. 149-162.
- ELLIOTT 2000b Elliott, Brent: Bedding schemes. In: Woudstra, Jan – Fieldhouse, Ken: *The regeneration of public parks*. London, 2000. 109-120.
- HUNT 2000 Hunt, John Dixon (): *Greater perfections. The practice of Garden Theory*. London, 2000.
- GALVICS 2000 A történeti kertek chartája, a Firenzei Charta. In: Galavics Géza: *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. Budapest, 2000. 242-245.
- GÁBOR 2000 Gábor Eszter: Az állandó Országház tervpályázata 1883-ban. In: *Az Ország háza. Buda-pesti Országháza tervek 1784-1884*. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2000.
- ORMOS 2000 Ormos Imre: *A Kerttervezés története és gyakorlata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 2000.
- SCHNEIDER 2000 Schneider, Uwe: Hermann Muthesius and the Introduction of the English Arts & Crafts Garden to Germany. *Garden History* XXVIII (2000) 1., 57-72.
- 2001**
- BUTTLAR 2001 Buttlar, Adrian von: *Az angolkert*. Budapest, 2001.
- GALAVICS 2001 Galavics Géza: *Magyarországi angolkertek*. Budapest, 2001.
- JOKILEHTO 2001 Jokilehto, Jukka: Continuity and change in recent heritage. In: Oers, R van – Haraguchi, S (ed): *Identification and Documentation of Modern Heritage*. World Heritage Papers 5. 101-112.
- PARSHALL 2001 Parshall, Linda B.(ford. és szerk.): *Theory of Garden Art. C. C. L. Hirschfeld*. Philadelphia, 2001.
- TATE 2001 Tate, Alan: *Great City Parks*. London – New York, 2001.

- TREIB 2001 Treib, Marc: Open spaces and landscapes: Some thoughts on their definition and preservation. In: Oers, R van – Haraguchi, S (ed): *Identification and Documentation of Modern Heritage*. World Heritage Papers 5. 133-138.
- 2002**
- BROWN 2002 Brown, Jane: *The English Garden through the 20th Century*. London, 2002.
- JÁMBOR 2002 Jámbor Imre Dr: A mértani kert Magyarországon és Rerrich Béla működése. *Tájépítészet – szakmai tudományos folyóirat*. III. (2002) 5., 3-8.
- 2003**
- CSOMA 2003a Csoma Zsigmond: A kertészet jelentősége és sajátossága Magyarországon a 19. század második felében. In: Z Alainé dr. Kovács Éva, et al. (szerk): *150 év a kertészettudományi, élelmiszertudományi és tájépítészeti oktatás szolgálatában*. Budapest, 2003.13.-18.
- CSOMA 2003b Csoma Zsigmond: A Vincellér és Kertészképző Gyakorlati Tanintézetől a Magyar Királyi Kertészeti Tanintézetig. 1860-1894. In: Z Alainé dr Kovács Éva et al (szerk): *150 és a kertészettudományi, élelmiszertudományi és tájépítészeti oktatás szolgálatában*. Budapest, 2003.32.
- HERCZEGNÉ 2003 Herczegné Székely Anita: Népliget. *Műemlékvédelem*. XLVII. (2003) 3., 205-210.
- LIHACSOV 2003 Lihacsov, D. Sz.: A kertek költészete. A kert- és parkstílusok szemantikájához. In: Nagy István (szerk.): *Történelem és mítosz. Szentpétervár 300 éve*. Budapest, 2003. 281-294.
- WAYMARK 2003 Waymark, Janet: *Modern Garden design. Innovation since 1900*. London, 2003.
- WOUDSTRA 2003 Woudstra Jan: The changing nature of ecology: a history of ecological planting (1800-1980). In: Dunnett, Nigel – Hitchmough James: *The dynamic landscape: design ecology and management*. London, 2003. 23-57.

2004

- BALOGH 2004 Balogh Péter István: A szabadterek szerepváltozása a nagy európai városmegújításokban. Doktori Értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, 2004.
- GERLE 2004 Gerle János (szerk.): *Fesztl Frigyes*. Budapest, 2004.
- KEMÉNY 2004 Kemény Mária: *Budapest, X. ker. Népliget, Nagyvendéglő*. Tudományos dokumentáció. Budapest, 2004.
- MAGYAR 2004 Magyar Erzsébet: Kertek, parkok Buda-Pest társaséletében a 19. században. *Budapesti negyed*, XLVI. (2004) 4., <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/46/magyar.html>
- POTZNER 2004 Potzner Ferenc (szerk.): *Medgyaszay István*. Budapest, 2004.
- PREISICH 2004 Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története*. Budapest, 2004.

2005

- CSENDES 2005 Csenedes, Peter: Városfejlődés és várostervezés Bécsben a 19. században. In: Csenedes, Peter – Sipos András (szerk) (2005): *Bécs- Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécs-Budapest, 2005. 37-43.;
- DÜMPELMANN 2005 Dümpelmann, Sonja: The Park International: Park system Planning as an International Phenomenon at the Beginning of the Twentieth Century. *GHI Bulletin XXXVII* (2005) 3., 75-86.
- JONES 2005 Jones, Karen R. - Willis, John: *The invention of the park. Recreational landscapes from the Garden of Eden to Disney's magic kingdom*. Cambridge, 2005.
- JØRGENSEN 2005 Jørgensen, Karsten: The history of urban green structures. *European Commission COST Action C11 Green Structure and Urban Planning. Final Report*. 2005. 223-230.
- KERÉKGYÁRTÓ 2005 Kerékgyártó Gyula: Egy vita tanulságai. Camillo Sitte és Otto Wagner a nagyvárosról. In: Farkas János et al *Társadalmi térben. A szociológia és kommunikáció tanszék 20.évfordulójára rendezett emlékülésen elhangzott előadások*. Budapest, 2005.
- MEGGYESI 2005 Meggyesi Tamás: *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Budapest, 2005.
- SZABÓ 2005 Szabó Csaba: Budapest hídjai. In: Csenedes, Peter – Sipos András (szerk.): *Bécs- Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19.*

században. Budapest- Bécs, 2005. 97-107.

- VADAS 2005 Vadas Ferenc: Városrendezés Budapesten a 19. században. In: Csendes, Peter – Sipos András (szerk.): *Bécs- Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Budapest-Bécs, 2005. 21-33.
- VADAS 2005b Vadas Ferenc (2005b): Közélelmezés és vásárcsarnokok Budapesten. In: Csendes, Peter – Sipos András (szerk) (2005): *Bécs- Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécs- Budapest, 005. 165-174.
- 2006**
- KERTÉSZ 2006 Kertész István: Nyolcvan éves álom. *Újbuda*, 2006. augusztus 3.
- SISA 2006 Sisa József: Köszöntő. In: *A historizmus aspektusai a magyar építészetben/Aspekte des Historismus in der ungarischen Architektur*. Szöveg: Papp Gábor György. Potsdam, 2006. 7.
- SMITH 2006 Smith, Carl: *The Plan of Chicago*. Chicago – London, 2006.
- TAYLOR 2006 Taylor, Patrick (szerk.): *The Oxford Companion to the Garden*. Oxford–New York, 2006
- 2007**
- ALFÖLDY 2007 Alföldy Gábor: Historical revivalism in Hungarian country house gardens between 1880 and 1930 an exploration and analysis. *Acta Historiae Artium*, Tomus XLVIII, Budapest, 2007.
- BEVERIDGE 2007 Beveridge, Charles E.- Rocheleau Paul: *Frederick Law Olmsted. Designing the American Landscape*. 2.Ed. New York, 2007.
- DANKÓ 2007 Dankó Lilla: *Morbitzer Dezső élete és munkássága*. Diplomamunka Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék. 2007.
- HAJÓS 2007 Hajós, Géza: Die Urbanisierungsprozess: von 'Grün für das Volk bis 'Bürger für das Grün'; Die Stadtparks der österreichischen Monarchie von 1765 bis 1876 in gesamteuropäischen Kontext. In: Hajós Géza (szerk): *Stadtparks in der österreichischen Monarchie. 1765-1819*. Wien-Köln-Weimar, 2007. 15-59.
- HANEY 2007 Haney, David H.: Leberecht Migge's "Green Manifesto": Envisioning a Revolution of Gardens. *Landscape Journal* XXVI. (2007) 2., 201-218.

- IMBERT 2007 Imbert, Dorothée: The AIAJM: A Manifesto for Landscape Modernity. *Landscape Journal* XXVI. (2007) 2., 219-235.
- KESERÜ 2007a Keszler Katalin: Az értelmiség a képzőművészet szemében. In:Keszler Katalin: *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*. 2007. Elektronikus kiadvány. http://szabadbolcseszet.elte.hu/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42. 2010.11.06.
- KESERÜ 2007b Keszler Katalin: A hegyek változó jelentése a magyar művészetben. In:Keszler Katalin: *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*. 2007. Elektronikus kiadvány. http://szabadbolcseszet.elte.hu/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42. 2010.11.06.
- KESERÜ 2007c Keszler Katalin: Várabrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon. In:Keszler Katalin: *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*. 2007. Elektronikus kiadvány. http://szabadbolcseszet.elte.hu/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42. 2010.11.06.
- KESERÜ 2007d Keszler Katalin: Várabrázolások. A képzőművészet szerepének érzékelése a nemzeti jelleg reprezentálásában. In:Keszler Katalin: *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*. 2007. Elektronikus kiadvány. http://szabadbolcseszet.elte.hu/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42. 2010.11.06.
- KESERÜ 2007e Keszler Katalin: Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig. In:Keszler Katalin: *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*. 2007. Elektronikus kiadvány. http://szabadbolcseszet.elte.hu/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42. 2010.11.06.
- LOIDL-REISCH 2007 Loidl-Reisch, Cordula: Stadtparks in Wien und Österreich 1867-1918. In: Hajós Géza (szerk): *Stadtparks in der österreichischen Monarchie. 1765-1819*. Wien-Köln-Weimar, 2007. 83-117.
- PÉREZ 2007 Pérez, Martha Cecilia: Public parks and urban life. *PAISEA Landscape architectural review* II. (2007) 104-106.
- SISA 2007 Sisa József: Städtische Parkanlagen in Ungarn 1867-1918.

In: Hajós Géza (szerk): *Stadtparks in der österreichischen Monarchie. 1765-1819*. Wien-Köln-Weimar, 2007. 121-164.

2008

- COOPER 2008 Cooper, David E.: *A Philosophy of Gardens*. Oxford, 2008.
- CSEPELY 2008 A múlt kérdései – a jövő válaszai. Budapest, V. Kossuth tér térépítészeti tervpályázat. *4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* 2007/8. 3-25.
- FATSAR 2008 Fatsar Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest, 2008.
- JÁMBOR 2008a Jámbor Imre: *Zöldfelületrendezés. Egyetem jegyzet*. első kiadás: KÉE, Budapest, 1982. Aktuális, átdolgozott kiadás BCE, Budapest, 2008
- JÁMBOR 2008b Jámbor Imre- M. Szilágyi Kinga: *Szakanyag a biológiai aktivitás értékről*. Kézirat. Budapest, 2008
- MAGYAR 2008 Magyar Erzsébet: *“Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek”. A Habsburg Monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Budapest társas életében (1870-1918)*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem 2008.

2009

- CSEPELY 2009 Csepely-Knorr Luca- Sárospataki Máté: *A “Gellérthegy Paradicsom”A Budai Arborétum Felső kertjének építéstörténete a II. Világháborúig*. *4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* 2009/14. 2-25.
- GOODE 2009 Goode, Patrick (szerk): *The Oxford Companion to Architecture*. Oxford, 2009
- WAYMARK 2009 Waymark, Janet: *Thomas Mawson. Life, gardens and landscapes*. London, 2009.

2010

- CZÉTÉNYI 2010 Czétényi Piroska Dr – Vukov Konstantin Dr:
249

Örökségvédelmi fogalomtár. Budapest, 2010.

CSEPELY 2010a

Budapesti közparkok a 19. század végén. A közparkok jellegzetes elemeinek és a közpark-elmélet változásainak vizsgálata Berlin, Bécs és Budapest parkjainak példáján
In: Sallay, Ágnes (szerk):*Ormos Imre Tudományos Ülésszak.LOV 2009.Tájépítészeti Tanulmányok. 4D Könyvek (Proceedings of the Ormos Imre Scientific Conference. Landscape architectural studies)* Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti Kar, Budapest, 2010. 111-116.

CSEPELY 2010b

Csepely-Knorr Luca: Frederick Law Olmsted's Public Parks, Parkways and their influence on the Continent. In: Fabos, Julius Gy – Ryan, Robert L. - Lindhult, Mark – Kumble, Peter - Kollányi, László – Ahern, Jack – Jombach, Sándor (ed.):*Proceedings of [Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning 2010](#)*. 671-678.

HANEY 2010

Haney, David H.: *When modern was green. Life and work of landscape architect Leberecht Migge.* London – New York, 2010.

SZILÁGYI 2010

M. Szilágyi Kinga: Az angolkerttől a városi parkig. *4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat*, V. (2010) 15., 14-26.

SZABÓ 2010

Szabó Gyöngyvér: A lőrinci Kossuth tér rendezésének története. In: Feitl Írisz -Heilauf Zsuzsanna (szerk): *Mérlegen a múlt. Írások Budapest XVIII. kerületének történetéből.* Budapest, 2010.

MELLÉKLETEK

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

I. MELLÉKLET: AZ ÉRTEKEZÉSBEN ELŐFORDULÓ LEGFONTOSABB KÖZPARKÉRTELMZÉSEK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK ÖSSZAHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

II. MELLÉKLET: AZ ÉRTEKEZÉSBEN VIZSGÁLT NEMZETKÖZI HATÁSOK ÁTTEKINTÉSE

III. MELLÉKLET: KÉPEK JEGYZÉKE

A képek - tekintettel a szerzői jogvédelemre - az értekezés eredeti, nyomtatott példányában tekinthetők meg.

I. MELLÉKLET: AZ ÉRTEKEZÉSBEN ELŐFORDULÓ LEGFONTOSABB KÖZPARKÉRTELMEZÉSEK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

MAGYAR KIFEJEZÉS	IDEGENNYELVŰ KIFEJEZÉS	TEORETIKUS	ELMÉLETÍRÁS	IDŐPONT	LEGFONTOSABB TERVEZÉSELMÉLETI ELEMEK	KIFEJEZÉS MEGJELENÉSE A MAGYARORSZÁGI TERVEZÉSELMÉLETBEN
NÉPKERT	Volksgarten		<i>Theorie der Gartenkunst</i>	1785	Hirschfeld az egyes társadalmi csoportok keveredését , közös kikapcsolódását tartja a népkertek elsődleges céljának, melyek mindenki számára elérhetőek kell hogy legyenek. E mellett az esztétikai-nevelési célok , valamint a hazaszeretetre oktatás jelenik meg hangsúlyosan elméletírásában.	Petz Ármin, 1868 (A Népliget első tervén a népkert elnevezés szerepel)
		Lenné, Peter Joseph	<i>Über die Einrichtung eines Volksgartens bei der Stadt Magdeburg.</i>	1824	Lenné Hirschfeld elméletével ellentétben nem tartja elsődleges céljának az egyes társadalmi rétegek keveredését a népkertekben. Ugyanakkor egyes találkozási pontokon ezt szükségesnek tartja. A népkertek többféle tartalmat kell hordoznia szerinte, többféle kikapcsolódási lehetőséget javasol, azonban ezek még a magánkertek hagyományos funkcióihoz kapcsolhatóak.	
		Meyer, Gustav	<i>Lehrbuch der schönen Gartenkunst</i>	1873	Meyer Hirschfeld elméletírásának megfelelően a népkertek esztétikai-nevelési, egészségügyi és szociális hatásait említi. E mellett azonban az angolszász teoretikának megfelelően a sokféle kikapcsolódási, sportolási lehetőség is megjelent nála. A népkerteket mint a városok által létesített. Közélszű zöldfelületeket említi.	
KÖZKERT, NYILÁNOS KERT	Public Garden	Loudon, John Claudius	<i>An Encyclopaedia of Gardening; Encyclopaedia of Gardening . (New edition. Edited by Mrs Loudon)</i>	1822, 1860	Loudon számára elsődleges a tudományos (botanikai, biológiai, természettudományos) oktatási szerepe a parkoknak. Ezen alkotások ingyenesen, vagy kisebb belépődíj ellenében látogathatóak.	Palkovics Adolf, 1889 (Nyílt levél. <i>Kertészeti Lapok</i> VI. (1889) 164-167.
NÉPPARK	People's Park	Olmsted, Frederick Law	<i>The People's Park at Birkenhead, near Liverpool</i>	1851	Olmsted a kifejezést először a Birkenhead park leírások használta. Kiemeli, hogy a nyilvánosság számára bármikor elérhető, szabadon használható zöldfelületekről van szó.	1910 (S.A.: <i>Milliók néppark céljaira . Kertészeti Lapok</i> XXV. (1910) 3., 105.
	Volkspark	Migge, Leberecht	<i>Die Gartenkultur des 20. Jahrhundert</i>	1913	A néppark kifejezés Migge erőteljesen a szociális gondolkozásának megfelelően a mindenkor, szabadon, többféleképpen használható zöldfelületeket jelenti, melyet a társadalom minden rétegének igényei szerint terveztek.	
KÖZPARK, NYILVÁNOS PARK	Public park	Major, Joshua,	<i>The Theory and practice of Landscape Gardening</i>	1852	Major a közparkokat a város elengedhetetlen részeiként említi, melyek különféle 'pleasure groundok' és nagy szabad területekből épülnek fel, lehetőség szerint többféle kikapcsolódási alternatívát nyújtva, melyek között különös hangsúllyal szerepelnek a sportolási lehetőségek .	Ilseman Keresztély, 1900 (Budapest nyilvános parkjai. <i>Kertészeti lapok</i> XVI. (1900) 4., 92-93.)
		Mawson, Thomas Hayton	<i>Civic Art</i>	1911	Mawson a közparkot elsősorban méretei miatt választja külön a városon belüli egyéb zöldfelületektől. Külön kategóriába sorolja ugyanakkor a várostól távolabb eső nagyméretű parkokat. Funkcióját tekintve elsősorban közhasználatra szánt, ennek megfelelően többféle kikapcsolódási lehetőséget rejt magában, de ugyanakkor természeti elemeket (pl folyók, vízfelületek) is tartalmaz.	
VÁROSI PARK	Stadtpark	Stübben, Joseph	<i>Handbuch der Architektur. Vierter Teil: Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude. 9. Halbband. Der Städtebau.</i>	1907	A városi park Stübben elméletírásában a beépített területektől távolabb eső, szabadon bejárható, a város igényeinek megfelelően kialakított zöldfelület.	Brunner Jenő, 1910 (Milyen legyen az ideális városi park? <i>Kertészeti Lapok</i> XXV. (1910) 4., 200- 202.)
		Migge, Leberecht	<i>Die Gartenkultur des 20. Jahrhundert</i>	1913	Migge a városi parkot és a népparkot elkülönítve tárgyalja, mindkettő a város sűrűn beépített területeitől távolabb található. Az újonnan létesítendő parkoknál a népparkokat javasolja, azok funkcionális és szociális tartamai miatt.	
KÖZÖSSÉGI PARK	Municipal Park	Pettigrew, WW	<i>Municipal Parks. Layout, Management and Administration</i>	1937	Fizikai és intellektuális kikapcsolódás helyszínei, a passzív rekreációnál sokkal több lehetőséggel kell szolgálnak. Meg kell találni az aktív kikapcsolódás (sportolási lehetőségek) és az esztétikai oktató-nevelő funkció közötti egyensúlyt . Noha Pettigrew a 'közösségi parkokról' ír, a közparkok szinonimájaként használja a kifejezést.	
SZABAD TÉR	Open space	Mawson, Thomas Hayton	<i>Civic Art</i>	1911	Mawson a parkrendszerek elemei között tárgyalja a parkokat, kerteket és szabad tereket. A szabad terek feladata, hogy esztétikai szempontból harmóniát vigyenek a városba, és a közösség igényeit is kiszolgálják.	Rerrich Béla, 1919 (<i>A játéktér mint szociális irányú városépítészeti és kertművészeti feladat.</i> Budapest, 1919. Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1919. évi április 16. és 17. számaiból. 17-18.)
	Freifläche	Migge, Leberecht	<i>Die Gartenkultur des 20. Jahrhundert</i>	1913	Migge a szabadterek alatt a város jellemzően díszítő funkcióval rendelkező zöldfelületeit érti.	
		Wagner, Martin	<i>Das sanitäre Grün der Städte.</i>	1915	Wagner a városi zöldfelületek összességét rendszerbe foglaló terveinél használja a szabadtér-rendszer kifejezést, melybe minden városon belüli zöldfelületet beleért. A szabadterek kategóriájába sorolja a Migge értelmezése szerint használt Volksparkokat is.	

II. MELLÉKLET: AZ ÉRTEKEZÉSBEN VIZSGÁLT NEMZETKÖZI HATÁSOK ÁTTEKINTÉSE

Teoretikus/Tervező	Elméleti írás	Évszám	Vizsgált közpark	Évszám	Előkép, használt példa	Hatás, Párhuzam
Hirschfeld, Christian Cajus Lorenz	<i>Theorie der Gartenkunst</i>	1785			Bécs, Augarten; Bécs, Prater;	Lenné, Sckell, Meyer és a német népkert-elmélet, ezen keresztül meghatározó egész Európában
					Berlin, Tiergarten; Kassel, Karlsae	Petri, Nebbien, Széchenyi, magyar közparkelmélet, 'hazafias kertművészet'
Lenné, Peter Joseph	<i>Über die Einrichtung eines Volksgartens bei der Stadt Magdeburg.</i>	1824	Magdeburg, Volksgarten	1824	Hirschfeld	Loudon (növénykiültetés szempontjából)
					London, Regent's Park, Klasszikus angol tájképi kertek	Németország, Gustav Meyer
Sckell, Ludwig			Englischer Garten	1789-1808	Hirschfeld	Loudon
						Bernhad Petri, Heinrich Nebbien
Loudon, John Claudius	<i>An Encyclopaedia of Gardening ; Hints on Breathing Places for the Metropolis, and for Country Towns and Villages, on fixed Principles ; Encyclopaedia of Gardening . (New edition. Edited by Mrs Loudon)</i>	1822, 1829, 1860	Derby Arboretum	1840	Repton, Jeremy Bentham, John Stuart Mill	Joseph Paxton, Joshua Major, William Robinson,
					Lenné, Sckell	Széchenyi István
Paxton, Sir Joseph			Birkenhead Park	1842	Loudon	angol közparktervezés (Edward Kemp, Edward Milner, Thomas Mawson)
					Európai utazások	Frederick Law Olmsted
			Chrystal Palace Park	1852	Olasz reneszánsz és barokk kertek	Schikédanz Albert- Hein János: Gellérthegyi Pálmakert
Major, Joshua	<i>The Theory and practice of Landscape Gardening</i>	1852	Manchester Queen's, Phillips, Peel Park	1845	Loudon, klasszikus angol tájképi kertek hagyománya	Angol közösségi parkok, Thomas Mawson
Olmsted, Frederick Law	<i>The People's Park at Birkenhead, near Liverpool; Description of a plan for the improvement of the Central Park, "Greensward"; The concept of the "Park Way". Report of the Landscape Architects and Superintendents</i>	1851, 1858, 1868	Central Park	1857	Paxton, Birkenhead Park,	Gustav Meyer teoretikai munkáján keresztül a kontinentális közparktervezés meghatározó előképe
					Párizs, Haussmann városrekonstrukciója	Charles Elliott, City Beautiful, Bennett és Burnham Chicago terve
			Boston, 'Emerald Necklace'	1878 -	Berlin, Unter den Linden	Európai városépítészet meghatározó előképe
Alphand, Adolphe	<i>Promenades de Paris</i>	1867-1873	Párizs, Bois de Boulogne, Bois de Vincennes, Parc Monceau, Parc Buttes-Chaumont, köztér rendszer		Angol klasszikus tájképi kertek, London squarek	Edouard André
						William Robinson
						A párizsi átalakítások egész Európában mintaként szolgáltak a későbbiekben
André, Eduard	<i>L'art des jardins: Traité général de la composition des parcs et jardins</i>	1879			Alphand	Anglia, Altrincham, Stamford park, John Shaw
					Olmsted amerikai parkrendszerei	Forestier

Teoretikus/Tervező	Elméleti írás	Évszám	Vizsgált közpark	Évszám	Előkép, használt példa	Hatás, Párhuzam
Meyer, Gustav	<i>Lehrbuch der schönen Gartenkunst</i>	1873			Hirschfeld, Lenné	Osztrák közparktervezés (Türkenschantzpark)
					Olmsted Central Park (ezen példán keresztül az angol közpark teoretika, a tájképi kertek hagyománya)	Ilseman Keresztély, Ráde Károly, Petz Ármin
Mächtig, Hermann			Viktoriapark, Berlin	1888	Lenné, Meyer	Növényalkalmazási párhuzam: Bécs, Türkenschantzpark
						Növényalkalmazási párhuzam: Budapest, Gellérthegy
Sitte, Camillo	<i>Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen</i>	1889			Történeti városközpontok	Német városépítéset-elmélet
						Thomas Mawson, Raymon Unwin
						Rerrich Béla
Elliott, Charles			Boston, Metropolitan Park system	1893-1900	Olmsted	Werner Hegemann és az általa rendezett kiállítások nyomán a német közpark és városépítéset elméletre.
						európai városmegújítások (Bécs, Ring, Párizs, Forestier elméleti írásai)
Bennett, Edward H.			Chicago Plan	1909	Olmsted,	Hegemann, Migge, Wagner, német modern városépítéset-elmélet
Burnham, Daniel						Párizs, Haussmann átépítései, École des Beaux Arts
Robinson, William	<i>The wild garden, or the naturalization and natural grouping of hardy exotic plants, with a chapter on the garden of British wild flowers</i>	1894			Párizs, Parc Buttes-Chaumont, Parc Monceau	Willy Lange
						Gertrude Jekyll, Thomas Mawson
Forestier, J.-C.-N.	<i>Grandes villes et systèmes de parcs</i>	1906	Champs de Mars	1908	Alphand, André, Le Nôtre	Lichtwark, Migge, Wagner, Hegemann
						Olmsted és az amerikai parkrendszerek
Lichtwark, Alfred	<i>Park und Gartenstudien. Die Probleme des Hamburger Stadtparks</i>	1909			Forestier és a francia mértani kertek	Migge, német modern mozgalom
					Angol közparkok	
Muthesius, Hermann	<i>Das Englische Haus</i>	1904			angol arts and crafts építéset, a 'formal garden' elgondolás, Reginald Blomfield, Thomas Mawson	Német modern kert- és közparkelmélet meghatározó alakja
						Muthesius írása nagy hatást gyakoroltak a magyar építéset-elméletre is
Lange, Willy	<i>Gartengestaltung der Neuzeit</i>	1907			Humboldt	Erwin Barth, német modern tervezésetelmélet
					William Robinson, Gertrude Jekyll	Rerrich Béla, Ormos Imre

Teoretikus/Tervező	Elméleti írás	Évszám	Vizsgált közpark	Évszám	Előkép, használt példa	Hatás, Párhuzam
Migge, Leberecht	<i>Die Gartenkultur des 20. Jahrhunderts</i>	1913	Mariannenpark	1913	Francia mértani kertek, Forestier, formai szempontból	Német modern közparkelmélet (Erwin Barth, Harry Maasz)
			Jugendpark ideálterve	1916	Angol közparktervezés térszemlélet, használat szempontjából	Rerrich szociális szempontú tervezésmélete, Jonke Kálmán sportpályaterve, Ormos Imre munkáskertekre vonatkozó elmélete
			Fuhlsbüttelpark	1909	Amerikai közparktervezés szociális szempontból	
Barth, Erwin			Charlottenburg, Sachsenplatz	1913	Willy Lange	
			Berlin, Volkspark Jungfernheide	1920-1923	Leberecht Migge – Martin Wagner: Jugendpark ideálterve	
Maasz, Harry					Migge (Mariannenpark), francia, amerikai, angol közparkok	Rerrich Béla, Ráde Károly
Stübben, Joseph	<i>Handbuch der Architektur. Vierter Teil: Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude. 9. Halbband. Der Städtebau.</i>	1907			német, angol, francia dán példák	Hegemann, Wagner, német városépítészet
						Mawson, Unwin
						Rerrich, magyar városépítészet
Unwin, Raymond	<i>Town planning in practice. An Introduction to the art of designing cities and suburbs</i>	1909	London terv	1929	Angol klasszikus tájképi kertek, Howard kertváros-elmélete	Mawson, Thomas Hayton
					Stübben elméleti írása	
					Forestier elméleti írása	
Mawson, Thomas Hayton	<i>Civic Art</i>	1911	Blackpool, Stanley Park	1924	Joseph Paxton, John-Claudius Loudon, Repton, Gertrude Jekyll, Edward Kemp	Egyesült Államok
			Straffordshire, Hanley Park	1891	Olmsted, amerikai parkrendszerek	Görögország
			Southport, Marine Park, Lord street gardens	1907	Haussmann Párizs építések	Angol közparktervezés
			Belle Vue Park, Newport	1894	Joseph Stübben	Kanada
			Cleethorpes, Recreation Ground	1905-1906	Camillo Sitte	Rerrich Béla
Wagner, Martin	<i>Das sanitäre Grün der Städte</i>	1915	Jugendpark ideálterve	1916	Camillo Sitte	Német városépítészet
			Berlin szabadtér-rendszer terve	1926-1933	Joseph Stübben, Leberecht Migge, Hermann Muthesius	Rerrich a városi zöldfelületeknek jelentős szociális szerepének gondolatát valószínűsíthetően a német városépítészet-elméletből meríthette amely esetében Wagner publikációi meghatározóak
Hegemann, Werner	<i>Ein Parkbuch. Amerikanische Parkanlagen</i>	1911			Olmsted, Elliott, amerikai parkrendszerek	Német modern közparkelmélet, Migge, Wagner
					Muthesius	

	angol hatás/ hatás az angol közparkelméletre
	amerikai hatás / hatás az amerikai közparkelméletre
	német hatás / hatás a német közparkelméletre
	osztrák hatás / hatás az osztrák közparkelméletre
	francia hatás / hatás a francia közparkelméletre
	európai hatás
	hatás a magyar közparkelméletre

KÉPEK JEGYZÉKE

KÉP CÍME

KÉP FORRÁSA

1. kép	A Regent's Park terve. John Nash. 1811.	Chadwick, George F (1966): <i>The park and the town . Public landscape in the 19th and 20th century.</i> London, 1966.25.
2. kép	A Regent's Park és a Regent's street terve. John Nash. 1811.	Nehring, Dorothee (1979): <i>Stadtparkanlagen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Landschaftsgartens .</i> Hannover-Berlin, 1979. 54.
3. kép	A Regent's Park módosított terve. John Nash. 1828.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 58.
4. kép	A müncheni Englischer Garten terve. Friedrich Ludwig von Sckell 1804.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 24-25.
5. kép	A müncheni Englischer Garten módosított terve. Friedrich Ludwig von Sckell 1807.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 26.
6. kép	A müncheni Englischer Garten módosított terve. Friedrich Ludwig von Sckell 1811.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 29.
7. kép	A müncheni Englischer Garten helyszínrajza 1840.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 29.
8. kép	A magdeburgi népkert terve. Peter Joseph Lenné. 1824.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 52.
9. kép	A magdeburgi népkert növénykiültetési terve. Peter Joseph Lenné. 1824.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 53.
10. kép	A magdeburgi népkert terve. Peter Joseph Lenné. Metszetek. 1824.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 53.
11. kép	Derby Arborétum terve. John Claudius Loudon. 1840.	Chadwick, George F (1966): i.m. 76.
12. kép	Birkenhead Park terve. Sir Joseph Paxton, 1846.	Chadwick, George F (1966): i.m. 78.
13. kép	Hidak terve a Birkenhead parkban. Lewis Hornblower 1846.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 90.
14. kép	Grand Entrance Lodge. Birkenhead park. Lewis Hornblower. 1846.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 92.

	KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
15. kép	Sir Joseph Paxton terve a Chrystal Palace parkjára. 1856.	Conway, Hazel (1991): <i>People's parks</i> . Cambridge, 1991. 92.
16. kép	Sir Joseph Paxton terve a Chrystal Palace parkjára. 1856.	Conway, Hazel (1991): i.m. 93.
17. kép	Prehisztorikus hüllők a Chrystal palace parkban.	Conway, Hazel (1991): i.m. 153.
18. kép	Phillips park, Manchester. Joshua Major. 1849.	Conway, Hazel (1991): i.m. 84.
19. kép	Queen's park, Manchester. Joshua Major. 1849.	Conway, Hazel (1991): i.m. 85.
20. kép	Peel park, Salford. Joshua Major. 1849.	Conway, Hazel (1991): i.m.86.
21. kép	Sefton Park, Liverpool. Edouard André. Lewis Hornblower	http://www.btis:nternet.com/~m2011.03.24..royden/mrlhp/students/seftonpark/plan.jpg Utolsó elérés: 2011.03.24.
22. kép	Párizs, a Parc Monceau terve. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1861.	Chadwick, George F (1966):i.m. 168.
23. kép	A Buttes-Chaumont park Párizsban. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1869.	Chadwick, George F (1966): i.m. 170.
24. kép	A Buttes-Chaumont park Párizsban. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1869.	Alphand, Jean-Charles-Adolphe (1867-1873): <i>Promenades de Paris</i> . Párizs, 1867-1873. 199.
25. kép	A Buttes-Chaumont park Párizsban. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1869.	Alphand, Jean-Charles-Adolphe (1867-1873): i.m. 200.
26. kép	A Buttes-Chaumont park Párizsban. Jean-Charles Adolphe Alphand.1869.	Alphand, Jean-Charles-Adolphe (1867-1873): i.m. 201.
27. kép	A Buttes-Chaumont park Párizsban. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1869.	Alphand, Jean-Charles-Adolphe (1867-1873): i.m. 201.
28. kép	A Sefton park üvegháza	A szerző felvétele
29. kép	Az üvegház szobrai	A szerző felvétele

KÉP CÍME

KÉP FORRÁSA

30. kép	Central Park. Az ú.n. 'Greensward Plan'. Frederick Law Olmsted, Calvert Vaux. 1858.	Chadwick, George F (1966): i.m. 197.
31. kép	Winter on the skating pond in Central Park. Charles Parsons. 1862.	http://www.tahg.org/module_display.php?mod_id=53&review=yes 2010.10.30.
32. kép	Elválasztott útrendszert a Central parkban.	Olmsted, Frederick Law Jr – Kimball, Theodora: Forty years of Landscape Architecture Central Park. Cambridge – London 1973. 49.
33. kép	Birdseye View of Central Park. John Bachman. 1859.	http://www.racontours.com/Pic%27s/CP/Bachman%20central%20park_md.jpg 2010.10.30.
34. kép	Peter Joseph Lenné terve Berlin szabályozására 1840.	<i>Das Gartenamt</i> XIX (1970). 6., 262.
35. kép	Berlin szabályozási terve, az ú.n. 'Hobrecht-Plan'. 1858-1862.	<i>Das Gartenamt</i> XIX (1970). 6., 260.
36. kép	Berlin, Friedrichshain. Gustav Meyer. 1846.	<i>Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst</i> XIII. (1895) 21., 163.
37. kép	Berlin, Treptower Park. Gustav Meyer. 1874.	<i>Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst</i> XIV. (1896) 12., 92-93.
38. kép	Berlin, Humboldthain. Gustav Meyer. 1869.	<i>Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst</i> XIII. (1895) 3., 19.
39. kép	A Viktoria Park terve Berlinben. Hermann Mächtigt. 1888	<i>Zeitschrift für Gartenbau und Gartenkunst</i> XIII. (1895) 39., 305-306. 308-309.
40. kép	A Karl Friedrich Schinkel által tervezett emlékmű és a vízesés a Viktoria Parkban.	<i>Die Gartenkunst</i> III. (1991) 1. 122.
41. kép	A Karl Friedrich Schinkel által tervezett emlékmű és a vízesés a Viktoria Parkban.	<i>Die Gartenkunst</i> III. (1991) 1. 123.
42. kép	London gyűrűs zöldfelületi rendszerének terve. John Claudius Loudon. 1824.	http://www.gardenvisit.com/landscape_architecture/london_landscape_architecture/landscape_planning_public_open_space/1929_london_breathing_zones 2010.10.29.
43. kép	Georges Eugène Haussmann terve Párizs átalakítására. 1852-1871.	Balogh Péter István (2004): <i>A szabadterek szerepváltozása a nagy európai városmegújításokban</i> . Doktori Értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, 2004. 5. tábla

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
44. kép Párizs, a Champs-Élysées madártávlati képe. Georges-Eugène Haussmann, Jean-Charles Adolphe Alphand.	Chadwick, George F (1966):i.m. 172.
45. kép Párizs, a Bois de Boulogne átalakítási terve. Adolphe Alphand. 1852-1858.	Chadwick, George F (1966):i.m. 165.
46. kép A Bois de Vincennes terve. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1860.	Chadwick, George F (1966): i.m. 167.
47. kép Párizs. Place des Batignolles madártávlati képe. Jean-Charles Adolphe Alphand. 1862.	Chadwick, George F (1966):i.m. 174.
48. kép Párizs, Square Montholon. 1863	Hajós Géza (szerk) (2007): <i>Stadtparks in der österreichischen Monarchie</i> . 1765-1819. Wien-Köln-Weimar, 2007. 53.
49. kép Párizs, Square des Arts-de-Metiers. 1863	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m.. 53.
50. kép Párizs, Jean-Charles Adolphe Alphand utcabútor tervei 1860-as évek.	Chadwick, George F (1966):i.m. 175.
51. kép Párizs, Jean-Charles Adolphe Alphand utcabútor tervei 1860-as évek.	Chadwick, George F (1966):i.m. 176.
52. kép Bécs, a városi erődítések helyére kiírt városrendezési tervpályázat tervei.	Balogh Péter István (2004):i.m. 6. tábla.
53. kép Bécs madártávlati képe, 1905.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 55.
54. kép Bécs, Peter Joseph Lenné szabályozási terve. 1859.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 84.
55. kép Bécs, a Ringstrasse az 1860-1870-es években.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 56.
56. kép Bécs, Stadtpark. Joseph Selleny. 1860.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 57.
57. kép Bécs, Stadtpark. Rudolph Siebeck. 1861.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 93.
58. kép Der Wiener Stadtpark mit der Eisengitterpavilion. Franz Alt. 1866.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 94.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
59. kép Bécs, a Stadtpark és a Kinderpark helyszínrajza. A. Czullik. 1890.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 57.
60. kép Bécs, A Türkenschantzpark első ütemének helyszínrajza. A. Czullik. 1890.	Hajós Géza (szerk) (2007):i.m. 105.
61. kép Wenzel Hybler és Heinrich Goldemund terve a Türkenschantzpark bővítésére.	Auböck, Maria- Ruland, Gisa(1994): <i>Grün in Wien</i> . Wien, 1994. 238.
62. kép J. Varrone: Der Türkenschantzpark. 1898.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m.106.
63. kép Bécs, Türkenschantzpark. Képeslap a kilátóval.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m.107.
64. kép Bécs, a Volksgarten helyszínrajza a XIX. század végén. A. Czullik, 1891.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 45.
65. kép Bécs, Theseustempel a Volksgartenben. Ismeretlen festő, 1825-1830 körül.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 42.
66. kép Friedrich Ohmann: Az Erzsébet emlékmű környezetének kialakítási terve. 1903	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 100.
67. kép Bécs, az Erzsébet emlékmű a Volksgartenben	http://img.nova-x.011.03.25.om/26/0/033/260033845.jpg Utolsó elérés: 2011.03.25
68. kép Lothar Abel: Bécs, Beethovenplatz	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m. 108.
69. kép Frederick Law Olmsted- Calvert Vaux: Brooklyn Eastern Parkway terv. 1868.	Macdonald, Elizabeth:Suburban Vision to Urban Reality: The Evolution of Olmsted and Vaux's Brooklyn Parkway Neighborhoods. <i>Journal of Planning History</i> , IV (2005) 4., 295-321., 300.
70. kép Chicago, South Park World Exhibition	http://2.bp.blogspot.com/_yMH-RXbyoD8/011.03.25.Iugc5musLI/AAAAAAAFjg/TiwzZjS7s9I/s1600/Chicago-Worlds-Columbian-Exposition-1893-Birds-Eye-View-Map.mediumthumb.jpg Utolsó elérés: 2011.03.25.
71. kép Burnham, Daniel Chicago Plan	http://www.essential-architecture.com/ARCHITECT/Burnham_1909_chicago_plan.jpg Utolsó elérés: 2011.03.25.
72. kép Burnham, Daniel Chicago Plan	http://heckerandde011.03.25.files.wordpress.com/2009/02/chicago-center-of-the-city.jpg Utolsó elérés: 2011.03.25.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
73. kép Pest-Buda és tágabb környékének topográfiai térképe. Matkowitz A. L. 1856 körül.	BFL XV.16.d.241/cop8
74. kép Tallherr József terve a budai Városmajor közparkká alakítására. 1785.	Fatsar Kristóf (2008): <i>Magyarországi barokk kertművészet</i> . Budapest, 2008. 86.
75. kép A Városmajor az 1840-es években.	Magyar Erzsébet (2008): <i>“Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek”</i> . A <i>Habsburg Monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Budapest társas életében (1870-1918)</i> . Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem 2008.66.
76. kép A budai Niczky-kert (később Horváth kert) helyszínrajza. 1787.	Fatsar Kristóf (2008): i.m. 85.
77. kép A Nyári Színkör a Horváth kertben 1840-es évek.	Magyar Erzsébet (2008): i.m. 65.
78. kép A Bástya-sétány az 1890-es években.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PC0000092
79. kép A Várhegy oldalában fekvő Ellipsz sétány helyszínrajza. Klenszky Vilmos. 1860 körül.	BFL XV.16.a.206/1a
80. kép A Várhegy oldalában fekvő Ellipsz sétány helyszínrajza. Klenszky Vilmos. 1860 körül.	BFL XV.16.a.206/1 b
81. kép A Károlyi kert barokk terve.	Fatsar Kristóf (2008): i.m. 182.
82. kép A Károlyi kert a XIX. század végén.	Magyar Erzsébet (2008): i.m. 110.
83. kép A hajóhíd melletti sétatér. Pest belterületének várostérképén. Balla Antal. 1803.	BFL XV.16.b.221/45
84. kép Az első pesti sétány 1803-ban.	Rapaics Raymund (1940): <i>Magyar kertek</i> . Budapest, s.a. [1940]. 261.
85. kép Az Orczy-kert 1867-ben. A mai Karácsony Sándor utca–Illés utcától kifelé eső terület áttekintő térképvázlata, a Ganz-Mávag helyén lévő terület kiemelésével. Friwisz Ferenc. 1867	BFL XV.16.b.226/30a, b, c

	KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
86. kép	Az Orczy-kert 1885-ben. Pest belterületének várostérképe. Homolka József 1885.	BFL XV.16.e.251/166
87. kép	Az üvegház az Orczy kertben	Magyar Erzsébet (2008): i.m. 76.
88. kép	Az Orczy-kert a Ludovíceum épületével	Magyar Erzsébet (2008): i.m. 78.
89.	A Margitsziget 1885-ben.Budapest belterületének várostérképe. Hoffmann és Molnár. 1885	BFL XV.16.e.251/166
90.	A Margitsziget helyszínrajza. Fővárosi Közmunkák Tanácsa. 1916.	BFL XV.17.d.322a/57c
91. kép	A Városliget helyszínrajza. Heinrich Nebbien. 1816.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 43.
92. kép	A Városliget terve. Heinrich Nebbien. 1816.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 44.
93. kép	A Városliget terve. Kapu részletrajza. Heinrich Nebbien. 1816.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 45.
94. kép	A Városliget terve. Részletek. Heinrich Nebbien. 1816.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 48.
95. kép	A Városliget helyszínrajza a Millenniumi kiállításkor. 1896.	Nehring, Dorothee (1979): i.m. 49.
96. kép	A Széchenyi sétatéri kioszk 1864.	Magyar Erzsébet (2008): i.m. 90.
97. kép	Feszl Frigyes terve a Széchenyi téri zenepavilonra. 1847-48.	Gerle János (szerk.)(2004): <i>Feszl Frigyes</i> . Budapest, 2004. 45.
98. kép	A Leo von Klenze által tervezett Walhalla	http://www.reproarte.com/picture/Leo+von_Klenze/Ther+Walhalla+near+Regensburg+/13594.html . 2010.11.03.
99. kép	Råde Károly terve a Kertészeti tanintézet kertjére. 1896.	<i>Kertészeti Lapok</i> . XVII.(1902) 4., 95.
100. kép	A Kertészeti Tanintézet Igazgatósági épülete előtt levő virágágy.	<i>Kertészeti Szemle</i> . XV. (1943) 5., 67.

	KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
101. kép	Fuchs Emil portréja	<i>A Kert</i> II. (1896) 18., 714.
102. kép	Ilseman Keresztély	<i>A Kert</i> XI. (1905) 14., 377.
103. kép	id Pecz Ármin	<i>A Kert</i> II. (1896) 8., 314.
104. kép	A Vigadó előtti tér és a kioszk az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 544
105. kép	A Vigadó előtti tér és a kioszk az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 965
106. kép	A Vigadó előtti tér és a kioszk az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 1001
107. kép	A Vigadó előtti kioszk. 1893.	Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és képben. 9.k Magyarország III.k. Budapest, 1893.147.
108. kép	A Vigadó és a Dunakorzó látképe Budáról. Ismeretlen fényképész. 1870-es évek.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PC010067
109. kép	A pesti rakparti sétány, a Korzó. Háry Gyula.	Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és képben. 9.k Magyarország III.k. Budapest, 1893.119.
110. kép	A pesti Dunakorzó. Karikatúra Tóth Kálmán Bolond Miskájából. 1873.	Siklóssy László (1931): <i>Hogyan épült Budapest?</i> Budapest, 1931. 322.
111. kép	Az újonnan ültetett sétány a Dunaparton, a későbbi Petőfi-tér, háttérben a királyi várral.	Siklóssy László (1931): i.m.. 311.
112. kép	A pesti dunaparti sétány az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 670
113. kép	A Petőfi tér és szobor az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 671
114. kép	A Petőfi tér és szobor az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 751
115. kép	A Petőfi tér és szobor az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 1000
116. kép	Az Eötvös szobor az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 664

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
117. kép Virágkiültetés terve az Eötvös sétányon. 1900.	<i>A Kert</i> VI. (1900) 14., 443.
118. kép A koronázási domb terve. Feszl Frigyes. 1867.	Gerle János (szerk.)(2004): i.m. 113.
119. kép A koronázási domb részlete. 1867.	Komárik Dénes (1993): <i>Feszl Frigyes</i> . Budapest, 1993. 61.
120. kép Az Akadémia és a koronázási domb 1870-es évek. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 507
121. kép Feszl Frigyes terve a Ferenc József tér rendezésére.	Komárik Dénes (1993):i.m. 88-89.
122. kép A Ferenc József tér (mai Roosevelt tér) szabályozási terve. Pulszky Ferenc, Telepy Károly. 1876 körül.	BFL XV.16.e.256/22
123. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 491
124. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 678
125. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 972
126. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 834
127. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 39
128. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 675
129. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 1010
130. kép A Ferenc József tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 1046
131. kép London, a Trafalgar Square alaprajza.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 424.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
132. kép József nádor tér lovasokkal, sétálókkal. Alt Rudolf. 1844.	FSZEK Budapest Gyűjtemény □PC010203
133. kép A József nádor tér terve. Råde Károly.	Rapaics Raymund (1940): i. m. 280.
134. kép A József tér terve. Ilseemann Keresztély. 1890-es évek	Hlatky Katalin: <i>Budapesti zöldkalauz</i> . Budapest, 2001. 62
135. kép A József nádor tér virágkiültetése 1892-ben.	<i>Kertészeti Lapok</i> VII. (1892) 11., 292.
136. kép József nádor tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 928
137. kép József nádor szobra az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 535
138. kép József nádor tér. Azonosítatlan fényképész. 1869 után.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PF013
139. kép A Gizella tér a parkosítás előtt. 1890-es évek. Klösz György	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 746
140. kép A Gizella tér (mai Vörösmarty tér) kertészeti terve. Bakos János, Szerdahelyi. 1899	BFL XV.16.e.256/20
141. kép Gizella tér a Haas-palotával.Stengel & Co.(Dresden). 1902.	FSZEK Budapest Gyűjtemény □PC010625
142. kép Feszl Frigyes terve a gellérthegyi Pantheonra és díszútra. 1870-es évek.	Gerle János (szerk.)(2004): i.m. 139.
143. kép Czigler Győző terve a Nemzeti Pantheonra. 1882.	<i>Vasárnapi újság</i> XXX. (1883) 1., 5.
144. kép Czigler Győző terve a Nemzeti Pantheonra. 1882.	<i>Vasárnapi újság</i> XXX. (1883) 1., 7.
145. kép Berczik Gyula terve a Nemzeti Pantheonra. 1882.	<i>Vasárnapi újság</i> XXXVIII. (1891) 27., 439.
146. kép Berczik Gyula terve a Nemzeti Pantheonra. 1882.	<i>Vasárnapi újság</i> XXXVIII. (1891) 27., 440.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
147. kép Kolbenheyer Gyula és Straub Sándor elképzelése a Gellérthegyen kialakítandó Millenniumi kiállításához. 1892.	<i>Vasárnapi újság</i> XXXIX. (1892) 29., 500-501.
148. kép Medgyasszai István terve a Nemzeti Pantheonra. 1904.	Potzner Ferenc (szerk) (2004): <i>Medgyaszay István</i> . Budapest, 2004.73.
149. kép Medgyasszai István terve a Nemzeti Pantheonra. 1904.	Potzner Ferenc (szerk) (2004): <i>Medgyaszay István</i> . Budapest, 2004.71.
150. kép Hein János, Herczog Ferenc és Schikedanz Albert Pálmaház terve. 1897. Alaprajz	<i>Kertészeti Lapok</i> XII. (1897) 9. 286-287.
151. kép Hein János, Herczog Ferenc és Schikedanz Albert Pálmaház terve. 1897. Látványterv.	<i>Kertészeti Lapok</i> XII. (1897) 9. 288.
152. kép Gellérthegy, az elsőként megvalósult kioszk és környezete. Budapest belterületének és a külterület egy részének várostérképén.1903.	BFL XV.16.e.251/145
153. kép Ilsemann Keresztély terve a Gellérthegy és a Döbrentei tér rendezésére. 1901.	<i>Kertészeti Lapok</i> 1901.
154. kép Ilsemann Keresztély terve Gellérthegyre és a Döbrentei térre az I. kerület szabályozás tervén.	BFL XV.16.e.253/56 a-c;
155. kép A megépült Gellért szobor.	Siklóssy László (1931): i.m. 422.
156. kép Kilátás a Gellérthegyről északkeleti irányban. Azonosítatlan fényképész. 1942 körül.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PC010006
157. kép Szent Gellért-szobor és környéke a Döbrentei téri parkkal. P.Z. 1900-as évek.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PF009
158. kép Buda és Pest látképe a Gellért-hegyről az Erzsébet híddal. Azonosítatlan fényképész. 1900-as évek.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PC010294
159. kép Buda látképe a Gellérthegyről. Azonosítatlan fényképész. 1900-as évek.	FSZEK Budapest Gyűjtemény 001807
160. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány tervei. 1904.	<i>Építő Ipar</i> XXVIII. (1904) 54. 377.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
161. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány tervei. 1904.	<i>Építő Ipar</i> XXVIII. (1904) 54. 387.
162. kép Hegedűs Ármin és Sebestyén Artúr terve a Sáros fürdő és a hegy összekötésére. 1907.	<i>Építő Ipar</i> XXXI. (1907) 37. 360-361.
163. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány. A megvalósult helyszínrajz.	<i>Építő Ipar</i> XXXII. (1908) 37. 354.
164. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány. A megvalósult helyszínrajz.	<i>Építő Ipar</i> XXXII. (1908) 37. 354.
165. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány.	<i>Kertészeti Lapok</i> . XXII. (1907). 10., 318.
166. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány.	<i>Kertészeti Lapok</i> . XXII. (1907) 10., 352.
167. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány.	<i>Kertészeti Lapok</i> . XXII. (1907) 10., 354.
168. kép A Petz Ármin által tervezett rakparti sétány.	<i>Kertészeti Lapok</i> . XXII. (1907) 10., 350.
169. kép Az Erzsébet tér helyszínrajza metszetekkel. Incze György. 1874	BFL XV.16.e.256/31
170. kép Az Erzsébet tér a kioszkkal. 1877 körül. Klösz György.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PC000032
171. kép Szőnyegággy az Erzsébet téren. 1892.	<i>Kertészeti Lapok</i> . VII. (1892) 10., 263.
172. kép Szőnyegággy az Erzsébet téren. 1892.	<i>Kertészeti Lapok</i> .VII. (1892) 10., 265.
173. kép Az Erzsébet tér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 829
174. kép A szőnyegággy kiültetési terve 1901-ben.	<i>Kertészeti Lapok</i> XVI. (1901) 4., 94.
175. kép Az Erzsébet tér a szőnyegággyal. 1901.	<i>Kertészeti Lapok</i> XVI. (1901) 4., 95.
176. kép Az Erzsébet tér a szőnyegággyal. 1901.	<i>A Kert</i> VII. (1901) 9., 264.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
177. kép Az Erzsébet tér tervezett átalakítása a Városháza építése miatt. 1913.	<i>Kertészet</i> I. (1913) 1-2., 13.
178. kép Az Erzsébet tér tervezett átalakítása a Városháza építése miatt. 1913.	<i>Kertészet</i> I. (1913) 1-2., 14.
179. kép Az Erzsébet tér az 1920-as években.	Balogh Anna (1958): <i>A budapesti közparkok fejlődése a költségvetések tükrében</i> . Szakdolgozat. Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, 1958. 9.
180. kép Veres Pálné szobra az Erzsébet téren. 1906.	Magyar Erzsébet (2008): i.m. 242.
181. kép A Rákóczi tér valószínűsíthetően Ilseemann Keresztély által készített terve Ráde Károly felmérési tervén.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
182. kép Rákóczi tér 1900-1910 között. Erdélyi Mór.	FSZEK Budapest Gyűjtemény PC000903
183. kép A Mátyás tér terve. Ilseemann Keresztély. 1897.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
184. kép A Mátyás tér terve. Ilseemann Keresztély. é.n.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
185. kép Az Újvásártér az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 828
186. kép A Széna tér Ilseemann Keresztély tervén. 1893.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
187. kép Az Országos Statisztikai Hivatal nyilvános sétánya (Mechwart tér). Ilseemann Keresztély. 1890.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
188. kép Az Országos Statisztikai Hivatal nyilvános sétányának középparter terve (Mechwart tér). Ilseemann Keresztély. 1891.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
189. kép Mechwart-liget a Rózsadombbal. Ismeretlen fényképész. 1900 körül.	FSZEK Budapest Gyűjtemény □PC010187
190. kép Marczibányi rét parkosítási terve. Ilseemann Keresztély. 1898.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
191. kép Marczibányi rét parkosítási terve. Ilseemann Keresztély. 1900.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
192. kép Feszli Frigyes terve a a Kőbányai park vendéglőre. 1847.	Komárik Dénes (1993): i.m. 34.
193. kép Petz Ármin terve a Népligetre. 1868.	BFL XV.16.b.226/99
194. kép A Víztorony az 1890-es években. Klösz György.	BFL Klösz Gyűjtemény XI.916. 858
195. kép A Népliget Ilseemann Keresztély által tervezett I. üteme kataszteri térképen.	BFL XV. 251/30.35
196. kép A Népliget első üteme Budapest belterületének és a külterület egy részének várostérképén. 1903.	BFL XV.16.e.251/145
197. kép Kimnach László: Vasárnapi mulatság a Népligetben.	Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és képben. 9.k Magyarország III.k. Budapest, 1893.137.
198. kép Óriáskerék a Népligetben Müllner János. 1910.	FSZEK Budapest Gyűjtemény □PC010050
199. kép A mutatványos tér rendezési terve. Ilseemann Keresztély. 1910.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
200. kép A Halászleány kút a Népligetben.	<i>Kertészeti Lapok</i> XXIII. (1908) 1., 9
201. kép A Nagy Körönd részlete a víztorony felől.	<i>Kertészeti Lapok</i> XXIII. (1908) 1., 9.
202. kép Erdőrészlet a Népligetben.	<i>Kertészeti Lapok</i> XXIII. (1908) 1., 10.
203. kép A központi fasor a Népligetben.	<i>Kertészeti Lapok</i> XXIII. (1908) 1., 10.
204. kép Népliget, nagy parterre.	<i>Kertészeti Lapok</i> , 1910. 111.
205. kép Ilseemann Keresztély terve a Népliget második ütemére. 1900.	<i>Kertészeti Lapok</i> XV. (1900) 4., 94.
206. kép A Népliget Ilseemann Keresztély által tervezett I. és II. üteme kataszteri térképen.	BFL XV. 251/30.35

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
207. kép A Népliget Ilseemann Keresztély által tervezett I. és II. üteme Budapest belterületének és a külterület egy részét bemutató várostérképe. 1915.	BFL XV.16.e.251/cop7
208. kép Reitter Ferenc terve a budapesti hajózható csatornára.	http://budapestcity.uw.hu/02-tortenet/Reitter-csatorna/index-hu.htm . 2010.11.03.
209. kép Reitter Ferenc terve a budapesti hajózható csatornára.	http://budapestcity.uw.hu/02-tortenet/Reitter-csatorna/index-hu.htm . 2010.11.03.
210. kép Steindl Imre terve az Országház környezetének rendezésére 1884.	Gábor Eszter (2000): Az állandó Országház tervpályázata 1883-ban. In: <i>Az Ország háza. Budapesti Országháza tervek 1784-1884</i> . Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2000.7.1.1.
211. kép Rauscher Lajos festménye az Országház tér tervezett kialakításáról.	Gábor Eszter (2000): i.m. 8.1.
212. kép Ilseemann Keresztély terve. s.a.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
213. kép Az Országház tér az 1930-as években.	Siklóssy László (1931): i.m. 274.
214. kép Az Országház tér az 1930-as években.	Balogh Anna (1958): i.m. 19.
215. kép Bécs, a Rathauspark alaprajza. 1890.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m.96.
216. kép Bécs, a Rathauspark.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m.95.
217. kép Bécs, a Rathauspark szőnyegágy. 1900.	Hajós Géza (szerk) (2007): i.m.97.
218. kép Pálóczi Antal rendezési terve.	<i>Építő Ipar</i> , XXI. (1900) 52. 314.
219. kép Lehner Jenő rendezési terve	<i>Építő Ipar</i> . XXIX. (1905) 22., 199.
220. kép Ilseemann Keresztély terve a Földművelésügyi Minisztérium előtti terület rendezésére. 1911.	Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye.
221. kép Schikedanz Albert terve az Újépület terének szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 292.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
222. kép Francsek Imre első terve az Újépület terének szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 292.
223. kép 'Vörös körben háromszöglet 4' jeligéjú terv Újépület terének szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 292.
224. kép Palóczi Antal első terve az Újépület terének szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 292.
225. kép Francsek Imre díjazott terve az Újépület terének szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 293.
226. kép Alpár Ignác terve az Újépület terének szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 293.
227. kép Palóczi Antal díjazott terve az Újépület terének és az Országház térnek a szabályozására. 1892.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXVI. (1892) 9., 294.
228. kép 1892-es szabályozási terv az Újépület terének rendezésére.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 426.
229. kép 1894-es szabályozási terv az Újépület terének rendezésére.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 427.
230. kép 1895-ös szabályozási terv az Újépület terének rendezésére.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 427.
231. kép 1897-es szabályozási terv az Újépület terének rendezésére.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 427.
232. kép Palóczi Antal utolsó, elfogadott terve az Újépület terének szabályozására.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 428.
233. kép A Közmunktanács által készített, a megvalósulás alapját képező szabályozási terv.	<i>Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye</i> . XXXVIII. (1904) 10., 428.
234. kép A Szabadság tér helyszínrajza, kertészeti terve	BFL XV.16.e.256/11
235. kép Osztrák-Magyar Bank épülete, homlokzat. Ismeretlen fényképész. 1905.	FSZEK Budapest Gyűjtemény □PC000456
236. kép Tőzsdepalota a Szabadság téren. Ismeretlen fényképész. 1905 körül.	FSZEK Budapest Gyűjtemény□PC000454
237. kép Tőzsdepalota a Szabadság téri parkkal. Ismeretlen fényképész. 1905 körül.	FSZEK Budapest Gyűjtemény□PC010693

	KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
238. kép	West Park Woolerton. 1879	Conway, Hazel (1991):i.m. 62.
239. kép	Abbey park Leicester	Conway, Hazel (1991):i.m. 63.
240. kép	Mawson, Thomas H: Hanley Park, Staffordshire. 1885.	Mawson, Thomas Hayton (1911): <i>Civic Art</i> . London, 1911. 336
241. kép	Mawson, Thomas H: Bellevue Park, Newport	http://www.newportpast.com/gallery/photos/php/images/pc0084.jpg
242. kép	Mawson, Thomas H: Southport, Lord street gardens	Cumbria County Archive, Kendal, Southport Glass Lantern slides
243. kép	Mawson, Thomas H: Southport, Lord street gardens	Cumbria County Archive, Kendal, Southport Glass Lantern slides
244. kép	Mawson, Thomas H: Southport, Lord street gardens	Cumbria County Archive, Kendal, Southport Glass Lantern slides
245. kép	J.C.N. Forestier: Champ de Mars	Imbert, Dorothée: <i>The modernist garden in France</i> . New Haven – London, 1993. 15.
246. kép	John Shaw: Stamford Park, Altrincham.1881.	Conway, Hazel (1991):i.m. 239.
247. kép	Mawson, Thomas H: Small Recreation Ground. Cleethorpes, Humberside	Mawson, Thomas Hayton (1911): i.m. 340
248. kép	Mawson, Thomas H & Edward Prentice: Stanley Park, Blackpool. 1926	<i>Garden history</i> XXVIII (2000) 1., 120
249. kép	A. <i>Sandy-Winsch</i> : Waterloo Park, Norwich. 1933.	<i>Garden history</i> XXVIII (2000) 1., 122
250. kép	Friedrich Bauer: Schiller Park, Berlin.1909.	http://www.stadtentwicklung.berlin.de/umwelt/stadtgruen/geschichte/en/stadtgruen/1870_1920/teil_3.shtml
251. kép	Hamburg, Stadtpark. Max Läger pályaműve	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1.,100.
252. kép	Hamburg, Stadtpark. P. Recht pályaműve	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1.,100.
253. kép	Hamburg, Stadtpark. 'Hamburgs Bürgern' jeligéjü pályamű	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1.,100.

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
254. kép Hamburg, Stadtpark. M. Mayer pályaműve	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1.,100.
255. kép Leberecht Migge: Hamburg, Stadtpark. Vázlat	Haney, David H.(2010): <i>When modern was green. Life and work of landscape architect Leberecht Migge</i> . London – New York, 2010. 1.5 képtábla
256. kép Leberecht Migge: Hamburg, Stadtpark. Vázlat	Haney, David H.(2010):i.m. 1.6 képtábla
257. kép Fritz Schumacher: Hamburg, Stadtpark. Alaprajz. 1909.	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1., 101
258. kép Fritz Schumacher: Hamburg, Stadtpark.Perspektíva. 1909.	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1., 101
259. kép Fritz Schumacher: Hamburg, Stadtpark.Perspektíva. 1909.	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1., 99
260. kép Leberecht Migge: Fuhlsbüttel Park. Alaprajz. 1909.	Haney, David H.(2010):i.m. 61.
261. kép Leberecht Migge: Fuhlsbüttel Park. Látványterv. 1909.	Haney, David H.(2010):i.m. 62.
262. kép Leberecht Migge: Mariannenpark. Alaprajz. 1912	Haney, David H.(2010):i.m. 79.
263. kép Leberecht Migge: Mariannenpark. Látványterv. 1912	Haney, David H.(2010):i.m. 1.7 képtábla
264. kép Leberecht Migge – Martin Wagner: Jugendpark. Alaprajz. 1913	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1., 111
265. kép Leberecht Migge – Martin Wagner: Jugendpark. Látványterv. 1913	<i>Lotus International</i> XXX. (1981) 1., 111
266. kép Erwin Barth: Volkspark Rehberge. 1926	http://www.stadtentwicklung.berlin.de/includes/fenster_en.php?bild=/umwelt/stadtgruen/geschichte/pix/stadtgruen/geschichte_17g.jpg&titel=%27Map%20of%20Volkspark%20Rehberge%27
267. kép Erwin Barth: Sachsenplatz, Berlin. 1913	Dunnett, Nigel – Hitchmough James: <i>The dynamic landscape: design ecology and management</i> . London, 2003. 33
268. kép Raymond Unwin terve London zöldfelületeire. 1929.	http://www.gardenvisit.com/assets/madge/unwin3/original/unwin3_original.jpg

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
269. kép Martin Wagner terve Berlin zöldfelületi rendszerére. 1926-1933	http://www.stadtentwicklung.berlin.de/includes/fenster_en.php?bild=/umwelt/stadtgruen/geschichte/pix/stadtgruen/en_geschichte_18g.jpg&titel=%27Map%20of%20open%20spaces%20in%20the%20Municipality%20of%20Berlin%20and%20surrounding%20areas%20%28Berlin%20in%20March,%201929%20/%20Urban%20Planning%20Department%29
270. kép Ráde Károly: A József tér átalakítási terve. 1913.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
271. kép Ráde Károly: Az V. Zrínyi utcai square terve. 1913.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
272. kép Ráde Károly: A Mátyás tér átalakítási terve. 1919.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
273. kép Ráde Károly: A Rákóczi tér átalakítási terve. 1919.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
274. kép Rerrich Béla: A népligetbe tervezett játszótér terve.Látványterv. 1919.	Rerrich Béla (1919): <i>A játéktér mint szociális irányú városépítészeti és kertművészeti feladat</i> . Budapest, 1919., 34.
275. kép Rerrich Béla: A népligetbe tervezett játszótér terve. 1919.	Rerrich Béla (1919):i.m. 35.
276. kép Rerrich Béla: A népligetbe tervezett játszóház terve. 1919.	Rerrich Béla (1919):i.m.25.
277. kép Rerrich Béla: A Marczibányi térre tervezett játszótér terve. 1919.	Rerrich Béla (1919):i.m. 36
278. kép Ráde Károly: A Népliget terve. 1929.	Rapaics Raymund (1940):i.m. 280. oldal utáni képtábla
279. kép Morbitzer Dezső: A népligeti Dísz tér helyszínrajza. 1932.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
280. kép Morbitzer Dezső: A népligeti Dísz tér átalakítási terve. 1932.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
281. kép Morbitzer Dezső: A népligeti Dísz tér egy részének átalakítási terve. 1932.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
282. kép Morbitzer Dezső: A népligeti Dísz tér átalakítási terve. 1932.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye

KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
283. kép Jonke Kálmán: Sporttelep terve. 1938.	<i>Kertészeti szemle</i> X. (1938) 324-325. 325
284. kép Råde Károly: A Gellérthegy délkeleti oldalának ideiglenes parkírozási terve. 1923.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
285. kép Råde Károly: A Gellérthegy déli oldalának parkírozási terve. 1926.	<i>Kertészeti Lapok</i> XXX. (1926) 8., 117
286. kép Råde Károly: A Gellérthegy déli oldalának parkírozási terve. Látványterv 1926.	<i>Kertészeti Lapok</i> XXXVI. (1932) 5.,3.
287. kép Råde Károly: A Gellérthegy parkírozási terve. 1929.	Råde Károly (1929): Budapest székesfőváros kertészetéhez tartozó parksétány és kertek tervei. Budapest, 1929.
288. kép Római kert a Gellérthegyen. Csorna Antal	<i>Magyar Építőművészet</i> XLII. (1943) 1., 16
289. kép Gellérthegy bástyái korabeli fényképen	www.profila.hu
290. kép Rerrich Béla és Lehner Jenő terve a Kossuth szobor elhelyezéséhez. 1926	<i>A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye</i> . 1926. 223
291. kép Rerrich Béla és Lehner Jenő terve a Kossuth szobor elhelyezéséhez. Látványterv. 1926	<i>A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye</i> . 1926. 223
292. kép Råde Károly terve a Kossuth tér rendezésére. 1929	Råde Károly (1929): i.m.
293. kép Råde Károly terve a Kossuth tér rendezésére. Látványterv. 1929	Råde Károly (1929): i.m.
294. kép A Kossuth tér az 1940-es években	<i>Magyar Építőművészet</i> XLII. (1943) 1., 14.
295. kép Morbitzer Dezső: Az V. Kossuth tér déli részének átalakítási terve, a Rákóczi szobor elhelyezésével kapcsolatban. 1936.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
296. kép Jonke Kálmán javaslata a Kossuth szobor környezetére	<i>Kertészeti szemle</i> III. (1931) 1., 30
297. kép Rerrich Béla: A pestszentlőrinci Kossuth tér és Hősök ligete rendezési terve. 1929.	BFL V_473_c_544_1

	KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
298. kép	Rerrich Béla: A pestszentlőrinci Kossuth tér és Hősök ligete rendezési terve. 1929.	BFL V_473_c_544_3
299. kép	Rerrich Béla: A pestszentlőrinci Kossuth tér és Hősök ligete rendezési terve. 1929.	BFL V_473_c_544_4
300. kép	Rerrich Béla: A pestszentlőrinci Kossuth tér és Hősök ligete rendezési terve. 1929.	BFL V_473_c_544_5
301. kép	Morbitzer Dezső: Az V. Szabadság-téri 'Magyarország fájdalma' szobor környezetének átalakítási terve. 1932.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
302. kép	Morbitzer Dezső: Az V. Szabadság-téri 'Magyar fájdalom'-szobor és Széchenyi emlékkút körüli kertrészek átalakítási terve. 1939.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
303. kép	Irredenta virágágy a Szabadság téren	<i>Kertészeti Lapok</i> XXXVI. (1932) 12., 4.
304. kép	Szabadság tér az irredenta szobrokkal	www.profila.hu
305. kép	Sárkány István javaslata a budai parköv kialakítására.	<i>A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye</i> . LXII. (1938) 13-14., 103.
306. kép	Vágó József szabályozási terve a Tabán beépítésére. 1936.	Preisich Gábor (2004): <i>Budapest városépítésének története</i> . Budapest, 2004.319.
307. kép	Vágó József szabályozási terve a Tabán beépítésére. Látványterv. 1936.	Preisich Gábor (2004): <i>Budapest városépítésének története</i> . Budapest, 2004.319.
308. kép	Morbitzer Dezső: A Tabán és a Gellérthegy északi részének kertészeti rendezése. 1935.	Budapesti Corvinus Egyetem Kertművészeti Tanszék Könyvtárának gyűjteménye
309. kép	A tabáni sétány korabeli fényképen	Dankó Lilla (2007): Morbitzer Dezső élete és munkássága. Diplomamunka. Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék. 2007. képmelléklet 8
310. kép	A tabáni sétány korabeli fényképen	Dankó Lilla (2007): im. képmelléklet 8
311. kép	Szökőkút a Dózsa György téren	Nagy Zsolt Levente gyűjteménye

	KÉP CÍME	KÉP FORRÁSA
312. kép	Lipótváros szabályozási terv részlete. 1933.	Preisich Gábor (2004):i.m. 318.
313. kép	Tervezett Lipótvárosi park látványterve. Kafka Péter. 1933.	Siklóssy László (1931): i.m. 21.
314. kép	Lipótvárosi park korabeli fényképen	Rapaics Raymund (1940):i.m. 251.
315. kép	Lipótvárosi park madártávlati képe. 1935-1937.	Preisich Gábor (2004):i.m. 318.
316. kép	Rakovszky, későbbi Szent István park. Ismeretlen fényképész. 1930-as évek.	FSZEK Budapest Gyűjtemény□020115
317. kép	Szent István park	<i>Magyar Építőművészet</i> XLII. (1943) 1., 18.